

ЕРАЗМ
РОТТЕРДАМСЬКИЙ

*Похвала Глупоті
Домашні бесіди*

Еразм Роттердамський

**ПОХВАЛА ГЛУПОТІ,
або
Похвальне слово Дурості,
виголошене
Еразмом Роттердамським
ДОМАШНІ БЕСІДИ**

**Київ
Видавництво «ОСНОВИ»
1993**

ББК 84.4НІД
Е74



Роттердамський Еразм

Е74 Похвала Глупоті. Домашні бесіди /Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кובהа. — К.: Основи, 1993. — 319 с.

ISBN 5-7707-3315-2

До книжки славетного гуманіста епохи Відродження, філософа, письменника Еразма Роттердамського (1469—1536) ввійшла частина «Домашніх бесід» та «Похвала Глупоті» — сатиричні твори, що не втратили своєї естетичної та історико-пізнавальної цінності й нині.

Р 4703000000—005 10.93
93

ББК 84.4НІД

ISBN 5-7707-3315-2

- © Йосип Кобів. Передмова. «Домашні бесіди», український переклад. 1993.
- © Володимир Литвинов. «Похвала Глупоті», український переклад. 1993.
- © Йосип Кобів, Володимир Литвинов. Словник імен, назв, термінів. 1993.
- © Сергій Савицький. Художнє оформлення. 1993.

Еразм Роттердамський і його сатиричне перо

Визначний гуманіст епохи Відродження, письменник і вчений, Еразм Роттердамський (справжнє ім'я і прізвище — Герхард Герхардс) народився 28 жовтня 1466 або, за іншими даними, — 1469 р. в Роттердамі (звідси його літературний псевдонім Роттердамський) в бюргерській сім'ї. Передчасно осиротілий хлопчина змушений був самотужки торувати собі дорогу в житті. Освіту здобув у Гауді, Девентері і Герценборі (Голландія), згодом у Паризькому університеті (1495—1499). В молодості кілька років (1488—1493) провів у монастирі, де захоплено студіював твори античних авторів. Перебування серед ченців породило в ньому відразу до середньовічної схоластики й церковщини. Внаслідок різних обставин він змушений був часто міняти місце проживання. Жив у Нідерландах, Франції, Англії, де подружився з англійськими гуманістами Дж. Колетом, Т. Мором і Дж. Фішером, в Італії (в Турині одержав ступінь доктора богослов'я), в Німеччині та в Швейцарії. З 1513 р. жив переважно в швейцарському місті Базелі; тут заприятелював з відомим тоді книговидавцем Й. Фробеном.

Славетного вченого й письменника, бажаючи схилити його на свій бік, запрошували до себе тогочасні монархи Європи: Генріх VIII, король англійський, Франціск I, король Франції, Фердінанд I, імператор австрійський, Зигмунт I, польський король, Ернст, герцог баварський, Леон X, папа римський. Але всім їм Еразм відмовив, бо не хотів продавати себе будь-кому, здобувати матеріальну забезпеченість за рахунок втрати духовної незалежності. Вже на схилі віку, в 1535 р., він відмовився прийняти від нового папи, Павла III, кардинальську мантію.

Зворушливу сторінку біографії Еразма становить його довготривала і щира дружба з Томасом Мором, видатним англійським мислителем і державним діячем (деякий час той був лорд-канцлером), центральною фігурою в гуманістичному русі Англії першої третини XVI ст., автором ушлявленої «Утопії». Єднали їх духовна близькість, любов до античної культури й літератури, ідейна боротьба проти католицького догматизму та схоластики, співзвучність релігійно-етичних і політичних поглядів, мрії про справедливую перебудову суспільства на основі гуманістичних ідеалів. «Прямо-таки народжений і створений він для дружби... Хто шукає досконалого зразка справжньої дружби, не знайде кращого, ніж Мор...» — тепло висловлювався про свого друга Еразм. Стараннями нідерландського гуманіста вийшов у світ у грудні 1516 р. філософсько-політичний твір Мора «Утопія». Еразм турбувався і про наступні видання цього твору. До глибини душі вразила Еразма страшна звістка про те, що 6 липня 1535 р. його друга в Лондоні несправедливо обвинувачено в державній зраді і страчено. У невимовній скорботі сивоголового вже і слабосилий Еразм сказав: «У мене таке відчуття, немовби я сам страчений разом з ним». Лише на рік пережив свого колегу Еразм: помер він 12 липня 1536 р. в Базелі.

Еразм Роттердамський був одним з найосвіченіших і найталановитіших діячів епохи Відродження на півночі Європи, вождем гу-

маністів початку XVI ст.; довгий час займав провідне становище в європейському науковому та літературному світі. З його думкою рахувались передові люди його часу, з ним ішли нога в ногу ті, хто боровся з марновірством середньовіччя, тупим фанатизмом, мракобіссям, святенництвом, неучтвом схоластів, забобонами, хто прокладав шлях прогресові, освіті, правді. Вважаючи розум людини в боротьбі з усім відсталим за найбільш ефективну зброю, Еразм став попередником просвітителів XVIII ст.

Літературна й наукова спадщина гуманіста величезна за своїм обсягом, різноманітна тематично й жанрово. В її складі: «Адагії» — збірник латинських прислів'їв та сентенцій, перша книжка, яка принесла Еразмові гучну славу, «Апофтегмата» — збірник висловів знаменитих людей античності, твори на морально-виховні, морально-філософські, педагогічні, філологічні, богословські теми, твори сатиричного змісту, трактати на захист миру тощо. Окрему групу становлять переклади з давньогрецької й римської літератур. Нарешті — вельми цікаве й важливе для пізнання духовного світу та буднів Еразма і його доби листування (збереглося понад дві тисячі листів в одинадцяти томах), в якому він виступає як віртуоз епістолярного жанру не тільки епохи Відродження, а й усіх часів.

Прагнучи Еразм своєю творчістю підносити людей морально, облаго-роджувати їх, давати їм користь, служити не одному народові, а всьому людству. Великий син Відродження так сформулював свою письменницьку місію в одному із своїх листів: «Не знаю, — писав він, — чого зможуть домогтися мій талант і мої твори, проте я наміряюсь і прагну бути корисним не лише німцям, а й французам, іспанцям, англійцям, чехам, рутенцям¹ і, якщо тільки зумію, навіть туркам і сарацинам». (Лист Йонасові Йодоку від 10 травня 1521 р.).

Твори Еразм писав латиною — універсальною мовою тогочасної освіченої Європи. Еразма вважали блискучим латиністом часів Відродження: його латинська мова, в основу якої покладені найкращі зразки класичної римської прози, вільна від середньовічних варваризмів і солецизмів, не була бездумною копією лексики і граматичних норм Ціцерона (таких тупих наслідувачів він висміяв в образі Нозопонуса в діалозі «Ціцероніанець»), а здатною висловлювати нові поняття й думки, увібравши в себе прикмети античних мов і мов нових, які в той час щойно формувались як літературні мови. Мовна майстерність Еразма, його ясний, логічний, дохідливий, насичений дотепом стиль — неповторне явище, яке значною мірою пояснює небуденну популярність його творчості серед сучасників і в пізніші часи.

Еразм був красномовним пропагандистом гуманістичного ідеалу людності і справедливості. Як і його великі сучасники Т. Мор і Ф. Рабле, він вважав, що мати Природа створила людину доброю, наділивши її благородними поривами, здатністю сіяти світле і прекрасне. Прагнення до гармонійного розвитку особистості привело цих гуманістів до переконання, що війна, велике лихо, повинна зникнути з лиця землі. Переконаним ворогом війни був Еразм. Війна, на його думку, явище протиприродне, потворне, суперечне етиці. Еразмові заклики до миру, засудження війни як злочину проти людства знайшли яскравий вираз у творі «Війна мила тим, хто її не зазнав», у трактаті «Скарга Миру», в

¹ Під назвою «рутенці» (Rutheni) Еразм розуміє слов'ян, які населяли Східну Європу.

діалозі «Харон» (зі збірки «Домашні бесіди»), в сатирі «Похвала Глупоті» та в багатьох листах.

У творі «Війна мила тим, хто її не зазнав» (1515) Еразм писав: «Є в світі нещастя, якого слід завжди наполегливо уникати. Треба захищатись від нього всіма засобами, відганяти його від себе з усіх сил. Цим лихом є війна. Немає воістину речі згубнішої, злочиннішої, небезпечнішої за неї. Вона наносить людям найболючіші рани. Вона проймає їх найбільшою огидою, будить в них невимовну відразу». Протиставляючи руйнівній війні переваги миру, він стверджує, що «Війна завдає стільки горя, що жодна мова, не те що моє незграбне слово, неспроможна його висловити».

Такі ж думки викладає він у славетній «Скарзі Миру» (1517). Нещадно таврує Еразм тих служителів церкви, які на словах проповідують любов до ближнього, а насправді благословляють насильство і розбій. «Як можна співставляти розбій і митру? — питає гуманіст. — Що спільного в єпископського або пастирського посоха з мечем? Як можна вітати людей з миром і водночас звергати їх у найжорстокіші битви, розхвалювати мир на словах, а насправді ж закликати до війни? Як можна, щоб ті ж самі уста голосно славили миролюбного Христа і вихваляли війну?»

Попри всю щирість критики війни і вояччини (його деякі думки актуальні й сьогодні) Еразм, як і всі тодішні гуманісти, по-справжньому не розумів, що є причиною війн, і через те не міг вказати на реальні засоби боротьби проти військової небезпеки і проти самих війн. З уваги на це його твори, присвячені викриттю війни як величезного суспільного лиха, мають утопічний, абстрактний характер.

«Скарга Миру» Еразма Роттердамського започаткувала серію трактатів гуманістів XVI—XVIII ст. ст. про вічний мир, до яких належать твори чеського педагога Я.А. Коменського, англійського мислителя В. Пенна, французьких просвітителів Ш. Сен-П'єра Ж.Ж. Руссо, німецьких філософів-просвітителів І. Канта, Й. Фіхте Й. Гердера, російського просвітителя В. Малиновського та інших.

Багато уваги приділив Еразм критичному перегляду давньохристиянських пам'яток. І сам вважав виправлене видання грецького тексту Нового завіту і його новий латинський переклад головною працею свого життя, проте не це принесло йому світову славу, а твір, який здавався йому сяким-таким, не вартим уваги. Твором цим є безсмертна сатира «Похвала Глупоті», найвідоміша в усьому доробку нідерландського гуманіста. Намір написати цю сатиру визрів у Еразма 1509 р. по дорозі з Італії в Англію, куди він вирушив на запрошення англійських друзів, окрилений надією, що новий король Англії Генріх VIII стане покровителем гуманістів, а Англія — центром гуманізму. Прізвище Мора асоціювалося в Еразма з грецьким словом «моріа» — глупота, яке становило повний контраст до глибокої мудрості, ерудиції й культури англійського друга. Таке випадкове зіставлення осягло подорожанина думкою обрати собі за героя твору Глупоту. Такий задум, надзвичайно оригінальний і дотепний, відкривав перед автором необмежені можливості вільно, нібито від імені Глупоти, поглянути на сучасну дійсність і зачепити низку животрепетних питань з точки зору властивості всім часам глупоти, піддати нищівній критиці ваді й пороки тогочасного суспільного ладу. Твір був написаний у серпні 1509 р. в Англії в гостинному домі Т. Мора протягом кількох днів у припливі творчого натхнення і виданий у Парижі 1511 р.

Гостра дотепність, тонка іронія, проникливий критицизм, небуденний

хист помітити порочне й потворне — ось якості, що давали Еразмові право стати неперевершеним сатириком.

Сатиру на феодальний суспільний лад Еразм вирішив створити у формі пародійного панегирика, адже, як сам він зазначав у одному із своїх листів французькому гуманістові Г. Буддею, «твори, написані жартівливим стилем, не такі нудні і приносять читачеві більшу користь, аніж сповнені бундючної серйозності».

Для написання блазеньського панегирика на честь Глупоти він мав, як сам визначає в передмові до твору, прототипи в античній літературі, яка знала пародії на героїчний епос, трактування поважних тем у зниженому тоні і, навпаки, нікчемних у серйозно-піднесеному. Так, в античні часи здобули популярність парадоксальні панегирики («Похвала Бусиріду» — міфічному цареві-лиходію, «Похвала Смерті», «Похвала Миші», «Похвала Лисині» тощо). Особливо близьким був авторові «Похвали Глупоті» Лукіан, талановитий грецький сатирик II ст. н. е., улюблений письменник літераторів, учених і художників епохи Відродження. Він нещадно картав з позицій здорового глузду релігійний фанатизм, забобони, віру в чудеса, лжефілософію, пророків-шарлатанів тощо.

Та й у сучасній йому літературі Еразм міг знайти чимало матеріалу, в якому викривалися суспільні вади. Це в першу чергу «Корабель дурнів» — віршована сатира німецького письменника-гуманіста С. Бранта, видана в 1494 р., в якій висміяно різноманітні прояви людської глупоти. Серед «дурнів» — учені педанти, лікарі-дурисвіти, обманливі астрологи, п'яниці й ненажери, хвальки і грубіяни, перелюбники і картьярі, модники і модниці — одне слово, різноманітна компанія негативних персонажів, які зібралися в подорож у країну Глупоти — Наррагонію. Брантова сатира щільно примикає до традиції німецької фольклорної сатирично-гумористичної літератури про дурнів (Narrenliteratur). Гідно продовжує її лінію Еразмова «Похвала Глупоті».

Оце поєднання античної традиції у формі пародійного панегирика з «літературою для дурнів» виявилось надзвичайно вдалим. Було тут новаторством те, що панегирик на честь Глупоти виголошується не від автора чи іншої, сторонньої, особи, а вкладений в уста самої Глупоти, від імені якої ведеться оповідь. Глупоти, яка в самохвальбі називає себе найбільшою добродійкою роду людського. Завдяки такому прийомові «Похвала Глупоті» являє собою вельми оригінальний і дотепний автопанегирик. Гротескний характер твору посилюється тим, що Глупота виступає доречно, висловлює мудрі і влучні спостереження про суспільні болячки того часу.

«Похвалу Глупоті» Еразм присвятив найкращому своєму другу Т. Мору. В передмові автор з'ясовує свій намір — написати похвальне слово на честь Глупоти. Він розуміє, задум його може декому видатись несерйозним, але перед ним стоїть поважне завдання — висміяти все потворне й кумедне в людському житті для того, щоб розумний читач виніс із цього користь для себе.

Композиція «перелицьованого» панегирика, не зважаючи на деякі відхилення від основної теми, властиві невимушеній бесіді Глупоти, досить чітка. В широкому вступі Глупота в тозі вченого, з блазеньським ковпаком на голові, знайомить слухачів із своєю особою, родоводом і оточенням. Її батьком є Плутос, всемогутній бог багатства і наживи, якому піддаладні як безсмертні боги, так і смертні люди, без втручання якого ніщо на світі не діється, матір'ю є безтурботна німфа Неотетаяніст. Випестили Глупоту дві чарівні німфи: Мете-п'янкість і Апедія-невихованість. Її невідступними супутницями й подругами були:

Самозакоханість, Улесливість, Забутливість, Лінь, Насолода, Безрозсудність, Обжерливість, надійними чоловічими помічниками — Гультай і Непробудний Сон. При допомозі такого товариства вона тримає під своєю владою весь рід людський.

За вступом іде перша — загальна — частина твору, присвячена доказам універсальної сили Глупоти, яка начебто лежить в основі природи і життя людей. Вихваляючи себе, Глупота намагається довести свою незаперечну перевагу перед Мудрістю, широко розводиться про незліченні добродійства, якими вона осипає людей, хоч вони і не вміють як слід оцінити її заслуг. Запевняє, що без приправи Глупоти життя було б нестерпне, нецікаве, вона — основа радощів, всілякого процвітання і щастя.

Усе це базикання Глупоти про благодійства, які вона нібито приносить людству, є, по суті, увертюрою до другої частини, де вміщена нищівна критика всього укладу середньовічного життя. Тільки тепер твір стає справжньою сатирою. В першу чергу Еразм різко засуджує загальну рису середньовічного суспільства — облудну по-божність, яка виявляється в надмірному культі ікон і в бубонінні молитв, таврує зловживання у відпущенні гріхів. Далі йде конкретний опис різних видів і форм Глупоти в середньовічному суспільстві від нижчих його верств до вищих кіл. Перед читачем дефілюють довгою колоною послідовники й прихильники Глупоти — представники різних станів і професій: купці, які наживають багатство обманом, граматики, які втовкмачують у голови дітвори всілякі нісенітниці, марнолюбні поети, обмежені ритори, письменники-плагіатори, правознавці-круті, які займаються словоблуддям, балакучі діалектики, довгобороді філософи, які видають себе за всезнайків, астрологи-шарлатани.

Але найвищої сили викриття й сатиричного таврування досягає письменник у зображенні богословського стану. Навіть Глупота вагається, чи зачіпати це смердюче болото, чи ні, але після вдаваного вагання атака на теологів розгортається з неймовірною ущипливістю. Наводяться перелік абсурдних тем-головоломок, які розгадували тогочасні теологи-схоластики в безплідних дискусіях, до яких вони вдавалися.

З іронічною зневагою й відвертим знущанням охарактеризовані ченці. Вони в Еразма невігласи, нехлюї, грубі, безсоромні, розпусні, побожні лише про око людське, — предмет загального презирства. Не обійшлося й без насмішок над безглуздими проповідями церковників.

Висміювання богословського стану сатирик перериває для того, щоб ущипливо поглузувати з панівного класу феодального суспільства — дворян і світської влади. Так, монархи, замість того щоб дбати про загальне добро, думають лише про особисті вигоди і втіхи. Дармоїдами і підлабузниками змальовані придворні сановники. І ні в королів, ні в придворних сановників немає й на гріш здорового глузду.

Тепер приходить черга на сатиричний обстріл вищого ешелону духовенства — єпископів і кардиналів. Їхні нрави нічим не відрізняються від нравів світських високопоставлених осіб. Вище духовенство далеке від скромності й убогства апостолів. Гнівню засуджуються війни, які ведуть римські первосвященники нібито з ворогами церкви. За прикладом своїх ієрархів нижче духовенство нещадно визискує своїх одновірців.

У заключній частині тексту Глупота хоче довести парадоксальну тезу: мовляв, ідеальне щастя — це найвища форма безумства.

Гідне уваги те, що об'єктом сатиричних стріл Еразма не стали ні селяни, ні ремісники, очевидно, тому, що ці соціальні верстви Еразм

вважав найздоровішими в тогочасному суспільстві, на їхньому боці була його симпатія.

Сміх «Похвали Глупоті» багатий своїми інтонаціями: він подекуди добродушний, деколи іронічний, але переважно гостросатиричний, дошкульно-вбивчий.

«Похвала Глупоті» відразу здобула велику популярність, хоч і розрахована була на обмежене коло читачів — лише на тих, хто знав латину. Красномовним свідченням цього є численні перевидання, які з'явилися у різних містах Європи: Страсбурзі, Лувені, Базелі, Венеції. Протягом шести перших років цей панегірик-пародія видавався 12 разів, причому його тиражі, як на той час, були досить значні і швидко розходилися (базельське видання налічувало 1800 примірників). Секрет гучного успіху полягав, зрозуміло, в оригінальному сюжеті, викривальному змісті, злободенності та іскрометному гуморі. Сприяли успіхові й ілюстрації у формі гравюр на дереві, виконані відомим художником Гансом Гольбейном Молодшим (він же й автор портрета Еразма). Незабаром, ще за життя письменника, з'явилися перші переклади «Похвали Глупоті» західноєвропейськими мовами: французькою, англійською та німецькою.

Переважаюча більшість творів Еразма відслужила свою службу, втративши свою актуальність, спочила в книгосховищах бібліотек, а «Похвала Глупоті», хоч від її виходу у світ минуло майже п'ять століть, не поблякла і далі чарує читача.

Другим сатиричним твором, в якому сатиричний хист нідерландського гуманіста розкрився на повну силу, стали «Домашні бесіди» (*Colloquia familiaria*). У первісному варіанті (видання 1518 р.) був це збірник найнеобхідніших висловів і синонімічних зворотів латини на різноманітні розмовні теми, неначе розмовник для всіляких розмовних ситуацій, задуманий як посібник для шкільної молоді. З часом він змінив свій вигляд і призначення, так що перетворився в художній твір у формі діалогу. Таку форму підказало Еразмові читання й перекладання латинською мовою діалогів Лукіана, талановитого давньогрецького сатирика II ст. н. е. «Домашні бесіди» — це збірник 57 сатиричних діалогів з реалістичними картинами й достеменними деталями побуту тогочасної Європи, з галереєю достовірно змальованих персонажів — представників різного віку, різного соціального стану. Тут розмовляють між собою, сперечаються, переповідають один одному смішні анекдоти й поважні історії, діляться своїми переживаннями, висловлюють свої погляди на життя ченці всіляких католицьких орденів, абати, священики, вчені богослови, високородні вельможі, вчителі, школярі, трактирники, джури, вчена дама, проститутка, безпутний ландскнехт, алхімік-шарлатан, м'ясник, торговець кіньми та інші. В «Домашніх бесідах» Еразм Роттердамський показав себе метким і тонким спостережником навколишнього життя, він зумів пластично намалювати побутові сценки, достеменно відтворити спосіб мислення і мову різних верств населення. З уваги на це його твір має неабияке історико-пізнавальне значення.

В основу деяких оповідок, вставлених у рамки діалогу, лягли особисті переживання Еразма, почуте й побачене ним. До таких належать, наприклад, опис морської бурі (в діалозі «Корабельна аварія»), паломництво до славнозвісного своїми чудесами Волсінгема в Англії (діалог «Паломництво»), розповідь про тогочасні заїзди у Франції й Німеччині, в яких побував Еразм («Заїзди») та інші. Не одним сюжетом він зобов'язаний своїм друзям, що розповідали йому різні пригоди й анекдоти, а він фіксував їх і переплавляв у літературну

форму. Це, приміром, забавна оповідка про душу покійника, яка, не маючи спокою після смерті, з'являлася в надрічкових хащах і лякала простодушних селян і їхнього пароха («Заклинання чорта, або Привид»), анекдот про шахраюватого торговця кіньми («Обманутий обманщик») та інші.

Продовжуючи сатирично-викривальну лінію «Похвали Глупоті», Еразм іронізує над кліром з його звичаями, ченцями-трутнями, ідко глузує з бездумного поклоніння святим мощам і іконам, з ритуалів і атрибутів зовнішньої релігійності, висловлює сумніви в деякі чудеса святих, кепкує з індульгенцій, тобто відпущення гріхів за гроші, і папських булл, викриває фальш безчесних церковних проповідників. Не до шмиги, звісно, були ченцям рельєфно виписані портрети братчиків, що як шакали чекали смерті багатія і домагались якнайбільшої частки для себе в його заповіті (діалог «Похорони»). Змістом деяких діалогів послужили роздуми сатирика над людським життям-буттям; суспільними явищами того часу, морально-етичними, педагогічними проблемами, які цікавили його сучасників, сімейними відносинами тощо. Як і в інших творах, в «Домашніх бесідах» він осуджує війну, феодальні міжусобиці, загарбницькі походи, які несли непоправне лихо народам (діалог «Сповідь солдата», «Похорони», «Харон»). Війни, на його думку, ведуться для заспокоєння честолюбних амбіцій монархів, а кров летіть простих людей, які гинуть на полях битв або вертаються додому каліками. На війнах наживаються воєначальники (як Георгій Балеарський в діалозі «Похорони»), що збагачуються різного роду нечесними махінаціями — привласненням платні солдатів, накладанням данини на мирних громадян, зокрема купців. Не таврує війни навіть духовництво, яке під час тлумачення Євангелій доводить, що «війна справедлива, свята, благочестива» і «більше користі воно має від умираючих, ніж від живих. Тут і заповіді, і похоронні обряди, і булли та багато інших доходів» (діалог «Харон»). На війні все дозволено — «підпалювати дома, грабувати храми, гвалтувати черниць, обдирати бідарів, убивати невинних» («Сповідь солдата»). Сміливо відстоював Еразм право жінок на освіту («Абат і вчена дама»), палко виступав за злагоду в сімейному житті («Ганьбителка шлюбу...»), осуджував проституцію, вважаючи одруження найкращою формою взаємовідносин між чоловіками й жінками («Юнак і розпусниця»), виступав проти нерівних шлюбів, коли молоду дівчину видають заміж за старого, морально деградованого, але багатого сифілітика («Нерівний шлюб»). У цьому відношенні Еразм стояв вище від своєї епохи, випереджаючи її погляди на декілька століть. Ганьбив тих із низів, що правдами й неправдами намагались наслідувати у всьому знать і пролізти в її ряди («Рицар без коня, або Самозвана знатність»). З огляду на це він немов випереджає сюжет комедії Мольєра «Міщанин у дворянстві», написаної на двісті років пізніше, коли прагнення уподібнитися за зовнішніми ознаками життя вищим верствам суспільства стало охоплювати городян. Пластично змальовано образ багатого скупердяги (діалог «Скнарий достаток»). Приваблюють зарисовки з життя школярів («Клопоти школярів», «Настанови вихователя») та інші.

Сатиричне перо Еразма стало влучною зброєю в непримиренній його борні з пережитками, відсталістю і всілякою негіддю, породженою феодальним ладом.

«Ювеналів бич» брали також до рук та в унісон з творцем «Похвали Глупоті» батожили середньовічні порядки визначні німецькі гуманісти Й. Рейхлін, В. Піркхеймер і У. Гуттен.

Еразм із задоволенням спостерігав, як здає свої позиції схоластика, як створюється нова світська культура, осяяна ідеями гуманізму, як людська особистість набуває дедалі більшої ваги, визволяючись від гнітючого тягаря церковно-феодалного світогляду. Він уже думав, що його старання не пропади марно. Певний час йому здавалось, що Європа стоїть уже на порозі золотого віку й наближається перемога ідеалів гуманізму, торжество нової доби. Проте розгорнулись події, у вирі яких він з боєм побачив крах своїх надій на краще завтра.

Критичне і раціоналістичне тлумачення Еразмом пам'яток раннього християнства, заклик до докорінної зміни звичаїв духовенства і перегляду церковної догматики, критика ченців та схоластичної філософії, засудження формалізму обрядів тощо зробило свій вплив. Еразм став (за висловом французького філософа-скептика П. Бейля) «Іоаном Предтечею» Реформації, прапорноносцем тих, хто прагнув до реформи католицької церкви.

Коли в жовтні 1517 р. М. Лютер виступив із своїми тезами і згодом християнський світ на Заході Європи розколовся на два непримиренні табори, паписти й лютеранці намагались заручитись підтримкою Еразма, скористатися з його авторитету для своєї перемоги. Проте великий гуманіст, принципово антифанатичний, не хотів служити ні тій, ні другій стороні. Його спроби примирити противників виявились безуспішними. Переконавшись у ворожому ставленні протестантів до гуманістичного руху, Еразм вступив у пряму полеміку з Лютером: у своєму трактаті «Про свободу волі» (1524 р.) відстоював свободу людської волі, моральну відповідальність людини за її вчинки, різко засуджував песимістично-мізантропічні концепції протестантизму, його зневіру в людському розумі і світських знаннях. З тривогою спостерігав Еразм, як з розвитком Реформації в Німеччині лютеранство перетворилось у переслідувача вільної наукової думки. «Там, де перемагають лютеранці, занепадають науки», — заволав Еразм. У результаті Лютер кидає в його адресу прокляття, але й католицька церква забороняє його твори, зокрема занесені були до списку заборонених книг «Похвала Глупоті» і «Домашні бесіди».

Еразм Роттердамський був складною особистістю. Він — кабінетний учений — покладав всі надії на просвітницьку силу розуму, мріяв про повернення до якоїсь «євангельської чистоти» початкового християнства, яка разом з гуманістичною культурою повинна була, на його думку, ідейно й морально обновили європейське суспільство. Коли в Німеччині спалахнула люта соціальна і релігійна боротьба, він зайняв позицію пасивного спостерігача. Але, незважаючи на обмеженість свого світогляду, Еразм як борець проти марновірства, обскурантизму, всілякого фанатизму, доктринерства, як пропагандист миру і приязні між народами відіграв позитивну роль у культурі Європи.

Важко переоцінити Еразмів вплив на сучасників: інколи його порівнюють із впливом Вольтера у XVIII ст. Він був душею раннього гуманізму; однодумців Еразма називали еразмістами. Він багато зробив для поширення античної культури і класичних мов на півночі Європи, перебував у тісному контакті з європейськими гуманістами Й. Рейхліном, Т. Мором, Х. Вівесом, Г. Бюдде та іншими. Значним був авторитет автора «Похвали Глупоті» серед гуманістів слов'янських країн. До наших днів дійшло його листування з польськими поетами-неолатиністами А. Кржицьким і Я. Дантишеком, чеськими — Б. Лобковіцем, С. Геленієм, С. Турзо і Я. Шлехтою, південнослов'янськими (сербськими і хорватськими) — Я. Банічевичем, Т. Андроніком і Я. Паннонієм (Я. Чесмінним). Підтримував зв'язки Еразм з угорським поетом М. Олахом.

В одному із своїх латинських віршів А. Кржицький твердить, що слава гуманіста розійшлася широко на сході Європи:

Де є той край, що про тебе б не чув, велемудрий Еразме?
Де є той день, що в людей пам'ять про тебе зітре?
Навіть суворий сармат твої книги численні гортає,
Навіть нескорений скіф тягнеться нині до них¹.
Вченім був і Назон², та з латинської мови дзвінкої
Гети³, при ньому ж таки, посміх робили собі.
Нині — Еразм на устах; він із рук до рук переходить
Там, де шумить Танаїс⁴, там, де північна зоря.

(Переклад А. Содомори)

Вплив творчості Еразма Роттердамського, зокрема її сатиричної галузі — «Похвали Глупоті» і «Домашніх бесід» — на наступні століття був значний. Його сліди спостерігаються в європейській літературі і суспільній думці аж до XIX ст. За даними дослідників, помітний цей вплив у творах Ф. Рабле, М. Монтеня, К. Маро, Маргарити Наваррської, М. Сервантеса, Б. Паскаля, В. Скотта, Е. Ростана, Л. Стерна та інших.

Праці нідерландського гуманіста були відомі вченим Києво-Могилянської академії, вони були в бібліотеці цього навчального закладу, педагогічні принципи Еразма використовувались при організації навчання. Вихованець Академії, засновник греко-латинської школи в Москві Єпіфаній Славинецький переклав педагогічний трактат Роттердамця «Про пристойність дитячої поведінки» і видав у 60-і роки XVIII ст. під заголовком «Гражданство обычаев детских» — вольное переложение «Книжицы о приличии детских нравов». Твори Еразма Роттердамського перекладено багатьма мовами світу. Українською мовою була освоєна «Похвала Глупоті» в перекладі В. Литвинова («Дніпро», 1981). «Домашні бесіди» довго не знаходили свого перекладача. Пропонована добірка, що включає кращі, цікавіші для сучасного читача діалоги (усього їх 21 діалог), є першим виданням Еразмового твору українською мовою.

Йосип Кобів

¹ *Сармати і скіфи* — народи, які в давнину населяли територію теперішньої України і частини Росії аж до Кавказу. Тут: східні слов'яни.

² *Назон* — Публій Овідій Назон (43 до н. е. — 17 н. е.) — видатний римський поет. Помер на вигнанні в місцевості Томі (нині Констанца), в країні гетів.

³ *Гети* — народ фракійської мовної групи, який в античні часи населяв територію сьогоденішньої Румунії.

⁴ *Танаїс* — ріка Дон.

**ПОХВАЛА ГЛУПОТІ,
або
Похвальне слово Дурості,
виголошене
Еразмом Роттердамським**

ПЕРЕДМОВА¹

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ ШЛЕ ВІТАННЯ ТОМАСОВІ МОРУ

Нещодавно я повертався з Італії до Англії, здолавши увесь той шлях верхи на коні. А щоб не марнувати часу на теревені з неукми, обмірковував спільні наші студії та згадував друзів — вельми вчених і вельми приємних, — яких тут маю. Серед них тебе, мій Море, я згадував найчастіше. Звик бути разом з тобою, тому, перебуваючи далеко, мусив утішатися принаймні спогадами. Це для мене велика радість, і хай я згину, якщо в житті моїм траплялося щось приємніше!

Отож, аби заповнити час, мало придатний для серйозних роздумів, став гадати, чим би його зайнятись, і надумав розважитись «Похвалою Дурості». Ти запитаєш: а чи не Афіна Паллада таке нараєла мені? Відповідь: ні. Першим навело на цю думку твоє родове ім'я МОР. Воно дуже схоже на давньогрецьке слово ΜΟΡΙΑ — «дурість», від якої ти, за переконанням всіх, справді далеко, а порівняно з іншими, перебуваєш навіть якнайдалі. Гадаю, крім того, ця забавка нашого розуму тобі сподобається, бо до жартів, — як вчених, так і не вчених, але сповнених дотеку, — ти дуже охочий і в повсякденному житті любиш вдавати із себе Демокріта. Хоч ти винятковістю свого розуму відрізняєшся від звичайних людей, але завдяки лагідній вдачі й незвичайній цікавості повсякчас знаходиш насолоду у спілкуванні з будь-ким. Отже, буду радий, якщо приймеш на згадку від друга цю маленьку промову не лише як розраду, але й як пам'ятку, варту уваги: вона присвячена тобі, тому віднині вважай її своєю, а не моєю.

Бо знайдуться, можливо, огудники, які докорятимуть, що ці легковажні жарти занадто ущипливі для християнської доброчинності й не личать теологові, ба навіть волатимуть, що відновлюю стару комедію або, як і Лукіан, висміюю все підряд. Насправді ж їх ображає ніщо інше, як грайлива мова й жартівливі дотеки. Але до цього вдавалися й раніше, і навіть великі письменники. З давніх-давен розважає, наприклад, Гомер «Війною жаб і мишей»². Немало часу минуло й відтоді, як Вергілій оспівав комара й кандьор, а Овідій — пустощі. Жорстокого Бусирида славили колись софіт Полікрат і його огудник Ісократ. Главк вихваляв кривосуддя, Фаворін — Терсіта й тириденну пропасницю, Сінезій — лисину, Лукіан — муху й блюдолизтво. Сенека розважав читачів

¹ Передмовою служить лист Еразма Роттердамського до друга, відомого англійського вченого, державного діяча, письменника-гуманіста Томаса Мора (1478—1535), якому й присвячено твір.

² «Війна жаб і мишей», або «Батрахоміомакія» — жартівлива поема, пародія на «Іліаду» Гомера. Написана у VI ст. до н. е. В часи Еразма Роттердамського, за античною традицією, приписувалася Гомерові. Насправді твір анонімний.

«Огарбузненням Клавдія», Плутарх — «Діалогом Грілла-Кабана з Одиссеєм», а Лукіан і Апулей — «Ослон». І вже не знаю, кому належить «Заповіт поросяти Верескуна-Корокоти»¹, — про що згадує святий Ієронім.

Якщо ж цим критикам-розбишакам і цього мало, хай вважають, що я надумав трохи розважитись і, мов дитина, покататися верхи на довгій хворостині. Було б несправедливо позбавляти розваг будь-кого в житті, тим більше — не дозволяти жартів ученим та письменникам, особливо якщо вони, бавлячись, роблять водночас серйозну справу. Адже читач, — якщо він, звичайно, не останній бовдур, — краще сприймає жартівливий дотеп, аніж вчену нудоту, коли один, наприклад, вихваляє риторику чи філософію у довгезлезній промові, складеній з чужих думок, другий перелічує заслуги якогось володаря, третій підбурює до війни з турками, четвертий передбачає майбутнє, п'ятий робить проблему зі справи, не вартої й дірки від бублика. Таким чином, найдурніше — грати дурника в серйозних справах, а найприємніше — навіть дурниці мовлячи, показувати, що ти не дурень. Та хай мене судять інші!

Але, якщо мене, звичайно, не обманює Філавія-самолюбівість, нерозумну Глупоту я похвалив тут не так вже й нерозумно. Що ж до можливих звинувачень у надмірній ущипливості, то скажу: кпити з людських слабостей завжди дозволялося, аби лиш кпини ті не виходили за межі пристойності. Тим паче мене дивують нинішні тендітні душі, які, окрім пишних титулів, майже нічого іншого не можуть зносити. І навпаки, чимало є псевдопобожних, які легко терплять найтяжчу, заподіяну Христові образу, але не зносять навіть найменшого жарту щодо папи або короля, бо знають, що це може відбитись на їхньому добробуті. Чому, нарешті, коли хтось шпетить людське життя загалом і нікого не картає зокрема, називають це наругою, а не настановою або повчанням?

Щоразу, коли я кепкував над іншими, я висміював і себе. Хіба я глумився б над собою? Нарешті, якщо хтось викриває вади всіх без винятку, то картає не окремих людей, а людські вади. Отож якщо хтось виступить і почне кричати, що саме його образили, він лише виявить свою нечисту совість, а то й страх.

Набагато вільніше й дошкульніше, — часто не зважаючи навіть на титули, — жартував святий Ієронім. Але ми, крім того, що не чіпаємо імен взагалі, ще й прагнемо триматись такого стилю, щоб розсудливий читач міг легко збагнути, що ми більше прагнемо розважити, аніж покепкувати. Ми не будемо, за прикладом Ювенала, розворушувати прихований смітник людських злочинів, а прагнемо радше показувати смішне, ніж огидне. Якщо комусь не до вподоби й ці пояснення, хай пам'ятає: лайка Глупоти — все одно, що почесні. Я її наділив вустами і мушу тепер їй служити. Та чи не годі вже, мій оборонцю, тебе вмовляти? Адже й не вельми славні справи ти зумів би захистити вельми славно? Бувай же здоров, найкрасномовніший Море, і Морію-дурість, немов свою, якнайласкавіше борони.

10 червня (1508 року)², на селі.

¹ «Заповіт поросяти Верескуна-Корокоти» — жартівливий анонімний твір, написаний латинською мовою (III—IV ст. н. е.).

² Насправді «Похвала Глупоті» написана в серпні 1509 року.

ГЛУПОТА ГОВОРИТЬ:

Сміх дурнів.

Що б там не казали про мене люди (а мені добре відомо, яку недобру славу має Глупота навіть у несусвітніх дурнів!), проте наголошую, що я єдина, неначе помахом чарівної палички, розвеселяю богів і людей. Вам треба доказів? Будь ласка. Скільки б не було слухачів, але тільки-но з'явлюсь перед їхні очі, негайно опановує всіма якась небувала радість, всі раптом стають дуже веселими і вітають мене гучним та щасливим сміхом. Як пильно придивлюсь до кожного з вас, то мені здається, що ви нападпитку, неначе гомерівські боги, що обпилися нектару, настоящего на сміх-зітлі. А ще ж хвилину тому ви сиділи сумні й пригнічені, немов щойно повернулися з печери Трофонія.

Подібна радість приходить до людей лише тоді, коли вранішнє сонце являє землі свій золотавий лик або коли по суворій зимі приходить нова весна й пестить усе навкруги лагідним Фавонієм-вітром: природа тоді омолоджується, все прибирає нового вигляду й забарвлення. Отак і ви, побачивши мене, змінюєте враз свою личину на іншу. Таким чином, те, чого навіть великі ритори ледве досягають довжелезними й глибокодумними промовами (щоб звільнити голову од тяжких клопотів!), я роблю швидко, єдиною появою своєю.

Зміст промови. Чому я виступатиму сьогодні у незвичайному вбранні? Я поясню.

Але слухайте мене, прошу, не так, як церковних проповідників, а як шахраїв, що вештаються по ярмарку, або блазнів та штукарів. Словом, бажаю вам осяяних вух, таких, як у царя Мідаса, що милувався цапиною піснею лісовика Пана.

Мені хочеться постати перед вами у вигляді софіста, але не того, що втовкмачує дітям ретельно підшукані дурнички й дуже нагадує сварливу та вперту бабу. Ні, я хочу наслідувати старих, які уникають знеславленого імені «мудрець» і хотіли б називатися «софістами». Вони завзято й часто вихваляють подвиги богів та славетних лицарів. Отож ви почуєте хвалу, але не Гераклові й не Солоніві, а лиш мені самій, Глупоті.

Самовихваляння.

Далєбі, я не дбаю про розумників, які вважають найдурнішими й найзухвалішими тих, що самі себе вихваляють. Мені до них діла нема — хай думають і говорять, що хочуть, аби тільки не виходили за межі пристойного. Бо кому-кому, а Глупоті личить бути окличником власних заслуг і дзвонити про це в усі дзвони. Краще за мене ніхто не зобразить саму себе, бо нікого нема ближчого до мене, ніж я сама.

Найняті хвалителі.

Крім того, мені здається, я чиню трохи розважливіше за псевдошляхетних і псевдомудрих, які, позичивши в сірка очі, наймають лакузу-ритора або якогось віршомазу, щоб той складав їм хвалу, якої не заслужили вони. Убравшись таким чином у жупан, кожен із цих «славетних» гадає, що він вже й пан, і починає кирпу гнути.

Прирівнявши нікчемну людину до богів і видаючи її за зразок усіх чеснот (хоч їй до них аж ген як далеко!), безсоромні підлабузники займаються нічим іншим, як одяганням ворони в павине пір'я, роблять з мухи слона, хоч знають наперед, що крукові й мило не допоможе.

Я чиню, нарешті, за відомим народним прислів'ям, яке гласить: «Сам себе хвалить той, кого ніхто не хвалить».

Слід сказати також про дивовижну невдячність і вайлуватість смертних, які хоч і дуже щиро мене шанують і не мають сумніву щодо моєї доброчинності, але ніхто з них, проте, й досі не здогадався похвалити Глупоту у вдячній промові. І це тим більш прикро, що жорстоким Бусирідам і Фаларідам, різним трясям, мухам, лисидам та іншим напастям строчили пишномовні славослів'я багатьох авторів, не шкодуючи оливи у блимавках і недосипаючи. Я вирішила виправити таке несправедливе становище. Тому почуєте зараз хоча й не зовсім досконалу, бо говоритиму без підготовки, але винятково правдиву промову.

*Глузування
з ораторів.*

Тільки ж прошу, не подумайте, що пишу промову я, аби похизуватися своєю вченістю, як це роблять майже всі оратори. Адже вони, як ви знаєте, виголошуючи промову, ретельно підготовлювану, можливо, років з тридцять (або і взагалі чужу!), запевняють, що писали її так собі, жартома,

всього три дні, а то й присягаються, ніби промовляли без усякої підготовки, експромтом.

Мені завжди було вельми приємно говорити, що заманеться. Тому хай ніхто не сподівається, що за звичкою справдешніх риторів я буду дотримуватися всіх правил риторики й розпочну промову з визначення теми, а тим більше з поділу предмету промови на частини. І те, й друге не для мене. Бо, хіба можна окреслити поле дії тої, яка так широко простягається, роз'єднати ту, якій увесь світ погодився служити? І не треба уявляти мене тінню чи примарою чогось, якщо бачите нині мене дуже виразно. Я щедра дарувальниця всіляких благ. Латиняни величають мене Стультицією-глупотою, а греки — Морією-дурістю.

*Глупоти не можна
приховати.*

Але чи варт було стільки про себе говорити? Адже в мене, як то кажуть, і на лобі написано, хто я така. Тож якби хтось почав доводити, що я премудра Мінерва чи сама Софія-мудрість, хіба важко було б того викрити без зайвих слів? Для цього досить поглянути на мою пику — це правдиве дзеркало душі.

Я не вдаюся до рум'ян лицемірства, тому завжди, що на душі, те й на обличчі маю. З якого боку не поглянь, я найбільше схожа на саму себе. Тому ніхто не в змозі мене приховати, навіть ті, що найбільш ретельно добирають собі личину й титул мудреця; вони дуже схожі на мавп, що вирядились у багрянцю, і на левів в осяяних шкурах. Як би дбайливо не приховували вони мене, але вуха, — о, ці злощасні вуха! — видають-таки Мідаса.

Але ж і невдячний, клянусь Гераклом, цей рід людський! Хто навіть дуже близький до мене, на людях соромиться мого імені і всюди прагне іншим його накинути як велику ганьбу. Таких туманів вісімнадцятих, що вдають із себе розумників, тобто Талесів-мудреців, найкраще личило б називати дурномудрами.

*Про дуже вчених
ораторів.*

Нині всюди наслідують риторів, які уявляють себе майже богами лише на тій підставі, що вони двороті, немов п'явки, тобто можуть говорити одночасно двома мовами¹. Верхом витон-

¹ Двомовними називали в ті часи знавців давньогрецької та латинської мов.

ченості, на їхню думку, є уміння густо мережати латинські промови грецькими дотепами чи висловами, навіть якщо й недоречно. Коли ж не вистачас і чужомовних, вишукують десь у напівзотлілих од часу рукописах кілька застарілих слів і цим ще більше напускають читачеві туману. Все робиться для того, щоб розумники дужче пишалися, а недосвідчені тим більше дивувалися зі свого невігластва. Є-таки в наших землячків нездоланний потяг схилитися перед усім іноземним, і то тим нижче, чим воно чужіше.

Трапляються часом серед невігласів дуже честолюбні. Навіть нічого не збагнувши, вони регочуть, плескають у долоні й за прикладом осла поводять вухами, вдаючи, ніби все розуміють. Що так, то так, нічого не скажеш! А тепер про те, що я мала на думці з самого початку.

Моє ім'я ви вже знаєте, панове.
Родовід Глупоти. Якого ж вам додати епітету? Таж, напевно — «лицарі найдурнішої».

Бо яким більш почесним титулом може нагородити своїх вірних посіпак божественна Стультиція-глупота? А оскільки мало хто знає мій родовід, спробую пояснити, — якщо тільки Музи будуть прихильними! Перш за все скажу, що жоден із старих і немічних богів не був моїм батьком: ні Хаос, ні Оркус, ні Сатурн, ні Япет, ні хтось інший з цього гурту. Моїм батьком був Плутос — бог багатства. І хай не осудять Гесіод з Гомером і навіть сам Юпітер, якщо саме його назову єдиним і справжнім «батьком людей і богів».

Глупота вихваляє Плутоса. Волею Плутоса (і тільки його), як колись, так і тепер, усе — святе й мирське — перемішується згори донизу. Від його волі залежать:

війна і мир, судочинство і народні збори, правління державою, шлюби, договори, союзи, закони, мистецтво, театральні вистави, свята (ох, аж духу мені забракло), всі, одне слово, взаємини людей. Без його допомоги весь гурт поетичних богів, скажу більше, навіть горішні боги або взагалі б не існували, або, певно, ледь животіли б. На кого розсердиться Плутос, тому й Афіна Паллада не допоможе. І навпаки, до кого прихильний, тому начхати на самого Юпітера з його блискавицями. Ось який у мене батько.

Та й не з голови родив він мене (як колись Юпітер набундючену й сувору Палладу!), а від німфи Неотети-

юності — найпринаднішої з усіх і найзнадливішої. Я пишаюсь також, що він зробив це не з буденного шлюбного обов'язку (від якого, до речі, народився кривоногий бог-коваль Гефест!), а за далеко приємніших обставин. Моє зачаття, як каже Гомер, «на хтивому коханні замішане». До того ж, народив мене, — о ні! — не той Арістофанів Плутос — старезний дід зі згаслими очима, а молодий, завзятий, захмелілий не так від молодості, як од нектару, якого хильнув понад міру на бенкеті богів.

*Батьківщина
Глупоти.*

Якщо вас цікавить моя батьківщина (бо тепер, визначаючи рівень знатності, дуже зважають на місце, де пролунав перший дитячий писк!), то мушу сказати, що народилась я не на мандрівному острові Делос, не в бурхливому морі і не в затишній печері, а на блаженних островах, де не орють, не сіють, а все росте саме по собі. Жодна хвороба, а також старість та й праця там не знані; на полях ніде не росте асфадель, проскурняк, сквілла, вовчуг, пирій чи інший якийсь бур'ян. Всюди милують око й ваблять нюх молій, панацея, непента, майоран, безсмертники, лотос, троянди, фіалки й гіацинти з садів Адоніса. Ось серед яких розкошів я народилася! Ї не з плачу своє життя почала, а відразу ласкаво осміхнулася матері.

Супутниці Глупоти.

Я не заздрю найвищому Кроніонові, бо годівницею в нього була коза, — а мене вигодували тугими персами дві гожі нимфи: Мете-п'янкість — Вакхова донька, та Апедія-невихованість — дочка Пана. Обидві тут серед мого почту — зі служниць та наперсниць. Якщо ваша ласка, ось вони, але, клянусь Гераклом, ви почуєте їх імена не інакше, як по-грецькому. Отож слухайте: оця, набундючена — то Філавтія-самозакоханість; та, що усміхається і плече в долоні — Колакія-улесливість; напівсонна, в дрімливій задумі — Лето-забутливість; та, що сидить, склавши руки на грудях, — Місопонія-лінь; обвита гірляндою троянд і напахчена — Гедоне-насолота; відлюдькувата, з безладно блукаючим поглядом — Аноя-безрозсудність, а ця товстуха з лискучою шкірою зветься Трифе-обжерливість. Серед них бачите і двох юних богів, що прилучилися до дівчат. Одного звуть Негретос Гіпнос — непробудний сон, а другого — Комос-гультай. З допомогою такої братії я

все на світі підкоряю своїй владі й повеліваю навіть царями.

Глупота — богиня. Досі ви чули про мій родовід, про виховання й почет. Тепер же, аби не здалося, що я нахабно присвоїла ім'я богині, нагостріть вуха і слухайте, чим я обдаровую богів та людей і наскільки велика влада моя. Справедливо кажуть, бути богом — значить допомагати людям. По праву зараховують до сонму богів тих, що навчили людей добувати вино, хліб та інші блага. Чому тоді не називають мене першою серед богів, коли я щедро обдаровую всіх незліченними благами?

Лише завдяки Спочатку про життя. Чи є що
Глупоті продовжу- солодке й дорожче за нього? А
ється людський рід. приємне його зачаття? Кому дякувати за нього? Звичайно ж, мені.

Адже ні спис Паллади, доньки всевладного батька, ні егіда Юпітера, якою хмари він збурює, не родять і не збільшують роду людського.

Батько всіх богів і людей своєю волею потрясає Олімпом, уміло кидає потрібну блискавку і під виглядом Титана лякає при бажанні всіх богів. Але навіть він, коли хоче спродити дітей (що й часто робить!), то, за звичаєм нікчемних акторів, прибирає чужу личину.

Або ось стоїки — мислять себе майже богами, але покажіть мені потрібно, четвірно, ба навіть шестикратно переконаного стоїка, якому б не доводилось забувати в подібному випадку якщо не про бороду — ознаку мудрості (нічим не кращу, між іншим, від цапиної!), то, певно, про свою бундючність. Вони змушені при цьому розгладжувати зморшки на чолі і забувати про непорушні догмати і вдаватись до пустощів, навіть до шалу! До мене, отже, і тільки до мене мусить звертатися мудрець, коли хоче стати батьком.

Але чому б, за звичаєм, не побазікати ще відвертіше? Скажіть, приміром: хіба голова, або обличчя, або груди, або рука, або вухо, які вважаються пристойними частинами тіла, родять богів та людей? Звичайно, ні. Продовжувачем людського роду є член, до такої міри безглуздий і до такої міри смішний, що його й назвати не можна без сміху. Він, і тільки він, а не Піфагор зі своїми чотирма основами, є тим святим джерелом, звідки черпає своє життя все живе.

Який дияк-мужчина захотів би надіти на себе вуздечку шлюбу, коли б, — як оці мудреці, — спершу

зважив усі незручності шлюбного життя? Та й, зрештою, яка жінка захотіла б допустити до себе чоловіка, якби знала або думала про страждання під час пологів, про небезпеку та про труднощі виховання дітей?

Далі. Якщо життя починається від злягання, а злягання, у свою чергу, зобов'язане Анойї-безрозсудності, моїй служниці, то тепер розумієте, якою мірою мені всі зобов'язані! Або хіба, раз спородивши, захотіла б жінка повторити те ж саме, якби не приходила божественна Лето-забутливість? Більше того, навіть сама Венера, — хай вибачить мені Лукрецій! — навіть вона не заперечує, що без моєї допомоги її сила була б недостатньою й марною.

Отож саме з нашого п'яного жарту й забавки народжуються й гоноровиті філософи, і ті, що нині їх заступають, тобто ченці, і багряношатні царі, і благочинні, і тричі пресвяті папи римські, і, нарешті, увесь гурт поетичних богів, яких розвелось так багато, що навіть Олімп, хоч і який він великий, ледве вміщує всіх.

Та була б я малим розсадником і джерелом життя, якби не приносила людям зручностей. Я навіть доведу, що вони взагалі існують лише завдяки мені. Справді, хіба то, з дозволу сказати, життя без розваг? Ви вже аплодуєте? Я так і знала. Адже ніхто з вас не настільки розумний чи, краще сказати, дурний, ні, таки розумний, щоб так думати. Навіть стоїки не цураються втік. Прилюдно, щоправда, вони лають їх на всі заставки, але то для годиться, аби, настрахавши інших, самим любенько собі втішатися. Та й скажіть, на бога, чи буде життя не сумним, не ворожим, не огидним, а, навпаки, любим, приемним, якщо йому не додати приправи з глупоти, тобто — розваги? При цьому достатньо було б послатись на вельми знаного Софокла, в якого є дуже любий мені вислів:

Найсолодше життя, як нема про що думати нам.

Розгляньмо, однак, це питання ґрунтовніше.

Нерозумне дитинство. Всі згодні, що дитинство — найщасливіший і найприємніший вік. Але чим нас приваблюють діти, за що ми їх так любимо, так пестимо? Чому навіть вороги захоплюються ними? А це тому, що вабить усіх до себе принадна глупота, якою

розсудлива природа обдарувала дітей. Дещицею насолоди вона скропила важку працю вчителів і зробила їх таким чином лагіднішими до своїх учнів.

Юність. Услід за дитинством приходять юність. Всі її люблять, запопадливо славлять, всі перед нею за-
побігають, люб'язно простягають руку допомоги. Але звідки, питаю, ця принада молодості? Звідки ж іще, як не від мене?! Адже саме з моєї ласки юність не часто мудрує і рідко коли супиться.

Зрілий вік. Щиро кажучи, коли люди стають зрілішими й досвідченішими, більш вихованими й розумними, — саме тоді в них і починає в'янути врода, гасне життєва сила, бадьорість, зникає зовнішня привабливість.

Старість. Хто чим більше віддаляється від мене, той тим більше наближається до смерті; настає осоружна старість — остогидлива не тільки для тих, хто поруч з тобою, але й для себе самого. Через безліч злигоднів цей вік справді був би нестерпним, якби не з'явилась я їм на допомогу.

Боги поетів мають звичку допомагати стражденним, прийнявши чужу подобу. Я це роблю так само: тих, що вже стоять одною ногою в могилі, знову повертаю до дитинства. Ось чому про старих і кажуть часом, що вони здитинились.

Якщо когось цікавить, як це робиться, будь ласка, слухайте. Я заманюю їх до річки Лети-забуття, що бере свій початок на блаженних островах, а в підземному царстві тече вузьким потічком. Попивши її води, старі позбуваються душевних мук і знову стають молодими. Саме тут вони буцімто й починають втрачати здоровий глузд і поводитись нерозумно.

Чому? Та тому, що впадають в дитинство. Бо ж дітям личить бути дурниками. Що нас найбільше приваблює в цьому віці, як не бездумність?! Адже дитина з розумом дорослого була б просто нестерпною. Доречно згадати при цьому й відоме прислів'я: «Ненавиджу дітей, передчасно змудрілих!» Уявіть собі, а яким нестерпним був би досвідчений дідуган, що зберіг при цьому життєву силу й гостроту мислення! Тому стареча глупота — справжнє благо. Обезумівши, старі позбуваються злочасних клопотів, якими завжди обплутаний мудрець. Завдяки мені,

вони стають добрими товаришами по чарці; не відчувають пересичення життям, яке так важко зносити у зрілому віці. До того ж, уподібнившись Плавтовому дідові, старі вдаються часом до заняття, що передається на письмі відомими трьома літерами — АМО, тобто — «кохаю». Якими б нещасними були вони, якби при цьому залишались мудримися!

Щасливий з моєї ласки дід стає вдячним другом і приємним базікою. Взяти, для прикладу, хоча б Гомера. Старезний Нестор у нього виголошує промову, солодшу за мед, тоді як молодий Ахілл — ущиплює, колючу. В того ж таки Гомера в іншому місці старі сидять на міських мурах і ведуть тиху, неквапну розмову, подібну, як каже поет, до шелесту лілей¹.

Дитинство, певна річ, дуже приємна пора, але воно позбавлене великої насолоди в житті — нескінченних і пустопорожніх теревенів, якими грішать старі.

Старим дуже подобаються діти, а дітям, у свою чергу, — старі. Це тому, що

«Завжди подібного бог із такими ж подібними зводить»².

Та й справді, яка між ними різниця, крім тієї, що в старого більше зморшок і днів од народження? Все інше те саме: світляве волосся, беззубий рот, немічне тіло, потяг до молока, недорікуватість, балакучість, безтямність, необачність тощо. До того ж, чим більше люди старіють, тим більше стають схожими до дітей. Нарешті мруть, не спізнаючи вже радощів життя й не усвідомлюючи смерті.

*Глупота, наймогут-
ніша з богинь,
робить людей
вічно молодими.*

Мої добродійності не зрівняєш з нікчемними метаморфозами інших богів. Я вже мовчу про те, що вони роблять, коли сердиті. Але й тих, до кого дуже прихильні, нерідко перетворюють або на де-

рево, або на птаха, або на коника, а то й на гадюку, — ніби не однаково, що загинути, що іншим стати.

На відміну від них я не чіпаю людської подоби, а тільки повертаю людину до її найкращого й найщасливішого віку. Якщо смертні назавжди поривають усякі зв'язки з мудрістю і проводять час лише зі мною, вони

¹ Див.: Гомер. «Іліада», III, 152.

² Гомер. «Одіссея», XVII, 218.

ніколи не старіють, а залишаються вічно юними й щасливими.

Сумно дивитись на похмурих диваків, що вічно зайняті філософськими студіями, або скіють над іншою вельми серйозною й вельми тяжкою працею. Ще не ставши молодими, вони старіють від турбот і думання, бо науки не тільки ослаблюють розум та дух, а й висмоктують життєву силу.

А тепер погляньте на моїх дурників. Які вони гладкі, які випечені, ніжні! Ну, справжні тобі акарнанські поросята! Вони ніколи не зазнають злигоднів старечого життя, хіба що заразяться ними при спілкуванні з мудрецами. А таке, на жаль, трапляється в житті.

Всебічно щасливим ніхто ніколи не буває. Про це свідчить відоме прислів'я, де мовиться, що єдина Стультиція-глупота спроможна затримати швидкоплинну молодість і віддалити осоружну старість. Ось те прислів'я: «Брабантці, на відміну од інших людей, з віком дурнішають». Разом з тим, немає більш привітного і товариського народу, який так легко зносив би на схилі віку життєві злигодні.

Близькі до них і місцем, і способом життя мої голландці. Так, саме мої! Адже вони постійно про мене дбають і не тільки не цураються мого імені, а навпаки, полюбляють ним себе називати. Хай смертні, що несповна розуму, ідуть і шукають Медей, Цірцей, Венер, Аврор або інше джерело, щоб з його допомогою повернути молодість! Але то марна річ! Бо лише я, єдина, можу це зробити і роблю. В одної мене є той цілющий напій, яким дочка Мемнона повернула молодість своєму дідові Тітону. Я та Венера, яка повернула Фаонові молодість і то так, що поетеса Сапфо закохалася в нього до смерті. Я — чаклунка, в мене є всяке чудодійне зілля. Я вмію не лише повертати втікаючу молодість, але, що не менш важливо, і зберігати її постійно. А коли вам подобається юність і ви кажете, що нема нічого кращого за неї (як нічого й гіршого за старість!), то уявіть, скільки я приношу добра, від скількох злигоднів захищаю! Тепер ви розумієте, в якому ви боргу переді мною?!

Богів, що вдаються до глупоти, шанують і люблять.

Але чому досі я говорю лише про смертних? Погляньте на небо і називайте мене останньою дури-світкою, якщо знайдете там хоч одного, вартого уваги бога, не зобов'язаного чимось мені.

Чому, наприклад, завжди юний і кучерявий Вакх? А тому, що він навіжений і п'яниця, тому що все життя він проводить у танцях і забавках, тому що він любить бенкети й учти, чого, звичайно, не можна сказати про мудру Палладу. Вакх її уникає, бо не любить мудрих. Він тішиться, коли йому прислуговують з жартами та вигадками. І не ображається, якщо називають його бовдуром або опудалом. Цим прізвиськом його тому прозвали, що він сидів біля дверей храму, а селяни жартома намазували йому піку виноградним соком та спілими фігами.

А стара комедія? О як тільки вона з нього не кпить, називаючи паскудним богом, гідним соромітницького члена, з якого він народився.

Але де ви бачили похмурого дивака, який не захотів би завжди бути веселим та кучерявим, завжди приносити людям радості й насолоду? Який, скажіть, недоумок волів би стати замість цього або хитромудрим і жахливим Юпітером, або лісовиком Паном (від чийого крику ціпеніє кров у жилах), або завше брудним і закіптуженим у своїй кузні Вулканом, або величною і суворою Палладою зі своєю Горгоною та списом?!

Чому завжди дитя Купідон? Чому, питаю? А тому, що він жартівник, не любить серйозних справ і не думає про них.

Або ось золотиста Венера. Чому ніколи не в'яне знадлива краса її тіла? А лише тому, що доводиться мені родичкою й золотавим кольором обличчя нагадує мого батька Плутоса. Власне, й Гомер називає її через те «золотою Афродітою». До того ж, якщо вірити поетам та їхнім суперникам — скульпторам, вона постійно усміхається.

А яке божество римляни шанували з більшим завзяттям, ніж матір людських утіх Флору?

Тож якби прослідкувати за життям навіть усіх серйозних богів, яких Гомер та інші поети згадують, то ми побачимо, що й вони на кожному кроці роблять дурниці. Але навіщо згадувати якісь там вчинки інших богів, коли вам добре відомі витівки й зальоти самого Юпітера Громовержця. Та й жорстока Діана, всупереч природі своєї статі, займається не жіночою справою — полюванням. В той же час упадає за Ендиміоном.

Про свої витівки хай від Мома вислуховують осудження боги. Він їм вже не раз казав правду в очі. За те

розлючені боги й скинули його разом з Ато — провиною на землю сторч головою, щоб своєю розважністю зухвалець не заважав богам розкошувати. І жоден зі смертних не надав вигнанцеві навіть притулку, хоч він гідний місця в палацах. Але там панує нині моя Колакія-улесливність. А вона Момові друг так само, як вовк — ягняті.

Позбувшись такого суворого критика, боги ще дужче розперезались і роблять, кому що заманеться. В них тепер, як каже Гомер, «не життя, а казка». Яких тільки жартів не дозволяє собі нікчемний штукар Пріап! Та й Меркурій зі своїми крадіжками й шахрайством справжнє посміховисько! Навіть кульгавий Вулкан на бенкетах богів прикидається часом дурником і веселить гульвіс то шкутильганням, то жартами, то побрехеньками. Тут і Силен, старий баламута і спокусник, вистрибом танцює кордака, Поліфем з гуком витанцьовує третанело, а босоногі німфи водять свій улюблений гімноподій-танок. Козлоногі сатири лихословлять та кривляються, вдаючи з себе акторів Ателлани. Пан смішить усіх сороміцькими пісеньками: його слухають боги, особливо напідпитку, охочіше, ніж муз.

Про те, що роблять інші п'яні боги на бенкеті, годі й казати. Всього не перелічиш. До того ж, клянусь Гераклом, я така дурна, що часом і сама не можу стриматися од сміху.

Та пора вже, мабуть, за прикладом Гарпократа змовкнути? А то ще може статися так, що підслухає якийсь бог-нишпорка, і тоді, як і Мому, не уникнути й мені божої кари.

*Глупота судилася
людям зроду.*

А тепер, як і Гомер, полишу богів і повернуся знову на землю. Адже і тут, якщо з'являється щастя чи радість, то тільки з моєї ласки.

Погляньте лиш, з якою передбачливістю природа-мати подбала, щоб усе в людей було завжди приправлене глупотою!

На думку стоїків, хто керується розумом, — мудрий, а хто почуттям — дурний. От тільки невідомо, чому це тоді Юпітер нагородив людей почуттям більше, ніж розумом? Чому першого дав їм, так би мовити, на червінця, а другого — на ламаний гріш? А все для того, щоб життя не було сумним та похмурим. Зважте, крім того, як мало місця відведено розумові — тісний закуток голови, а решту тіла віддано пристрастям. До того ж

розумові протиставлено двох несамовитих тиранів. Перший — гнів, що займає верх грудної клітки і тримає, мов у в'язниці, навіть саме джерело життя — серце. Другий тиран — хтивість, яка має широку владу над людиною. Про те, що розум не дуже впливає на ці дві нечисті сили, досить виразно показує щоденне життя людей. Хай розум кричить, хоч лусне, про правила й норми моралі, — супостати, зв'язавши цареві руки й ноги, дають такого прочухана, що він, украй виснажений, кінець кінцем з усім згоджується.

Глупота жінок.

Коли чоловіки, ці вроджені правителі світу, одержали розуму на краплину більше (для підтримання своєї гідності!), вони, за звичкою, одразу ж подалися до мене, і я дала їм пораду, гідну Глупоти. Я порадила кожному з них взяти собі жінку — істоту, безперечно, дурну й сварливу, але разом з тим кумедну і приємну для співжиття, щоб своєю глупотою вона прикрашала й підсолоджувала нудний чоловічий розум.

Здається, ще Платон сумнівався, до яких істот зарахувати жінку — до розумних чи нерозумних. Цим хотів показати, що глупота характерна ознака жіночої статі¹. Саме тому навіть розумні жінки охоче прикидаються дурненькими. Таким чином, жінці розум протиприродний і личить не більше, ніж корові сідло.

Ніхто всупереч природі не може приховати вад, наклавши на них рум'яна. «Мавпа — завжди мавпа», — кажуть греки, навіть якщо й убрати її в багряницю. Так само й жінка завжди жінка, себто нерозумна, хоч яку на неї машкару не одягни. Жінки за це сердяться на мене, а даремно: я наділяю їх глупотою саме тому, що я — Глупота, жінка також. Якщо добре подумати, то жінкам слід би радіти, що мають справу зі мною: завдяки мені вони щасливіші від багатьох лицарів. Взяти хоча б зовнішню красу. Її жінки справедливо цінують понад усе на світі і з допомогою неї тиранять навіть тиранів.

А тепер скажіть, звідки той страхітливий і старечий вигляд у чоловіків, оте волохате тіло та закудлана борода. Від чого все це? Звісно, від чого — від надмірного мудрування.

¹ Нічого подібного у Платона немає. Навпаки, він вважав, що жінкам притаманні такі ж самі розумові здібності, як і чоловікам.

Що ж до жінок, то в них завжди пухкенькі щічки, ніжний голосок, м'якенька шкіра. Одне слово, жінки завжди юні. Що найбільше прагнуть у житті, так це — подобатись чоловікам. З цією метою набувають силу-силенну всякого вбрання; вживають багацько прикрас, мазей, парфумів; вдаються до дивовижних способів підмальовування обличчя, очей і шкіри!

Мабуть-таки й справді під личиною глупоти чоловіки їх більше всього люблять. Бо чого тільки не дозволяють жінкам. І то не з якогось там обов'язку, а добровільно! Жінки саме глупотою приваблюють чоловіків. Цього не заперечуватиме, гадаю, ніхто з чоловіків: кожен знає, скільки нісенітниць треба наговорити жінці (і якого дурника із себе грати!), аби вона вволила волю твою.

Дурість робить Першою і найважливішою втіхою в житті є кохання. З якого джерела воно витікає, ви вже бачили.
приємними бенкетми.

Та є люди, переважно старі, ласі більше до вина, ніж до жінок. Для них найбільша насолода — пияцтво. Але, по-перше, хіба буває пристойний бенкет без жінок? А по-друге, ви ж знаєте, без глупоти нема гульні. Тому, коли бракує людини, яка справжньою чи удаваною глупотою вмiла б викликати сміх, тоді запрошують, навіть за плату, якогось жартівника або кумедного блюдолиза, який би своїми жартами та кпинами веселив горілчаних братів. Справді, чи варто набивати шлунок наїдками, напоями й солодощами, коли водночас очі, вуха й душа твоя не тішаються сміхом, жартами і дотепами? Одна я можу осолодити цим, — Глупота.

До того ж і химерні обряди, що надають бенкетам урочистості: вибирання по жеребу «царя бенкету», розподіл гостей за столами, заздравниці, гра в «хто кого переп'є», співи з миртовою гілкою в руках, танці, вихиляси — усе це не сімома грецькими мудрецами¹ вигадано, а мною на благо людському роду.

Таку вже мають вдачу смертні, що чим більше глупоти в житті, тим більше вони задоволені. Сумне життя, коли не розважати його утіхами, на їх думку,

¹ Антична традиція канонізувала мудрецами сімох напівлегендарних давньогрецьких філософів VII—VI ст. до н. е.: Піттака Мітіленського, Солона Афінського, Клеобула Родоського, Періандра Корінфського, Хейлона Спартанського, Фалеса Мілетського, Біанта Прієнського.

взагалі не життя. І це справді так — куди від правди дінешся!

*Без Глупоти
нема дружби.*

Але є й такі, що проти насолод. Найбільша втіха для них — вшановувати друзів і спілкуватися з ними. Дружбу такі люди цінують над усе — більше ніж повітря, вогонь чи воду. Дружба для них настільки присмна, що її тепло зігріває душу, мов сонце. Вона така почесна, що навіть філософи, якщо їхня думка чогось варта, зараховують дружбу до видатних благ.

Але, хто є носом і кормою того судна, що доставляє таке благо? Я і ніхто інший. Щоб це довести, мені не треба ні крокодилячих умовиводів, ні рогатих соритів та інших хитромудрощів. Я, так би мовити, просто пальцем тицьну. Адже заплющувати очі на вади горілчаних братів, захоплюватись їхнім кривлянням, потурати розпусті і все разом видавати за чесноти — хіба це далеке від глупоти?

Один вицілює родимку коханої, інший у захваті від бородавки своєї Агні, батько ж називає лукавими очі косоокого сина — хіба це, питаю, не справжнісінька глупота? До того ж не проста, а потрійна, ба навіть четверна.

Таким чином, глупота поєднує друзів і зберігає дружбу. Згадую лише простих смертних, з яких ніхто не родиться без вад, а найщасливіший той, у кого їх менше.

Що ж до мудреців, які прирівнюють себе до богів, то в них або взагалі нема дружби, або, якщо й є, то якась похмура й неприваблива. Вони дотримуються звичаю говорити мало або й взагалі не говорити.

Більшість людей корчать із себе дурників, і немає жодного, який би не дурів принагідно у колі собі рівних.

Серед так званих серйозних людей коли й виникає доброзичливість, то швидкоплинна й неміцна, бо вони хоч і похмурі, але зіркі, як змії Епідавський чи орел, а тому легко помічають вади в друзів і кепкують з них. Своїх же вад не бачать: відомо-бо, торбу зі своїми вадами Юпітер, як знаєте, повісив за спину¹. Таке усім притаманне, бо людей без хиб немає.

Додайте ще різноманітність характерів та прагнень, похибки, непередбачені випадки і нещастя, якими спов-

¹ Натяк на байку Федра «Про людські вади» (Федр. Байки. IV, 10).

нене життя смертних, і скажіть, чи можлива хоч на годину справжня дружба між цих багатооких Аргусів, якщо не прийде на допомогу та, яку греки на диво точно називали «недбалістю», а ви можете витлумачити як «глупота», або «легковажність»?

Купідон, майстер всіляких зближень між людьми, не дарма зовсім позбавлений зору. Внаслідок цього навіть потворне йому здається прекрасним. Те саме він виробляє і з вами: засліплює очі, а відтак дід свою бабу вважає за богиню, а юнак — юну дівчину. Всі сміються з цього, а тим часом це смішне й гуртує людей і допомагає їм спілкуватися.

*Без Глупоти
й подружнє життя
нешчасливе.*

Те, що мовилось про дружбу, ще більше стосується шлюбу, цього нерозривного зв'язку двох людей на все життя. Нерозривного? Боже безсмертний, скільки було б

розторгнень шлюбу, а може, й чогось гіршого, якби спілкування чоловіка з жінкою не трималося щодня на моїх супутниках: на лестощах, жартах, легковажності, обмані, нещирості й не живилося ними!

Набагато менше стало б одружень, якби наречений знав, якими жартами втішалась його сором'язлива й цнотлива наречена задовго до шлюбу!

А якими б нетривкими були шлюби, якби жінки не вміли скористатися байдужістю й нетямковитістю чоловіків, щоб приховати часте скакання в гречку!

Все приписують глупоті. Ну що ж, може, воно й добре, коли чоловікові люба дружина, а дружині — приємний чоловік; тільки так і тримається спокій у домі, а в сім'ї злагода. Сміються з вайла і роконосця, і по-всякому обзивають чоловіка, якщо він вицілює нещирі сльози своєї блудниці і голубить її. Але скажіть, будьте такі ласкаві, хіба не краще отак помилятися, аніж виснажувати себе ревностями й робити з цього трагедію?

*Без Глупоти
нема спілкування.*

Що не говорять, а без мене в житті було б мало приємного і тривкого: народ царя не зміг би довго зносити, хазяїн — наймита,

служниця — панію, вчитель — учня, домовласник — орендаря, сусіда — сусіду, а товариш — товариша. На щастя, люди навчилися обманювати один одного, взаємно лестити, дивитись на все крізь пальці й солодити життя

медом глупоти. Розумію, надто заговорила, але я ще не закінчила.

*Самовтіха також
від Глупоти.*

Скажіть, якщо ласка, чи може закохатись людина, яка саму себе ненавидить? Чи домовиться з іншими, хто з собою не в згоді?

Хіба принесе комусь задоволення той, хто собі неприємний і тяжкий? Ніхто, гадаю, не стане цього стверджувати, хіба що дурніший за саму Глупоту. Спробуйте погордувати мною, і всі люди зневажатимуть вас. А коли всі когось цураються, той, мабуть, і справді нікчем.

Природа часом буває лиха. В деяких справах більш мачуха, аніж мати: наділила смертних властивістю, — особливо тих, хто має кебету, — свос зневажати, а чужим захоплюватись. Внаслідок цього все присмне в житті, вишукане й привабливе, вони ганьблять і нищать. Що з тієї краси, дарованої безсмертними богами, мим-рять такі розумники, якщо вона не вічна! І юність ні до чого, бурчать вони, якщо на ній уже стоїть тавро старечого смутку!

Гідність, як відомо, основа не лише мистецтва, але й усякого вчинку. Та ти не зробиш нічого гідного для себе і для інших, якщо не допоможе своєю десницею Філавітія-самолюбивість: її слушно вважають моєю сестрою, бо спритно виконує мої обов'язки. Ти здивований? Ти не любив дурного? Але чи зробиш щось присмне, любе, пристойне, коли сам собі не подобаєшся?

Забери з життя всі принади, і враз нудним і нецікавим стане оратор з промовою, музикант з музикою; враз освищать актора на сцені і висміють поета з його музами; огидним стане з малярством своїм живописець, і лікар з ліками залишиться голодним. Одне слово, ти побачиш Терсіта замість Нірея, Нестора замість Фаона, свиню замість Мінерви, немовля замість красномовця, селяка замість міського жевжика.

Кожен повинен спершу в собі знайти (навіть якщо й нема!) щось любе душі і ним милуватися. Тільки так можна сподобатись іншим. Велике щастя полягає перш за все в тому, щоб бути таким, яким хочеш. А цього можна досягти лише завдяки своїй Філавітії-самолюбивості, яка робить кожного задоволеним своєю зовнішністю, своїм розумом, походженням, місцем, на якому сидиш, долею, батьківщиною, і то так, що ірландець не захотів би

помінятися життям з італійцем, фракісць з афінянином, скіф з жителями щасливих островів.

О, що за нечуване піклування природи, яка при такій різноманітності речей зробила всіх рівними: кого обділила розумом, тому додала більше Філавтії-самолюбивості. Зрозумійте правильно: хочу сказати, що самолюбивість найбільший дарунок природи. Бо, що не кажіть, але жодного подвигу не здійснено без мосі намови, жодного мистецтва не винайдено без мого сприяння.

*Війни породжує
Глупота.*

Війна — основа й джерело усіх славетних подвигів. А тим часом, що може бути безглуздіше за неї (якщо немає для того поважних причин)? Адже війна приносить обом супротивникам більше шкоди, ніж зиску. Я вже не кажу про полеглих, бо про них, як говорили колись мегарійці, нема чого розп'ятувати. Але погляньмо на живих.

Ось стали непорушно одна проти одної дві бойові лави, закуті в залізо, і ріжки тужливо гудуть, закликаючи до бою. Скажіть, будь ласка, яка тепер користь од цих, вибачте, мудрих — німечних людей, виснажених науками, з рідкою й холодною кров'ю? Адже тут потрібні товстуні, здоровані, бовдури, в котрих чим менше розуму, тим більше відваги. Кому потрібен такий воїн, як Демосфен, що за прикладом Архілоха кинув щит і втік з поля бою, ледве уздрівши ворогів? Оратор з нього добрий, а воїн — нікудишній.

Але, кажуть, і кмітливість у війнах дуже допомагає. Не заперечую, тільки ж кмітливість усе-таки військова, а не філософська: для вельми славної справи — війни — філософи та вчені, що проводять безсонні ночі над книгами, взагалі не годяться. Тут потрібні лайдаки, звідники, розбишаки, бандити, темні мужики, тупаки, боржники й подібні до них покидьки суспільства.

*Філософи шкідливі
й небезпечні.*

Щодо філософів, то вони у повсякденному житті дивовижно безпорадні. Ось хоча б узяти Сократа. «Єдиним мудрецем» назвав його оракул Аполлона і зробив, м'яко кажучи, нерозумно. Хай буде це для всіх наукою! Так-от, цей мудрець наважився якось виступити прилюдно, але в останню мить раптом передумав і втік з майдану під гучний регіт громади. Звичайно, Сократ, людина вельми розумна вже хоч би тому, що відмовився прийняти дароване йому

звання «мудрець». Він вважав, що воно більше личить богів. Радив також розумним уникати політики й державних посад. Але краще б цей розумник порадив не знатися з мудрістю. Бо що, як не мудрість, змусила самого випити отруту у в'язниці? Мудрував він багато про хмари та ідеї, займався вимірюванням ступні блохи, милувався писком комара, але жити так, як усі нормальні люди живуть, не навчився.

Або Платон — кращого захисника, здавалося б, годі й шукати! Та коли прийшов до суду захищати свого вчителя, якому загрожувала смертна кара, так злякався галасливої юрби, що ледве промимрив кілька слів зі своєї ретельно обдуманого промови.

Що вже тоді говорити про Теофраста, який, щойно вийшов перед люди, негайно ж замовк, ніби уздрів перед собою вовка.

Дуже вміло надихав воїнів до бою у своїх писаних промовах Ісократ, але водночас був таким страшенним боягузом, що навіть рота боявся розкрити перед громадою.

Також М. Туллій Ціцерон, батько римської красномовності, коли починав промову, то тремтів, як осика на вітрі, і ридав, немов хлопчак. Фабій, щоправда, пояснював це свідомим і навмисним прийомом оратора та доказом гнучкості таланту!

Достоту, що стануть робити ці розумники, як прийде час братися за мечі? Адже вони вмирають зі страху, коли ще борються лише словами! Дивуюсь, як їм не соромно після цього вихвалити (хай вибачать мені боги!) відомий вислів Платона: «Блаженні будуть держави, де правитимуть філософи або філософуватимуть правителі»¹. Навпаки, якщо звернемось до видатних істориків, то побачимо, що нема правителів більш небезпечних для держави, ніж мудраки-філософи: від їхніх указів гине держава.

Достатньо пригадати хоча б Катонів. Один з них безглуздими доносами не давав спокою державі. Другий, виступаючи дуже мудро на захист свободи римського народу, насправді погубив її. Додамо сюди ще Брутів, Кассіїв, Грахів і самого Ціцерона, який був не менш шкідливий для Римської держави, ніж Демосфен для

¹ Платон. «Держава», V, 473.

афінян. Або ще М. Антонін. Що й казати — хороший імператор (хоч і його за це могла б я помордувати!), але, на біду, був також філософом: за це громадяни його ненавиділи і зневажали. Уявімо на мить, що правив він добре. Але вже те, що виростив такого спадкоємця-сина, він зробив для республіки більше шкоди, ніж користі.

*Розумні мають
переважно дурних
дітей.*

Здавна відомо, що людям, які багато мудрують, ні в чому не таланить, особливо в дітях. Тут, мабуть, сама природа завбачливо потурбувалася, щоб зло мудрості не ширилось надмірно серед смертних. Відомо, наприклад, що син у Ціцерона був виродком, а мудрий Сократ мав дітей, розумом схожих більше на матір, ніж на батька, попросту — дурнів.

*Мудреці
ні на що не здатні.*

Якби мудреці були нездатними (як осли до музики!) лише в громадських справах, а до всього іншого були вдатні, я б і говорити не стала. Та запроси мудрого на бенкет, і він або збентежить усіх своєю мовчазністю, або надокучить осоружними запитаннями. Підеш з ним у танок — танцює, як верблюд. Поведи в театр чи на гуляння — одним своїм виглядом зіпсує глядачам святковий настрій. Отож навіть мудрий Катон, коли хоче, щоб не прогнали його з велелюдного місця, мусить бодай на часинку перестати супитися.

Встряне мудрець до розмови — всі негайно змовкають, немов побачили вовка. Треба щось купити або з кимось про щось домовитися, тобто зробити щось таке, без чого не можна обійтися в щоденному житті, — мудрець виявляє дивовижну безпорадність: тухтій тухтієм.

Отже, від мудреця нема користі нікому: ні йому самому, ні людям, ні батьківщині. Він і в громадських справах недосвідчений, і поводить ся не так, як усі, — всупереч відомим звичаям. Внаслідок цього у мудреця виникає зненавида до всього, що його оточує.

Все життя смертних сповнене глупоти: все робиться дурнями й серед дурнів. Тож якби хтось один став усім набридати мудруванням, я порадила б йому усамітнитись, подібно до Тімона, кудись зашитися — подалі від людей — і там, наодинці з собою, втішатися своєю мудрістю.

Держава тримається на глупоті.

Але вернімося до попередньої розмови. Скажіть, яка ще сила, якщо не улесливість, могла б згуртувати в державу оцих твердоголових, дубових і неотесаних людей? Саме в цьому суть міфу про Амфіона та Орфея.

А в часи розбрату хіба не улесливість згуртувала народ і врятувала Римську державу від розпаду? Чи, може, скажете, філософська промова? Мовчите? Тож-бо й воно! Для цієї нагоди, як відомо, було вигадано кумедну дитячу байку про живіт та інші члени тіла¹ Подібною байкою, але вже про лисицю та їжака, скористався за схожих обставин і Фемістокл у Греції.

Далі. Промова якого мудреця мала ще стільки успіху, як вигадана оповідь Серторія про лань? Або влаштоване ним же смикання волосся з кінського хвоста? Чи як витівка відомого спартанця² з двома цуциками? Всі ті вигадки дуже кумедні. Я вже не кажу про Міноса й Нуму, кожен з яких уміло правив простолюдом завдяки вигаданим байкам. Таким чином, за допомогою певних дурничок можна, виявляється, легко приборкувати цього величезного й могутнього звіра, ім'я якому — народ.

*Глупоту
оберігає держава.*

Жодна держава ніде й ніколи не прийняла ні Платонових чи Аристотелевих законів, ані Сократових принципів. Але що ж тоді спонукало Деціїв віддати себе підземним богам? Що потягло М. Курція до прірви? Звичайно ж, нікчемна слава — ця найсолодша сирена, яку так люто ненавидять мудреці. Бо нема, кажуть вони, нічого дурнішого, як, сподіваючись на високу посаду, vleщувати народ і купувати його прихильність за гроші та подарунки. Тоді втішатися криками схвалення та оплесками дурнів? Може, воліти, щоб народ із тріумфом проніс тебе на руках, мов цяцьку, по місту або поставив тобі на майдані мідне опудало? А прагнення гучних імен і почесних прізвиськ! А божественні почесті, що їх складають нікчемам! А обожнення найзлочестивіших тиранів!

¹ Натяк на байку, якою посол римських патриціїв Мененій Агриппа втихомирив обурених жорстокими утисками плебеїв.

² Мова йде про напівлегендарного спартанського законодавця Лікурґа (бл. X ст. до н. е.).

Скільки в цьому глупоти й комізму! Щоб усе висміяти, знадобився б не один Демокріт.

І навпаки, дякуючи мені, звершено стільки героїчних подвигів, піднесених до неба у творах стількох красно-мовних мужів! Глупота створює держави, зводить міста, живить магістрати, управління, суди, релігію. А життя кожної людини зокрема! Хіба воно не є певною забавкою Глупоти?

*Глупота —
винахідниця
мистецтв.*

Тепер про мистецтво. Жадоба слави, і тільки вона, спонукає розум людей вигадувати й множити стільки мистецтв і наук!

Скільки клопотів, скільки впертої праці витрачають дурні люди, щоб зажити нікчемної поваги, за яку нічого немає безглуздішого. А тим часом саме завдяки глупоті маємо стільки зручностей і, що найприємніше, насолоджуємося плодами чужого божествля.

*Дурні найрозсудли-
віші від усіх.*

Я вже присвоїла собі славу могутньої і працьовитої. А що, коли присвою також і славу розсудливої? Але ж це, кажуть, все одно,

що змішувати воду з вогнем. Дарма! Гадаю, мені вдасться зробити і це, аби лиш ви, як і досі, були прихильними до мене і слухали уважно. Так-от, якщо розсудливість полягає в щоденній кмітливості, то кому із двох пасує епітет «мудреця»: мудрому, який нічого не робить через сором'язливість та боягузтво, чи мосму дурневі, який позбавлений сорому й не боїться небезпек, бо не усвідомлює її?

Мудрий утікає до старих книжок і там намагається пізнати хитромудрі слова. А дурень, обертаючись серед щоденних злигоднів і поневірянь, набуває справжньої розсудливості. Це, кажуть, ще Гомер помітив, дарма що сліпий, бо казав:

Мудрий дурень по шкоді¹.

Є дві найголовніші перешкоди на шляху до пізнання речей: сором, що, мов дим, застилає душу, і страх, який сам усього боїться й інших відлякує. Але Глупота великодушно звільняє людину від того й другого.

¹ Гомер. «Іліада», XVII, 32.

Не всі смертні, на жаль, розуміють, як вигідно й зручно ніколи нічого не соромитись і бути завжди відважним. Та коли вже деякі з вас хочуть неодмінно бути розсудливими, тобто в усіх справах розважливими, послухайте, прошу, як важко бути розсудливим і в той же час називатися мудрим.

Подібно Алківіадовим силенам, все на світі має два обличчя, дуже не схожі поміж собою. Коли одне з них, зовнішнє, — ніби смерть, то внутрішнє — життя; і навпаки, якщо перше — життя, тоді друге — смерть. І так все в житті буває одночасно: красивим і потворним, багатим і бідним, ганебним і славним, вченим і невченим, сильним і немічним, видатним і нікчемним, веселим і сумним, щасливим і нещасливим, дружнім і ворожим, цілющим і згубним. Одне слово, якщо відкрити силену, все виявиться зовсім протилежним.

Може, кому здасться, що говорила я занадто по-філософському, гаразд, поясню більш дохідливо чи, як ще кажуть, відвертіше й від Мінерви. Взяти хоча б царя. Хто багатший і могутніший за нього? Але, якщо він не навчений доброчесності, якщо ненаситець, то такий цар найбільшій! А коли ще й душа в нього з багатьма вадами, тоді він навіть ганебний раб. Так можна міркувати й далі. Однак вже годі прикладів.

Але до чого я все це кажу? — запитає хтось. А йдеться ось про що. Якби під час вистави якийсь нахаба раптом зірвав машкару з артистів, щоб глядачі побачили їхні справжні обличчя, чи не зіпсував би він усю виставу? І чи не слід було б прогнати його з театру камінням, немов навіженого? Важко уявити, які перетворення могли б статися тоді на сцені: жінка виявилася б чоловіком, юнак — старим, цар — дамою, а бог — якимось нікчемою. Справді, розвіяти обман — значить розладнати всю виставу. Бо вигадка й облуда — це саме те, що приваблює глядачів.

Далі. Хіба все життя смертних не є грою, де гравці сховались один від одного під машкарою: кожен виконує свою роль, доки хорег не забере їх зі сцени. А він часто примушує кожного лицедіяти у невластивому йому вбранні: хто щойно був царем, одягнутим у багрянлицю, тепер виступає у ролі обдертого раба. Все тут облудне й нешире, але саме такою й повинна бути вистава.

Гай-гай, що б коїлося, якби раптом звалився з неба якийсь дивак мудрець і почав голосно кричати: «Той,

кого ви тут вшановуєте як повелителя й бога, насправді не гідний називатись людиною, бо живе, як свиня! Це найогидніший раб, що служить добровільно кільком мерзотникам одночасно!»

Що, якби тому, хто оплакує померлого батька, цей мудрець порадив веселитись, кажучи, що тепер лиш батько зажив по-справжньому, бо земне життя є ніщо інше, як довготривала смерть?

Що, якби згаданий мудрець назвав вельмишляхетного чоловіка байстрюком і старцем тільки за те, що в нього бракує почуття гідності, яке є начебто єдиним джерелом шляхетності?

Що, нарешті, якби і про все інше він говорив щось подібне? Чого б такий мудрець домігся? А того, що всі вважали б його за божевільного й навіженого.

Найдурніша — нетямка мудрість, нічого нема більш нерозсудливого від поганої розсудливості. Неправильно поводитьсь той, хто всупереч звичаю не хоче пристосуватись до обставин і, забувши відомий закон бенкетуючих «або пий, або забирайся геть», вимагає, щоб забавка не була забавкою.

Навпаки, якщо ти народився смертною людиною, ніколи не мудруй понад міру, а ліпше або куняй разом з усіма, або кумедно помиляйся. Але ж це, скажуть розумники, й властиве Глупоті. Справді. Та я цього й не заперечую. Хай тільки й вони не заперечують, що саме в цьому полягає справжній смисл життя!

Чи мені, о безсмертні боги, й далі *До найвищої мудрості* говорити, чи вже змовкнути? Але *приходять не інакше*, чому, власне, треба мовчати й як *через глупоту*.

нічого не казати про те, що правдивіше від самої правди? Пое-ти при всякій нагоді (а то й без нагоди!) кличуть на допомогу Муз із Гелікону. Чом би й мені в такій важливій справі не звернутись до них? Допоможіть же, доньки Юпітера, переконати людей, що до великої мудрості чи, як кажуть філософи, до вершини блаженства можна прийти лише через Глупоту!

Вже раніше було доведено, що Глупота тримається на пристрастях, а мудрість — на розумі. За цими ознаками їх і розрізняють.

Стоїки звільняють мудреця від усіх пристрастей, немов від хвороб. А тим часом пристрасті є не лише поводири-ми, що ведуть до дверей мудрості, а й шпорами, і

стимулом усякої доброчинності; вони побуджують людину чинити добро.

Проти цього особливо завзято виступав подвійний стоїк Сенека. Вигаданий ним мудрець, позбавлений пристрастей, не людина. Це радше бог, який ніде й ніколи не існував і не існуватиме. Скажу навіть більше: Сенека створив не людину, а камінного бовдура, безглуздового й позбавленого всіх людських пристрастей.

Тож хай ці добродії самі втішаються таким дивовижним мудрецем і з ним живуть у Платонівській державі ідей або в садах Тантала. Бо хто не злякається й не втече з переляку, як від чудовиська й примари, від людини, позбавленої усіх природних відчуттів, усяких пристрастей — людини, що не знає ні кохання, ні жалю, а лише стоїть, мов

«...камінь твердий чи скала Марпесійська»¹.

Такий мудрець ніколи не помиляється, нічого не боїться. Він, як Лінкей, усе бачить, все завважає, нікому нічого не вибачає, сам собою задоволений. Він один божественний, один здоровий, один — цар, один лише вільний. Коротше кажучи, ця людина, а точніше, нелюд, дуже високої думки про себе, тому ні з ким не хоче дружити і з ним ніхто не дружить. Він зневажає не тільки друзів, а й навіть богів і живе лише для того, щоб ганити справді здорових людей та кепкувати над ними. І такого дивогляда хочуть видати нам за виняткового мудреця?!

Якби справа дійшла до голосування, то скажіть, яка б держава захотіла мати такого урядовця, яке військо забажало б такого воєначальника? А яка дружина стерпіла б такого чоловіка, хазяїн — такого гостя, раб — такого пана? Всяк забажав би мати найдурнішого з простолюду, який, сам дурний, легко повелівав би дурнями і слухався б дурнів. Більшість любила б його як рівного. Лагідний з дружиною, приємний з друзями, веселий товариш по чарці, невибагливий співжитець, він завжди б пам'ятав, що ніщо людське йому не чуже.

Та вже годі про це. Бо не знаю, як вам, а мені дуже прикро за того мудреця. Тому повернімось до перерваної мови й поговорімо про інші зручності, якими обдаровує нас Глупота.

¹ Вергілій. «Енеїда», VI, 471.

*Глупота — єдина
втіха в нещасті,
а мудрість людину
губить.*

Якщо поглянути на людське життя з висоти, як це, на думку поетів, робить часом Юпітер, то ми побачимо лише злигодні та поневіряння: нещасне, жалюгідне народження, клопітке навчання,

сповнене образ дитинство, тяжкою працею обтяжену юність, нестерпно важку старість, сувору і невблаганну смерть. На людей чатує так багато різних хвороб, така кількість нещасть та всіляких незручностей! До того ж усе приправлене такою кількістю гіркоти, що годі й казати! А тому згадаю нині лише ті прикросі, яких люди завдають одне одному. Ось вони: спустошення, в'язниці, тортури, ганьба, наклепи, зрада, підступи, обман, лихослів'я, хитрощі... Але я вже, мабуть, починаю рахувати пісок!

Далі. Тут не місце говорити, який гнівливий бог і за які провини наслав на людей стільки нещасть. Проте, якби хтось захотів обмислити все, то не засудив би він вчинку Мілетських дів, хоч він і гідний жалю.

А хто, переситившись життям, найчастіше вкорочує собі віку? Звичайно ж, ті, що люблять мудрувати! Серед них, не кажучи вже про Діогена, Ксенократа, Катона, Кассія чи Брута, слід ще згадати бодай Хірона, який добровільно обрав смерть, відмовившись від безсмертя.

Тепер, гадаю, ви вже бачите, що може статися з людьми, якщо всі почнуть мудрувати? Напевно, знову доведеться гончареві Прометею братися за глину, щоб наробити нових людей?! І якщо цього досі не сталося, треба дякувати мені. Вдаючись до необізнаності або необачності, часом до забуття страждань, а то й скропивши надію медом насолоди, я так допомагаю людям у незліченних бідах, що вони не хочуть вмирати навіть тоді, коли вже нитка Парок кінчається і життя втікає від них. При цьому, чим менше вони мають підстав для життя, тим більше хочуть жити, не відаючи, завдяки мені, про пересичення життям.

Отож, дякуючи мені, можна зустріти дідів Несторового віку, вже й на людей несхожих: недорікуватих, божевільних, беззубих, сивих, лисих. Або, якщо говорити Арістофановими словами: смердючих, миршавих, скоцюрблених, зморшкуватих, голомозих, беззубих та ще й кастратів.

Але, погляньте-но, як вони втішаються життям, як молодяться! Один сивину фарбує, другий лисину під

перукою ховає, третій вставляє дорогі зуби, можливо, в якоїсь свині позичені, четвертий упадає за дівчиськом і в любовних дураках, нікчема, силкується навіть молодика переплюнути.

Ще інший старий шкарбан одною ногою вже в могилі стоїть, а бере собі за дружину (навіть без приданого!) молоде дівчисько, хоча й знає наперед, що її тілом буде втішатися не стільки він, як інші. Такі витівки старих трапляються досить часто і ставляться їм навіть у заслугу.

Але набагато кумеднішою видається старе бабисько. Їй вже три чисниці до смерті — страшна, кістлява, немов баба-яга або мрець, а теж заграє з молодиками, лащиться, мов собака, й маніжить, — одне слово, пропонує себе кожному зустрічному. І нерідко знаходить красеня Фаона, який за добрі гроші вдовольняє її. Яких тільки рум'ян вона не вживає! Чим тільки не мазується! Ця безсоромна баба з ранку до вечора крутиться коло дзеркала; вищипує волосся не тільки на обличчі; виставляє на показ свої зморшкуваті й зів'ялі груди; непристойними рухами тіла збуджує у собі згаслу хтивість; часто пиячить; рветься разом з дівчатами в танок; пише любовні цидулки. Усі сміються з неї, як з дурепи, а їй байдуже. Досить того, що сама собі подобається, п'яніє від насолоди та розкошує. Одне слово, вона щаслива. А все з моєї ласки!

Що ж до розумників, які вважають таку бабу посміховиськом, то я хочу запитати, що краще, на їхню думку: користуючись прихильністю Глупоти, втішатися життям чи постійно шукати, як то кажуть, зашморгу на шию?

Тепер про ганьбу, якої всі так бояться. Для моїх дурників вона або взагалі не існує, або її не відчують, — а якщо й відчують, то не зважають на неї. Справжнє лихо, коли камінь на голову падає! А сором, неслава, ганьба, сварка шкодять лише тоді, коли їх відчують. Коли ж не відчують, то й шкоди ніякої немає. Яка біда, наприклад, в тому, що весь народ на тебе тюкає? Ніякої! Головне, аби ти сам собі аплодував! А щоб це було, потрібна допомога Глупоти.

*Науки непотрібні
і шкідливі.*

Та пора вже, гадаю, послухати й крикунів-філософів, які торочать, що дружити з Глупотою, тобто помилятися, бути обманутим, нічого не знати — все одно, що бути нещасним. А мені

здається — бути справжньою людиною! Бо чого, власне, таку людину ми маємо вважати нещасною? Адже її такою народили і так навчили, так виховали. Це спільна доля всіх людей! Хіба можна вважати, наприклад, нещасним того, хто не може літати разом з птахами або ходити на чотирьох ногах, як худобина, чи того, хто не озброєний рогами, як віл? Тоді й коня найкрасивішого назвеш нещасним лише на тій підставі, що він не вчив граматики і не їсть пирогів, а вола — нікчемою, бо він, бач, не бугай. Отож, як коня, недосвідченого в граматиці, так і дурну людину не можна вважати нещасними: коневі від природи властива неписьменність, а людині — Глупота.

Бачу, хитромудрі логодедали вже посміхаються. Для того, кажуть вони, і дані людині науки, щоб з допомогою розуму відшкодувати не додане їй природою. Дуже схоже на правду!.. Але чи можливо, щоб природа, така передбачлива й уважна при створенні комарів, трав, квіток, раптом задрімала, творячи людину? Чому люди не можуть обійтися без наук, які вигадав злий геній Тевт на погибель родові людському? Ні, науки таки не приносять щастя, навпаки, навіть шкодять тому, заради кого винайдені. Це переконливо довів у Платона вельми розумний цар єгипетський¹.

Отже, науки, разом з іншими нещастями життя людського, вигадали ті самі творці, від яких беруть початок ганебні вчинки, тобто демони. Звідси й назва їхня «демони», правильніше б — «даемони», тобто «знаючі».

Справді-бо, покоління людей золотого віку не знало жодних наук, а жило за законами природи та власними інстинктами. Нікому не була потрібна граматика, бо всі говорили одною, примітивною мовою, яка служила лише для того, щоб порозумітися. Не було діалектики, бо не існувало супротивних думок. Не було й риторики, бо кожен заробляв собі шматок хліба сам. А кому були потрібні мудрі закони, якщо не було поганих звичаїв, які й породили хороші закони?!

Люди були тоді більш побожні й не прагнули з

¹ Платон розповідає (Федр. 274, С—D) про суперечку єгипетського царя Тама з Тевтом. Останній переконував, що письмо допомагає пам'яті. Але цар заперечував, бо людина, казав він, завдяки письму прагне більше записувати, аніж запам'ятовувати.

нечестивою допитливістю пізнавати таємниці природи, розміри зірок, їхній рух та вплив на земне життя чи також досліджувати першопричини речей. Вони вважали недозволеним, щоб смертні мудрували надмірно. Вивчати ж те, що поза небесною сферою, людям здавалось божевільям — таке їм і на думку ніколи не спадало!

Та коли чистота золотого віку поступово стала меркнути, деякі люди навчилися початків різних мистецтв спершу, як вже казала, од злих геніїв. Згодом забобонні халдейці та легковажні греки (знов-таки не без сприяння геніїв!) понавигадували силу-силенну всіляких тортур, чи то пак наук і мистецтв, з яких одної граматики більш ніж достатньо, щоб життя людини перетворити на пекло.

*У найбільшій шані
найменш розумні
з мистецтв.*

Що не кажіть, а серед наук найбільше цінуються ті, які спираються на відчуття, тобто на Глупоту.

Надголодь живуть теологи, мерзнуть дослідники природи, зазнають глузування астрологи, терплять зневагу полемісти, і, як казав колись Гомер,

«Вмілий-бо лікар один від людей багатьох
є вартніший...»¹

Але треба уточнити: чим лікар більший невіглас, більший нахаба й зухвалець, тим більше його цінують, — навіть королі. Адже медицина, особливо та, яку нині практикують, ніщо інше, як задурювання голови, — не менше ніж риторика!

Друге місце (а мо', й перше!) після лікарів належить правникам-крутіям. Їхню професію як осялчу одностайно висміюють усі філософи (вже не кажучи про мене!). Та саме від них залежить вирішення багатьох справ: од найменших до найбільших. У цих ослів невпинно зростають маєтки, в той час як теолог, навіть якщо й осягнув усі божественні таємниці, сидить на бобах і веде запеклу війну з блощицями та блохами.

Щасливими вважають мистецтва, які ближчі до Глупоти. А коли так, наскільки щасливіші ті, що взагалі не мають жодних зв'язків з науками і дослухаються лише голосу природи, цього справжнього повелителя, який ніколи не помиляється, — якщо, звичайно, ми самі не

¹ Гомер. «Іліада», XI, 514.

переступаємо межі дозволеного! Природа ненавидить підробку, а тому найкращим буває лише те, що не спотворене жодним мистецтвом.

*Найщасливіші ті
з живих істот, які
перебувають найдалі
від наук.*

Куди не поглянь, з-посеред живих істот найщасливіші ті, що перебувають найдалі від наук і дослухаються лише до голосу природи. Ось, наприклад, бджоли — не всі в них тілесні відчуття. Але ска-

жіть, будь ласка, хто щасливіший за них або гідний більшого подиву? Який архітектор може позмагатися з ними в будівництві? Або який філософ заснував коли-небудь подібну республіку?..

А тепер візьміть коня. Маючи відчуття, подібні до людських, він потоваришував з людиною, а тому став співучасником людських злигоднів: у спортивних змаганнях, домагаючись першого місця, він надривається від втоми; в бою, сприяючи перемозі, нерідко разом з вершником летить сторчма долу, простроплений ворожим списом. Як не згадати ще вуздечку з залізними вудилами, колючі остроги, конюшню, схожу на в'язницю, батоги, палки, пута, лютого вершника? Одне слово, кінь терпить всю трагедію рабства, на яку сам себе прирік добровільно. Ось до чого призводить бажання, за прикладом дужих лицарів, помститися ворогові!¹

Наскільки принадніше життя мух і птахів, які коряться природі. Всі їхні нещастя лише від людських підступів. Птахи, спіймані й посаджені до кліток, швидко навчаються говорити людською мовою. Але в той же час як в'яне їхня природна краса! І так у всьому: створене природою приємніше за будь-які мистецькі підробки.

Тому я не можу нахвалитися Піфагором-півнем, який, згідно свого ж вчення, у свій час був і філософом, і чоловіком, і жінкою, і царем, і простим смертним, і рибою, і конем, і жабою, і, може, навіть губкою, але жодну істоту не вважав нікчемнішою за людину². Чому? Бо всі інші істоти вдовольняються тим, чим наділила їх природа, і лише людина прагне переступити ці межі.

¹ Йдеться про байку Федра «Кінь і кабан» (Федр. Байки, III, 4).

² Натяк на діалог Лукіана «Півень, або Сновидіння».

*Дурні щасливіші
за усіх.*

Піфагор любить невігласів, а вченими й великими мужами нехтує. Грілл, на його думку, набагато розумніший за «досвідченого Одисея», бо залишився рохкати у своєму хліві. Питаєте чому? Щоб не зазнавати разом з Одиссеєм нових злигоднів та поневірянь!

Мені здається, я навіть одної думки з Гомером, батьком побрехеньок, який називав часто смертних «нещасними й нікчемними». Одиссей у нього — зразок мудрості, однак багато разів названий і горопахою.

Цим епітетом Гомер ніде не нагороджує ні Паріса, ні Аякса, ні Ахілла. А все тому, що шахрай і хитрун Одиссей часто звертався за порадами до мудрої Афін Паллади і сам мудрував надмірно, діючи завжди всупереч природі.

Отже, найдалі від щастя перебувають ті смертні, які багато мудрують. Від цього вони, власне, удвічі дурніші, тому що, всупереч своїй долі, прагнуть жити так, як живуть безсмертні боги і, за прикладом гігантів, воюють з самою природою, озброївшись новими машинами, тобто науками.

Отож найщасливіші ті з людей, які найбільше схожі поведінкою й розумом своїм до тварин та їхньої Глупоти і не прагнуть нічого понад міру. О безсмертні боги! Які вони щасливі, ці люди, яких обзивають попросту дурнями, блазнями, недоумками, а також виродками та іншими вельми приємними, як на мене, словами!

Спробую пояснити це не стоїчними якимись ентимемами, а більш дохідливо, на простих прикладах. Я говоритиму про справу, можливо, й безглузду, але, повірте, це найширша правда.

Так от згадані мої улюбленці не бояться смерті, чого, клянусь Юпітером, не можна сказати про інших людей. Мої дурники позбавлені докорів сумління; не бояться розповідей про вовкулаків; не лякаються привидів та примар; не відають страху перед навислими бідами; не хвилюють душу надіями на прийдешні блага. Дурнів не гризуть постійні клопоти, якими сповнене життя. Вони не червоніють од сорому, не хвилюються, не клопочуться, не заздрять, не кохають. До того ж чим ближче мої мазунчики наближаються до глупоти нерозумних тварин, тим менше грішать, власне, перестають грішити. Так гадають авторитетні теологи!

Збагніть нарешті, що через дурну мудрість ваші душі вдень і вночі страждають од незліченних клопотів, а також од цілої купи життєвих злигоднів та незручностей. Тільки збагнувши це, ви зрозумієте, від скількох бід я позбавила моїх дурнів! Зважте також, що дурники не лише самі завжди веселі, життєрадісні, постійно наспівують собі під ніс; а також і всім, де не з'являються, приносять втіху, радощі, сміх, жарти. Вони неначе для того й народилися з ласки богів, щоб веселити людей в їхньому сумному житті.

До дурників і до решти людей не однакове ставлення. Перших всюди пізнають, всі з ними вітаються, немов зі старими знайомими, всі їм дуже раді, напувають і годують їх, всі їм сприяють, уболювають за ними, ідуть їм на поміч. Що б вони не сказали чи не зробили, все їм сходить безкарно, все вибачається, ніхто їм не бажає зла. Навіть дикі звірі захищають їх од несправедливості — інстинктивно відчують, напевно, їхню безневинність!

Якщо дурнів навіть боги вважають святими, то я — тим більше. Тож нема чого дивуватися, що й люди їх так шанують.

*Царям не мудреці,
а дурні більше
до вподоби.*

Геть усі царі люблять дурників і не можуть без них ні їсти, ні пити, ні гуляти, ба навіть жити. Недоумки у більшій навіть шані, аніж похмурі мудреці (хоч нерідко й цим виявляють значні почесті!). В тому, що царі так діють, нема нічого дивного. Адже мудреці своїм ученням або нудьгу та сум навівають, або дражнять ніжні вухка колючою правдою.

Що ж до дурнів, то вони добре знають, що треба його величності і чого він усіма способами домагається: йому треба забавок, жартів, сміху, реготу. Зважте і на таку позитивну рису дурнів, як простота й відвертість. А що може бути похвальніше за відвертість? Бо хоч Алківіадів вислів, переданий Платоном, і каже, що відвертість пов'язана з дітьми й вином, але за це слід хвалити виключно мене.

Є про мене цікавий вислів і в Евріпіда: «Дурень дурниці й говорить»¹. Ну що ж, зате в дурниках завжди те саме і в душі, і на обличчі, і на вустах. А в

¹ Евріпід. «Вакханки», 369.

мудреця, — на думку того ж Евріпіда, — два язики: один — говорити правду, а другий — те, що корисне за відповідних обставин. Тому нерідко мудрі на біле кажуть чорне; з їхніх вуст віє однаково і холодом, і жаром; вони одне мають на думці, а інше на язиці.

Можновладці хоч і купуються в розкошах, але водночас дуже нещасливі: ніколи певно не знають, хто з їхнього почту говорить правду. Саме тому вони часом підлабузників вважають за друзів.

Хтось може закинути, що можновладці не люблять правди і тому уникають мудрих: бояться, аби ті не стали раптом говорити гіркої правди, замість солодких слів. Ну, що ж, — царі таки не люблять правди.

Та повернімося до моїх дурників. Найцінніше те, що і правду, і відверті докори їхні царі вислуховують з приємністю. Хай спробує сказати правду мудрець — головою ризикує накласти. А те ж саме скаже дурень — слухають з великою насолодою.

Правда сама собою приносить задоволення, — якщо, звичайно, до неї не примішана образа. Але говорити правду й не ображати вміють, з ласки богів, лише дурні. З цієї причини й жінкам більше подобаються чоловіки улесливі й схильні до забав та всіляких дурощів. Як далеко не зайде в жінки справа з дурником, — навіть якщо й сягне крайньої межі, — їй легко все пояснити сміхом і жартами. А здібності в жіночій статі справді невичерпні, — особливо коли треба приховати свої шури-мури!

*Мудрі — нещасні,
дурні — щасливі.*

Та повернімось до благополуччя дурнів. З великою приємністю провівши земне життя, і, не усвідомлюючи смерті та не відаючи перед нею страху, вони переселяються прямо на Єлисейські Поля, щоб і там продовжити розваги та веселощі.

Отож і порівняйте долю такого дурня з безталанням навіть ідеального мудреця — людини, яка, гризучи науки, змарнувала дитинство і юність; згубила у виснажливій праці, у клопотах і безсонних ночах найприємнішу частку життя. Мудрець і решту віку проводить, так і не скуштувавши ніяких втіх: завжди скупий, бідний, сумний, похмурий. Сам до себе надто суворий та вимогливий, він і для інших нестерпний та ненависний. На якого мудреця не поглянь, усі вони підсліпуваті, зморшкуваті й передчасно посивілі: можна подумати, поспішають до

могили. Та що говорити про смерть того, який ніколи й не жив! Ось вам чудовий портрет мудреця.

*Про помилку стоїків
та два види
божевілля.*

Але тут знову заквакали стоїчні жаби. Нема, кажуть вони, гіршого від божевілля, оскільки божеволіти — все одно, що втрачати розум, тобто ставати дурним. Та стоїки знову помиляються. Ми зруйнуємо і цей їхній силогізм, але, звичайно, з допомогою Муз.

Сократ, за свідченням Платона, розрізняв дві Венери в одній і ділив одного Купідона на двох¹. Діалектики (якщо хочуть, щоб вважали їх при здоровому глузді!) так само повинні розрізняти два різні види божевілля. Причому жодне з них само по собі не є згубним. Інакше Гораций не сказав би:

«Любе мені божевілля дуріє зі мною»².

І Платон не прилучив би до найліпших благ життя божевілля поетів, пророків та закоханих. І пророчиця Сивілла не назвала б подвиг Енея божевільним³.

Справді, є два види божевілля. Одне — насилається жажливими месниками із царства померлих, які вселяють у душу смертних безліч гадюк і таким чином запалюють її то войовничістю, то жадобою до золота, то ганебним і нечестивим коханням. Часом вони штовхають до злочину, кровозмішання, святотатства або до іншої якоїсь мерзоти. Інколи ці месники переслідують злочинну душу, лякаючи її фуріями та страхітливими смолоскипами.

Другий вид божевілля — зовсім не схожий на перший. Він бере свій початок від мене, а тому найбільше бажаний. Це божевілля трапляється кожного разу, коли приємна помилка розуму звільняє душу від гнітючих турбот і кидає її в обійми різноманітних насолод. Такої помилки розуму як великого дару богів бажав собі Ціцерон. Зокрема в листі до Аттика він говорить про бажання не відчувати того нещастя, яке на нього звалилося.

¹ Платон у діалозі «Бенкет» вустами Сократа говорить, що існує дві Афродіти: Небесна Афродіта — Уранія і Всенародна Афродіта — Пандемос. Звідси висновок: є два Ерота і два різних види кохання — ідеальне і чуттєве.

² Гораций. «Оди», III, 4, 5.

³ Мова йде про намір Енея спуститися до підземного царства для побачення з батьком. (Вергілій. «Енеїда», VI, 135).

Те ж саме заявляв і відомий аргів'янин, який дійшов до такого божевілья, що цілими днями просиджував у порожньому театрі: сміявся, аплодував, радів, і то так, немов бачив на сцені цікаву виставу. (Хоч насправді в цей час там нічого не йшло!) І це тим більше дивно, що у всьому іншому він вів пристойне життя і мав вигляд здорової людини: лагідно поведився з друзями, був ласкавий з дружиною. Одне слово, як пише Горацій,

«Він вибагливий був до рабів
І бурі у склянці води не здіймав»¹.

Та ось родичі вилікували його від хвороби. А він, коли отямився, замість подяки заявив:

«Клянуся Поллуксом, ви вбили мене:
Звільнивши від помилок, позбавили втіх»².

І правильно сказав. Бо не він, а вони помилялися. А тому саме їм слід було б прийняти дозу чемериці, щоб щасливе та приємне божевілья не вважали за зло й не відбирали його в людей за допомогою ліків.

Я ще досі не вирішила остаточно, що слід називати божевільям: всякий обман відчуття чи помилку розуму? Бо хіба можна вважати божевільним того, наприклад, який, внаслідок гнійного запалення очей, переплутує мула з ослом; або якщо хтось бездарний вірш вважає за найдосконаліший?

Близьким до божевілья треба ставити лише того, хто не тільки відчуттями, але одночасно й розумом помиляється, причому постійно: якщо, наприклад, хтось, почувши рев осла, стверджує, що чує дивну симфонію; або якщо найбільший бідак, людина найнижчого походження, вважає себе багатієм, подібним до Креза, царя Лідійського.

Цей вид божевілья наближається до одного з видів насолод, бо приносить значне задоволення не лише божевільному, але й тим, хто його оточує. Причому від спілкування з причинним ці останні аж ніяк не втрачають на розумі.

Таке божевілья побутує набагато ширше, ніж звичайно вважають. Часом два пришелепкуватих сміються один з

¹ Горацій. «Послання», II, 2, 132—134.

² Там же, II, 2, 138—140.

одного, і кожен має з цього насолоду. Причому нерідко можна бачити, що дужче збожеволілий голосніше сміється з того, хто ще не зовсім з'їхав з глузду.

*Приємний вид
божевілля.*

Хто різнобічніше дурний, той щасливіший. Така принаймні моя, Глупотина, думка. Слід лише перебувати в стані безтями, яка властива мені. Подібне божевілля настільки розповсюджене, що важко знайти смертного, який постійно був би мудрим і ніколи не впадав у божевілля.

Однак різниця між мудрістю й божевіллям все ж таки є. Так, наприклад, коли хтось гарбуза прийме за дружину, його називають божевільним, бо таке трапляється рідко. А якщо хтось дружину (таку ж невірну, як і всі інші!) називає вірною Пенелопею і, перебуваючи в щасливому незнанні, дуже з того тішиться, такого не називають божевільним, бо подібне трапляється з чоловіками часто.

До мого гурту належать також мисливці, які нехтують заради полювання всім на світі. Вони твердять, що мають незвичайне задоволення кожного разу, як чують потворне завивання ріжка та собачий гавкіт. Собачий посвід їм теж, певно, здається запашишим од кориці!

А яку насолоду мають божевільці від білування звірини! Биків та баранів хай ріже простолуд, а звірини дозволено розбирати лише шляхетному! Та й він мусить робити це з непокритою головою, опустившись на коліна. Причому ще й не всяким ножом можна різати, а лише особливим, для цієї мети призначеним.

Погляньте, з якою побожністю, з допомогою яких рухів, у якій суворій послідовності відділяє цей божевільний різні члени! Мовчазний натовп обступив його щільно і дивиться з такою цікавістю, немов то якесь дивовижне й не бачене досі видовище. Коли ж якомусь солопіві удасться ще й дичини скуштувати, тоді втішається так, ніби став од цього набагато шляхетнішим.

Постійно переслідуючи звірів і їх поїдаючи, такі люди, зрештою, і самі перетворюються на звірів, хоч і переконані, що живуть по-царському.

Услід за мисливцями йдуть будівничі, які палають ненаситним бажанням щось будувати: спочатку зводять круглі споруди, а потім перебудовують їх на квадратні, то знов-таки квадратні змінюють на круглі. І нема цьому ні кінця ні краю. Зупиняються лише тоді, як дійдуть до

крайніх злиднів, що вже й жити ніде і їсти нема чого. Та їх не цікавить, що настане потім. Їм аби хоч кілька років повтішатися своїм божевільям!

До будівничих дуже близькі ті, що розшукують (на суші і в морі) якусь п'яту субстанцію¹ і прагнуть за допомогою нових, таємничих мистецтв змінити природу речей. Їх зваблює солодка сподіванка на успіх, а тому, не шкодуючи ні праці, ні витрат, вони все щось вигадують своїм дивним розумом.

Маючи з того задоволення, ці диваки займаються попросту самообманом. Але не перестають вводити себе в оману, аж поки не стане вже нещасним за що й піч полагодити. Та їм і далі сняться солодкі сни.

Вони й інших тужаться схилити до такого щастя. А коли вкрай зневіряться у своїй надії, знаходять утіху в цитуванні вислову:

«До великого прагнуть в житті — це вже подвиг»².

Крім того, починають звинувачувати швидкоплинність життя, якого не вистачило, бачте, для здійснення великого задуму.

Далі. Не можу вирішити, чи й гравців прилучати до нашого гурту. Бо хіба не божевільні й не смішні ті, в кого починає трепетати й прискорено битися серце, ледве зачують вони стукіт гральних костей? Як часто у звабній надії на виграш вони терпіли крах і тонули у відчаї, коли судно надії розбивалося об скелю, набагато страшнішу за Малейську! Випливши на новий берег надії майже голими, вони не поспішали відігравати програне тільки тому, щоб часом не подумав хтось, що вони несерйозні.

Смішно дивитись на старих, підсліпуватих, які грають, нап'яливши на ніс окуляри. Та ще дивніше бачити дідів зі скоцюрбленими пальцями. Самі вже не в змозі грати, вони наймають за гроші якогось молодика, щоб той кидав на дошку гральні кості замість них.

Приємна річ гра, що й казати, поки не переходить у шал, бо тоді стосується вже не мене, Глупоти, а Фурій.

¹ П'ята субстанція — вигадка середньовічних філософів, які, крім чотирьох матеріальних сутностей (землі, води, повітря, вогню), визначених античними матеріалістами, розрізняли ще й п'яту, названу квінтесенцією, — найістиннішу начебто сутність речей.

² Проперцій. Елегія, II, 10, 6.

Дурні забобони.

А тепер про іншу породу людей, зліплену з того ж самого тіста, що й я. Вони вірять в чудеса і найдивовижніші вигадки. Такі люди не тільки охоче слухають інших, але й самі з задоволенням розповідають щось незвичайне.

Особливо багато байок понавигадувано про привидів, лемурів, злих духів, мерців і про тисячі подібних чудес. Причому чим менше в цих казках правди, тим охочіше слухають і вірять у них. А все тому, що такі вигадки не лише приємно лоскочуть слух, але й допомагають весело проводити час, а декому, особливо священикам та проповідникам, навіть зиск приносять.

Їхніми родичами є недоумки, які плекають дурне, але приємне переконання, що досить подивитись на статую чи ікону якогось Поліфема-Христофора, щоб у цей день не трапилось нічого поганого; або що досить помолитися перед скульптурою Варвари, щоб повернутися з поля бою неушкодженим; або що варто лише приходити у певні дні, з певними молитвами до Еразма — і невдовзі можна розбагатіти.

Замість Іполита вони вигадали Георгія-Геракла, коневі якого, прикрашеному всілякими брязкальцями, мало не моляться. Час від часу, щоб здобути прихильність, ці дурники підносять коневі подарунки. А на його мідний шишак вважають за гідне присягатись навіть царі!

Є негідники, що відкупляються від гріхів подарунками. Вони з математичною точністю вимірюють лицемірно час свого перебування в чистилищі, відміряючи, немов по годиннику: сторіччя, роки, місяці, дні і навіть години.

А скільки всюди телепнів, що вірять у магичні знаки й заклинання, вигадані якимось блаженним дурисвітом начебто для спасіння душі, а насправді — для власної вигоди!..

Чого тільки не сподіваються здобути для себе легковіри, вдаючись до тих дурничок: багатств, почестей, насолод, достатку, доброго здоров'я, довголіття, квітучої старості і, нарешті, тепленького місця десь на небі, поблизу Христа. Якщо вони й бажають досягнути чогось найпізніше, то це тієї хвилини, коли стануть їм недоступними втіхи. Ось тоді такі люди не проти покинути земний світ, щоб продовжити забавки на небі.

Якийсь купець, воїн чи суддя, виділивши дещицю з купи награбованого на замолювання гріхів, починає

гадати, що цим очистив клоаку свого життя. Він переконаний, що всі свої клятвопорушення, нечисті прагнення, пияцтва, чвари, а також вбивства, обмани, віроломства і зради можна відкупити грішми. А відкупившись, вважає, що можна повертатись до нових злочинів.

Чи є дурніші, вибачте, я хотіла сказати — щасливіші, за людей, які, прочитуючи щодня вголос сім віршів зі святих псалмів, сподіваються на найбільше блаженство? Вони переконані, що ці магічні віршики показав святому Бернардові якийсь дотепний, але радше легковажний, ніж лукавий демон, бо через них потрапив у халепу¹. Та в подібні дурниці (за які навіть мені соромно) вірить не тільки простолюд, вірають у них і церковні вчені.

Якщо цих прикладів замало, будь ласка, ще. Кожна місцевість прагне мати свого святого покровителя. Причому кожного вшановують певним обрядом і кожному приписують якусь певну здатність: один приходить на поміч при зубному болі, другий — при пологах, третій допомагає повернути вкрадені речі, четвертий рятує потерпілих при корабельній аварії, п'ятий оберігає череду, і так далі. Всіх не перелічиш. До того ж є такі, що здатні допомагати в багатьох справах. Це передусім богородиця-діва, яку простолюд вшановує навіть більше, ніж самого її сина — Христа.

*Храмові дари —
доказ глупоти.*

Скажіть, будь ласка, чи є серед прохань, з якими люди звертаються до святих, хоч одне, що не стосується Глупоти? Де й коли бачено серед стількох дарів, що висять на стінах храмів і навіть на стелі, хоч один дарунок за те, що хтось позбувся глупоти і таким чином бодай на волосок змудрів? Один тонув, але вплив. Другий, прохромлений ворожим списом, — вижив. Третій утік з поля бою, покинувши друзів (хоч і боягуз, але щасливий!). Четвертий був розіп'ятий на хресті, але з ласки святого, покровителя злодіїв, зірвався і тепер продовжує обчищати багатих, спорожняючи їхні гаманці. П'ятий зламав грати

¹ Легенда розповідає, що до святого Бернарда з'явився якимось диявол і почав хвалитися, ніби знає сім магічних віршиків із «Псалтиря», щоденне читання яких неодмінно приведе до раю. Але не відкрив, які саме. Тоді Бернард вирішив щодня прочитувати весь «Псалтир». Побачивши, що таким чином буде досягнуто ще більшого благочестя, диявол назвав магічні ті вірші.

і втік з в'язниці. Шостий, на превеликий смуток лікаря, видужав од пропасниці. Сьомий, замість того щоб померти від отрути, несподівано вилікувався од запору, чим дуже засмутив дружину, бо намарно втратила вона стільки праці й грошей! У восьмого перевернувся віз, але коні не постраждали. На дев'ятого обвалилася стіна, але він вижив. Десятий був спійманий у ліжку з чужою дружиною, але вирвався і втік. Однак ніхто, повторюю, ніколи не дякує за те, що позбувся глупоти. А тим часом ні про що не думати так приємно, що люди швидше відмовляться від усього на світі, тільки не від дурості.

Тепер про море забобонів. Але чи варто в нього занурюватися?

«Навіть якби цілих сто язиків, і сто вуст було в мене, й голос залізний,

то все ж не змогла б полічити я типи
Дурості всіх забобонних людей і її різновидів»¹.

Життя християн переповнене цим видом божевілья. Однак священники не тільки дивляться на нього крізь пальці, але й заохочують до забобонів мирян, бо завдяки цьому зростають їхні прибутки.

Уявіть собі, що з'явився раптом серед священників якийсь нестерпний мудрець і став проповідувати: «Якщо праведно житимеш, не помреш! Коли до пожертвувань грішми долучиш сльози, щирість, молитви, пости, а також ненависть до лиходіїв, то спокутуєш гріхи! Якщо весь спосіб життя зміниш, то сприятиме тобі святий, життя якого наслідуєш!» Коли б, кажу, такий мудрець став набридати подібним повчанням, то уявіть собі, якого блаженства він позбавив би душі смертних і яке сум'яття спричинив.

До цього гурту належать і ті, що за життя ще піклуються про свій похорон, а тому старанно обмірковують і перелічують, скільки чого повинно там бути: скільки смолоскипів у процесії, скільки людей, одягнених у жалобний одяг, скільки співаків, скільки найнятих плакальниць. Можна подумати, що вони й самі збираються бути присутніми на власному похороні — ніби мертвий почервоніє од сорому, якщо його тіло не буде поховане належним чином.

¹ Глупота перефразовує рядки з «Енеїди». Див.: Вергілій. «Енеїда», VI, 625—627.

Ці диваки вподобляються щойно вибраним едилам-урядникам, які дуже турбуються про забави й пригощання для народу.

Дурна чванливість з приводу походження, вченості тощо.

Хоч і поспішаю, але я не можу проскочити мовчки повз тих, які дуже втішаються своєю химерною знатністю (бо нічим іншим, власне, не відрізняються вони од найнижчого ремісника!). Один виводить свій рід від Енея, другий — від Брута, третій — від короля Артура. Перелічують прадідів, прапрадідів і їхніх батьків; згадують давні родові прізвиська; всюди виставляють портрети і статуї своїх предків, хоч самі вже не багато чим відрізняються од тих мовчазних опудал. Ось так, за допомогою ласкавої Філавтії-самолюбивості й живуть цілком щасливо. Причому не бракує дурнів, які цих страхопудів шанують за богів.

Але що це я мовлю про кожний рід окремо, ніби Філавтія-самолюбивість не робить дивним чином вельми щасливими багатьох. Погляньте лиш довкола. Той бридкіший за мавпу, вважає себе майже Ніреєм. Інший за все життя провів циркулем лише три лінії, а видає себе за Евкліда. Третій знається на музиці не краще за осла і співає гірше курки (яку топче півень проти її волі), але вважає себе Гермогеном.

Є ще один вид божевілля, набагато приємніший за інші. Це, коли хтось починає видавати талант слуг своїх за свій власний, як, наприклад, двічі щасливий Сенеків багатій. Він розповідав побрехеньки лише в оточенні власних рабів, які підказували йому, коли він щось забував. Цей чолов'яга був настільки німічним, що ледве дирав, але, не вагаючись, ходив на змагання кулачних бійців, покладаючись, звичайно, на силу своїх численних рабів.

Далі варто згадати ще, певно, слуг вільних мистецтв. Адже Філавтія-самолюбивість їм особливо притаманна. Серед них швидше знайдеш такого, що батьківським маєтком поступиться, ніж визнає себе нездарою. Це стосується передусім акторів, співаків, ораторів та поетів. Чим менше в кого здібностей і освіти, тим більше він хизується, більше всюди славить себе й вихваляє.

Але, як каже прислів'я, «різним губам різний салат до вподоби». Тому навіть у великих дурнів багато шанувальників. І найбільші нісенітниці часом багатьом подобають-

ся. А все тому, що значному числу людей, як уже говорилося, притаманна глупота. Невіглас і сам собі дуже подобається, і інші від нього в захопленні. Тож навіть прагнути до справжньої освіти, яка здобувається тяжкою багаторічною працею? Її майже ніхто не цінує, а людина від того стає лиш кволою та боязкою.

У кожного народу своя самозакоханість і глупота.

Ще я помітила, що природа обдарувала Філавтією-самолюбивістю не лише кожного із смертних, але й цілі народи та держави. Тому в кожного народу є своя особлива Філавтія-самолюбивість. Британці, наприклад, пишаються зовнішністю, музичною освітою й розкішними бенкетами. Шотландці хизуються шляхетністю і приналежністю до царського роду, а також витонченим розумом і добротою. Галли хваляться ввічливістю, а парижани, зокрема, — винятковою обізнаністю в теології. Італійці вважають себе найкращими поцінувачами художньої літератури та красномовності. Вони ж і надто пишаються тим, що вважають себе єдиними з усіх смертних, які не є варварами. Найбільше пишаються цим римляни. Вони навіть уві сні марять про давній славетний Рим. Венеціанці чваняться своєю знатністю. Греки тішаться тим, що заснували всі науки і що лише в них одних були такі вельми славні герої.

Нащо вже турки — скописько варварів, а й ті знайшли чим хвалитися, — своєю релігією, мовляв, вони і тільки вони правовірні, а тому сміються з християн, немов з забобонних.

Іспанці нікому не хочуть поступитися воєнною славою. Германці чваняться високим зростом і знанням магії. Але чи не найдивніший самообман у іудеїв, які все ще чекають на свого Месію і міцно тримаються Мойсея.

Підлабузництво дуже корисне.

Ви вже, гадаю, побачили, скільки задоволення приносить кожному і всім разом Філавтія-самолюбивість. Її рідна сестра — Колакія-улесливість. Різниця між ними невелика: Філавтія-самолюбивість — це улещування самого себе, а Колакія-улесливість — улещування когось іншого.

Колакія-улесливість ще й сьогодні вважається справою ганебною, але тільки в тих, хто надає перевагу назвам речей над самі речі. Такі люди вважають, що віра несумісна з улесливістю. А я гадаю інакше. В моїй правоті

не важко переконатись на прикладі нерозумних істот. Нема улесливішого за собаку. Але ж собака і найвірніший друг! Або хто ласкавіший за білку і хто ще так легко дружить з людиною, як вона?.. Якби все було навпаки, то слід було б визнати, що в житті людей корисніші грізні леви, люті тигри або несамовиті леопарди.

Звичайно, улесливість буває і згубною. Та це тоді, коли з її допомогою підступні глумильники доводять якогось нещасного до загину. Моя ж улесливість породжена доброзичливістю й ширістю, а тому набагато ближча до численних доблестей, ніж до протилежних якостей. Грубощі і суворість, на думку Горація, їй не властиві і нестерпні.

Така улесливість підбадьорює занепалих духом, веселить засмучених, заохочує до роботи стомлених, збуджує остовпілих, лікує хворих, приборкує диких, єднає закоханих, зберігає шлюб. Вона й дітей спонукає дбайливо вчитися, і старих звеселяє, а королів під виглядом похвали виховує і вчить сумирності. Крім того, завдяки Колакії-улесливості кожен стає сам собі любішим і дорожчим, — а це вже особлива частка щастя.

Як приємно бачити двох мулів, що лижуть взаємно один одного! А хіба не тим самим займається вельми хвалена красномовність? Ще більшою мірою це стосується медицини. А найбільше — поетики. Одне слово, улесливість є медом і своєрідною приправою в людських стосунках.

*Людам приємні
вигадки, особливо
у священнодійствах.*

Помилятися, кажуть, — велике нещастя. А я гадаю, найбільше нещастя — ніколи не помилятися.

Дуже нерозсудливо чинить той, хто вважає, ніби щастя людини міститься в самих речах, хоч насправді воно цілком залежить від уявлення. Адже в людськiм житті все настільки темне й заплутане, що про достовірне знання не може бути й мови. Так вчать мої академіки, найменш пихаті з-між філософів. І правильно вчать. Бо коли щось і можна пізнати, то воно заважає приємно жити. Отож людський розум зліплений так, що набагато більше цінує вигадку, ніж правду.

Якщо хтось потребує доказів, хай сходить на громадські збори або до храму. Там, коли говорять про щось серйозне, всі дрімають, позіхають і нудяться. Та коли якийсь оратор нечистий (вибачте, я хотіла сказати —

речистий!) починає розповідати якусь бабську побрехеньку, усі просинаються, підбадьорюються і слухають, пороззявлявши роти.

Тому більше шанують тих святих, про яких, наприклад, Георгія, Христофора або Варвару, ходить більше легенд. Чого не можна сказати ні про Петра, ні про Павла, ні про самого Христа. Щастя, отже, не в самих речах, а в тій думці, яка про них складеться. Але тут не місце розп'ятувати про це.

Справа, навіть найлегша, наприклад грамотність, вимагає великих зусиль. А думкою вона сприймається легко. Та цього, виявляється, достатньо для щастя.

Погляньте, з якою насолодою он той дивак уминає гнилу шинку. Іншому й запах її нестерпний. А цьому вона смачніша за амброзію, і він щасливий. І навпаки, якщо цього занудить від осетрини, хіба він через це нещасний?

Далі. Якщо комусь чужа дружина бридка, а своєму чоловікові здається кращою за Венеру, то хіба цей чоловік нещасливий? Хіба він був би щасливішим, якби вона справді була вродливою?

Якщо хтось хвалить чийось мазанину, вважаючи її творінням Апеллеса чи Зевксида, хіба він не щасливіший за того, кому не до вподоби навіть справжні витвори цих майстрів? Чи, може, він матиме з того меншу насолоду?..

Я знала одного з мого почту, який подарував своїй нареченій кілька перснів з простими каменями, але зумів переконати, що вони не просто коштовні, а єдині в своєму роді, і що їм нема ціни. Скажіть, будь ласка, що краще для дівчини: втішатись щодня цими дурничками — уламками простого скла, чи мати справжні коштовності десь у скрині? А тим часом чоловік і витрат уникнув, і дружині догодив не менше, ніж якби обдарував її дорогим подарунком.

В той час як платонівський мудрець, вийшовши з печери, споглядає справжні речі, інші вдовольняються тінями й образами різних речей, не виходячи з неї. Хто з них щасливіший при цьому, сказати важко.

Лукіанів Мицилл, який одного разу побачив себе уві сні багатим, понад усе на світі волів, щоб цей сон тривав усе життя.

Отже, різниці між мудрими й дурними або зовсім нема, або полягає вона лише в тому, що дурні щасливіші. По-перше, тому, очевидно, що їхнє щастя

майже нічого не варте, бо воно химерне; а по-друге, що вони охоче діляться ним з іншими. А втіха від щастя, як і від багатства, не є повною, коли нема поруч друга.

*Глупота звільняє
від турбот і робить
щасливими
всіх людей.*

Мудреців на світі мало, якщо і взагалі вони є! Греки, наприклад, за стільки віків нарахували їх всього сім. Та й серед них, клянуся Гераклом, якщо придивитися, то нема й наполовину, ба навіть на третину, мудрого. Хай мені життя не буде, коли брешу!..

Серед численних заслуг Вакха найцінніше те, що він знімає з душі турботи, — щоправда, ненадовго. Бо, як тільки хміль проходить, тяжкі думи швидко повертаються, немов летять четвіркою баских коней.

Порівняно з цим моє благодіяння набагато повніше й дійовіше. Я постійно тримаю душу в якомусь оп'янінні, що несе радість, задоволення, танці. І все це дається без жодних зусиль!

На відміну від інших богів, які обдаровують людей своїми благами вибірково, я ні для кого не допускаю винятку.

Рідко де вміють робити гарне вино, яке відганяє турботи і вселяє райдужні мрії. Не багатьох прикрашає вродою Венера. А ще рідше обдаровує людей красномовністю Меркурій.

Лише одиниці розбагатіли завдяки Гераклові. Зрідка наділяє когось владою гомерівський Юпітер. Часто Марс не сприяє в бою жодному із супротивних військ. Багато хто повертається сумним від триніжка Аполлона. Часто мече блискавками Сатурн. Феб насилає часом чуму своїми стрілами. Нептун більше нищить, ніж рятує...

І як тут не згадати також про Вейовів, Плутонів, Атів, Пенів, Фебрів та інших подібних їм богів — не богів, а справжніх гицелів! Тому ще раз наголошую, що одна лише я, Глупота, обдаровую всіх людей без винятку своїми щедротами.

*Глупоті як
найласкавіший з богів
усі поклоняються.*

Я ніколи не гніваюсь на людей, що не складають мені обітниць і не приносять відкупного за гріхи. Не змішую небо з землею, коли хтось, пригощаючи інших богів смаженим м'ясом жертвних тварин, забуває про мене. Ті боги такі дріб'язкові й марнославні, що краще та

безпечніше їх не вшановувати і не служити їм. Вони вподобляються до вередливих і дратівливих людей, яких краще не знати, ніж бути близькими до них.

Мені можуть заперечити: але ж досі жертв Глупоті ще ніхто не приносив і ніхто храму їй не збудував. Справді-бо, така невдячність дивна, — про це я казала вже, — але не ображаюсь, бо зроду-віку доброзичлива. А крім того, не хочу шани, яку віддають іншим богам. Навіщо мені подарунки, чи жертвне борошно, чи цап, чи кабан, коли й без того усі люди без винятку так мене шанують, що навіть найбільшим теологам це до вподоби?

Я не заздрю Діані, яку умилюють людською кров'ю, бо вважаю, що найщиріше того вшановують, кого всі завжди мають в душі і наслідують його звички. А коли так, то скажіть, будь ласка, кого християни зі своїх святих дужче вшановують, ніж мене?..

Безліч людей ставлять свічки богородиці навіть удень, коли в цьому немає потреби. І навпаки, як мало смертних прагнуть наслідувати її непорочне життя, її цнотливість та любов до небесних справ, хоч саме це і є гідним поваги і найприємніше небожителям.

Мені не треба храмів, бо моїм храмом є весь світ, до того ж, якщо не помиляюсь, найкращим із храмів. І жерців мені не забракне, доки існуватиме рід людський!

Зрештою, я не настільки дурна, щоб вимагати кам'яних або розмальованих зображень, які навіть шкодять нашій релігії, тому що дурники й тупоголові товстуни вшановують їх, немов справжніх святих. Це мені здається схожим на те, якби дяка стали більше шанувати, аніж попа. В мене стільки величезних статуй, скільки смертних на землі, і кожен з них є моїм образом, навіть якби й не хотів він цього.

Таким чином, в інших богів нема нічого такого, чому я могла б позаздрити. До того ж в одних місцях шанується один бог, в інших — інший (та й то лише у певні дні!): Феб — на Родосі, Венера — на Кіпрі, Юнона — в Аргосі, Мінерва — в Афінах, Юпітер — на Олімпі, Нептун — в Таренті, Пріап — у Лампасаку. І лише мені єдиній приносить жертви вся земля, до того ж набагато кращі, ніж іншим богам!

*Повсякденне життя
людей сповнене
глупоти.*

Якщо вам здається, що в моїй мові більше зухвалості, ніж правди, придивіться тоді пильніше до життя людей. Вони переді мною у

невідплатному боргу, бо я даю їм силу-силенну різних благ! І то усім без винятку: від низів до можновладців.

За браком часу не буду говорити про всі стани, досить поглянути на життя солідніших осіб. По них легше оцінити й інших, — тим більше, що голота й простолюд цілком мої. Форм вияву глупоти в них дуже багато, але кожного дня з'являються все нові й нові форми.

Щоб усе висміяти, мало й тисячі Демокритів, не кажучи вже про те, що для висміювання цих Демокритів потрібен був би ще інший Демокрит.

Важко навіть уявити, якими жартами, якими забавками нікчемні люди розважають щоденно богів. Людські суперечки безсмертні вислуховують, звичайно, до обіду, поки ще тверезі. По обіді ж, після випитого нектару, коли вже набридає займатись чимось серйозним, сідають вони на край неба і, поскилявши лоби, дивляться, чим займаються люди на землі. Для богів це вельми приємне видовище.

Боже безсмертний, чого там тільки не побачиш! Кажу з певністю, бо й сама часом буваю в гурті цих поетичних богів. Один упадає за жіночкою, і чим менше вона його любить, тим дужче за нею він мліє. Другого вабить не дружина, а придане; третій продає на ніч свою наречену кожному, хто того забажає. (Хоч інший на його місці очей не спускав би з неї, мов Зелотип чи Аргус!) Четвертий перетворює в дурницю жалобу: наймає акторів, щоб зобразили на своїх пиках його смуток. П'ятий плаче біля могили мачухи. Шостий все, що тільки може, гребе до себе і пхає в пельку, хоч потім, може, доведеться йому й голодувати. Сьомий верхом блаженства вважає сон і дозвілля. Восьмий, піклуючись про чужі справи, занедбує свої власні. Дев'ятий по вуха в боргах, ось-ось збанкрутує, але вважає себе багатієм. Десятий вельми щасливий, коли сам, бідуючи, щедро обдаровує спадкоємця. Одинадцятий заради мізерного прибутку (та й то непевного!) ладен пливти за море, доручивши життя (яке ні за які гроші не купиш!) вітрам і хвилям. Дванадцятий замість того, щоб сидіти вдома у безпеці й спокої, прагне розбагатіти на війні.

Є такі, що підлешуються до безрідних дідів і таким чином одержують багатий спадок. Ще інші прагнуть досягти того самого, зваблюючи заможних бабусь. Найбільша втіха для богів, коли ці ошуканці, прагнучи обдурити інших, самі залишаються обманутими!

Найдурнішим і найогиднішим зі всіх є, проте, поріддя гендлярів, тобто торгашів, бо вони займаються найогиднішою справою і досягають мети найогиднішим способом. Усіх дурять, на кожному кроці брехливо присягаються, крадуть, обважують, обраховують і водночас вдають із себе шляхетних, — тому, певно, що на кожному пальці мають персні зі щирого золота. При цьому в них не бракує низьких лестунів — «побратимів», які, сподіваючись на частку нечесно нажитого багатства, підлабузнюються до них і всюди називають їх «вельмишляхетними».

Часом можна побачити й піфагорійців, які все на світі вважають спільним, а тому цуплять, що тільки під руку попаде. Гадають, певно, що то їхній спадок.

Є люди багаті уявою: навівають собі приємні сни і з того задоволені та щасливі. Ще інші вдома голодують, а на людях вдають із себе вельми багатих. Один силкується не втратити того, що має, а інший правдою і неправдою збагачується. Той випрошує для себе якусь громадську посаду, а цей воліє сидіти вдома на печі. Багато є таких, що ведуть нескінченні позови, навперебій обдаровуючи гостинцями суддю й адвоката. Один прагне всяких змін, а другий плекає великі задуми. Є й такі, що, залишивши вдома дітей і дружину, вирушають в Єрусалим, або в Рим, або до св. Якова, хоч там, власне, їм нема чого робити.

Взагалі, якби подивитись на незліченні турботи смертних з Місяця, як Меніпп це колись зробив, то здалося б, що бачиш метушню мух чи комарів, які без кінця б'ються, кують один одному лихо, грабують, дурять, блудять, народжуються, падають, вмирають. Важко навіть повірити, що в житті такої мізерної істоти відбуваються такі великі потрясіння, такі трагедії. Вибухне війна, чи згубна чума налетить — тисячами гинуть вони.

Але я й сама була б найбільшою дурепою і гідною реготу Демокріта, якби надумала перераховувати всі форми людської глупоти й невігластва. Тому переходжу нині до тих, кого смертні вважають мудрими і хто домагається, так би мовити, золотої галузки. Першість серед них тримають філологи — найнещасніше і найганебніше поріддя людей. Були б вони до всього ще й вельми ненависні богам та людям, якби я не солодила їх нікчемну працю приємним

божевільям. Бо, як засвідчує грецька епіграма¹, вони не на п'ять проклять приречені, а на всі шістсот вельми грізних прокльонів.

Завжди голодні й брудні, вчителі-філологи безвихідно сидять у своїх школах, а точніше — у в'язницях чи катівнях. Обертаючись постійно серед ватаги шибеників, вони старіють від втоми, глухнуть від крику, чахнуть від смороду й бруду. Однак, з моєї ласки, вважають себе першими серед смертних.

Самовдоволені, вони лякають полохливий гурт дітлахів своїм грізним виглядом та голосом, шмагають нещасних різками й батогами, б'ють палками. Одне слово, лютують на всі лади, як кому заманеться, немов кумський осел.

Бруд цим вчителям здається незрівнянною чистотою, сморід — пахощами, найнещасніше власне рабство — пануванням. А тому свою нікчемну тиранію вони не проміняли б і на владу Фаларіда чи Діоніса.

А ще вчителів-філологів робить вельми щасливими висока думка про власну вченість. Хай би вже забивали дурницями голови хлопчикам, але — о добрий боже! — порівняно з собою навіть Палемона чи Доната мають за ніщо.

Не можу збагнути, як вони зуміли обкрутити придуркуватих матінок та батьків тих нещасних школярів? Адже батьки і справді вважають цих вчителів такими, за яких вони себе видають.

Сюди слід додати ще один вид глупоти філологів. Якщо трапиться кому з них відшукати десь на зітлілому від часу папері ім'я матері Анхіза або якесь не знане досі слово, наприклад, «волопас», «вайло», «торбохвват»; або, якщо вдасться відкопати уламок старого каменя з напівстертим написом — о Юпітере! — які тоді радощі, який тріумф, яке чванство — немов Африку всю завойовано чи Вавилон здобуто.

Є серед них віршомози, що пхаються всюди з непристойними і низькопробними віршами, бо переконані, бачте, що саме до них переселилась душа Марона. І що дивно, знаходяться шанувальники й хвалителі їхньої базгранини. Та найкумедніший мають вигляд ці віршо-

¹ Йдеться про епіграму грецького поета Паллада (IV—V ст. н. е.), в якій говориться, що доля вчителя така ж похмура, як і п'ять перших рядків «Іліади» Гомера, якими починається навчання в школі.

мази, коли починають вихваляти один одного, і захоплюватися, і лоскотати один одному за вухом.

А хай спробує хтось припуститись помилки, бодай в одному слові, бодай випадково — о Геракле! — що тоді творитиметься, які трагедії розіграватимуться, які словесні бої точитимуться!

Або ще приклад. І хай зненавидять мене всі філологи, коли хоч щось вигадую! Я знала одного вельми вченого еллініста, латиніста, математика, філософа, медика — справжнього царя всіх наук. Йому було вже понад шістдесят. Так от він, коли не зміг показати себе ні в якому путящому ділі, взявся за граматику. Понад двадцять років мучився і скнів він над нею: все тішив себе надією, що колись-таки (якщо тільки доживе до того часу!) навчиться розрізняти вісім частин мови. Чого, до речі, й досі не вдалося зробити переконливо жодному елліністу чи латиністу!

Але чи варто розпочинати війну через те, що хтось там ненароком переплутає сполучник із прислівником?.. Адже граматик існує стільки, скільки філологів, а може, й більше. Один лише Альд видав їх аж п'ять.

І ось згадуваний мною вельми вчений дід не пропускає жодної граматики, навіть безглуздо й по-варварськи написаної, щоб кожну не проглянути, над кожною дрібницею в ній не помізкувати; на всіх скося поглядає, тремтить, боячись, аби раптом хтось не випередив його і не позбавив слави, якою він марить вже стільки років.

Чи божевілья це, чи глупота — мені байдуже! Досить того, що лише завдяки моїй доброзичливості ця найнещасніша з істот підноситься до такого блаженства, що своєю долею не помінялась би і з царем перським.

Дещо менш зобов'язані мені поети, хоч за родом занять також належать до мого гурту. Адже вони, як мовиться в прислів'ї, «вільні люди» і займаються нічим іншим, як лоскотанням вух дурнів

теревеннями й жалюгідними байками. Однак саме завдяки цьому марнослов'ю, поети й себе вважають гідними безсмертя і обіцяють іншим те ж саме. Поетам також притаманна Філатвія-самолюбивість та Колакія-улесливість, а тому вони мої постійні і найщиріші друзі.

Далі — про вчителів красномовства. Хоч вони дещо й лицемірять і заодно з філософами, але також належать

до нашого почту, бо, крім того, що понароблювали багато інших дурниць, понаписували безліч книжок, в яких вчать, як треба жартувати. Це зустрічаємо, наприклад, у посланні до Гереннія під назвою «Про риторичне мистецтво», автор якого, — хто б він не був¹, — вважає глупоту одним із видів жарту. Та й у найбільшого авторитета цієї справи, Квінтіліана, також є розділ про сміх, довший навіть, ніж розділ про Іліаду.

Оратори настільки високої думки про глупоту, що, коли вже ніякі докази не діють, тоді вдаються до сміху. Адже викликати регіт смішними словами — це теж мистецтво, яким відає, безумовно, Глупота.

З того ж самого тіста й письменники, які видають книжки, аби лиш зажити безсмертної слави. Вони мені дуже зобов'язані, а найбільше ті з них, що псують папір, наповнюючи книжки всілякими дурницями. Ці автори не бояться навіть таких суворих критиків, як Персій та Лелій, бо пишуть для купки вчених і, на мою думку, гідні швидше співчуття, ніж заздрощів. Гай-гай! Як вони мучаться над своїми творами! Без кінця щось додають, змінюють, викреслюють, переставляють, переробляють, або приховують від стороннього ока, або, навпаки, показують друзям. Потім, років через дев'ять, нарешті видрукують написане. Але почуття невдоволення залишається.

За все це вони одержують щонайбільше похвалу кількох тонких цінителів. Чи не замало за таку тяжку працю, за безсонні ночі, за всі тортури та самокатування? Додаймо ще: за втрачене здоров'я, зів'ялу красу тіла, підсліпуватість, а то й сліпоту, злигодні, заздрощі, уникання насолод, ранню старість, передчасну смерть і тому подібне. Але такий мудрець солодко втішиться, попри всі злигодні, якщо його похвалить один чи два таких же сліпооких, як і він сам.

Що ж до письменника, мого мазуна, то він набагато щасливіший саме завдяки моєму втручання, бо не нидіє при світлі каганця над книгами: все, що спаде на думку, потрапляє в нього на кінчик пера. При цьому він нічим не ризикує, хіба що несе збитки за зіпсований папір. Він знає наперед, що чим низькопробнішою буде його базгранина, тим більше дурнів і невігласів похвалить її.

¹ Твір анонімний. В давнину помилково приписувався Цицеронові.

А якщо якісь там поодинокі справдешні вчені і прочитають випадково його книжку і з огидою пожбурять нею, невелика біда! Бо що значить таке ставлення небагатьох мудрих серед безлічі галасливих крикунів!

Але ще хитріші ті, які чуже видають за своє, присвоюючи собі славу, здобуту чужою працею. Розраховують, бач, на те, що хоч у майбутньому їх і звинуватять у тяжкому злочині — плагіаті, однак вони якийсь час встигнуть потішитися з крадіжки і, таким чином, будуть у виграші.

Аби ви тільки бачили, як вони чваняться, коли люди їх хвалять, коли на них з юрби пальцем показують: «Дивіться, он іде наша знаменитість!» Як тішаться, коли побачать виставлені по книгарнях книжки, на кожній з яких внизу стоїть їхнє ім'я в оточенні кількох прізвиськ, переважно чужоземних, а тому й ніби магічних.

Але ж, боже безсмертний! Що вам у тих іменах?.. Лише незначна кількість людей знатиме про них в цьому безмежно великому світі. І вже зовсім мізерна частка невігласів похвалить, не відаючи за що. До того ж самі ці імена нерідко вигадуються або добираються із давніх книг. Так, один тішиться, що його величають Телемахом, другий — Стеленом чи Лаертом, третій — Полікратом, четвертий — Трасімахом. Так можна назватися й Хамелеоном чи Гарбузом або позначити книги альфою, бетою і так далі, — як це роблять звичайно філософи.

Але найкумедніше, коли ці пани починають вихвалити один одного в посланнях, гімнах, панегіриках: дурень — дурня, невіглас — невігласа. Цей величає того Алкеем, а той його Каллімахом; той цього називає оратором досконалішим за М. Туллія, а цей його — вченішим за Платона.

Інколи вони навмисне шукають супротивника, щоб, перемігши його у змаганні, примножити собі славу.

«Так поділилась непевна юрба на два табори різні»¹.

І тоді розійдуться з гордим виглядом переможців, що справляють триумф.

Сміються з цього мудрі, як з найбільшої дурості. А хіба є такі, що вважають це розумним?.. Та дурним до цього діла нема. З моєї ласки вони проводять приємне

¹ Вергілій. «Енеїда», II, 39.

життя-буття й не помінялись би своїм тріумфом навіть зі Сципіонами.

Вчені теж, хоч і сміються в душі з тих писак і втішаються чужим божевільям, проте, нема куди правди діти, і самі багато мені зобов'язані. Цього вони не можуть заперечити, — бо інакше виявлять себе найбільш невдячними на світі.

*Правознавці
і полемісти дурні.*

Найчілніше місце серед учених займають правознавці, і з того вони дуже гнуть кирпу. Але, правду кажучи, я не заздрю їхній сізифовій праці, коли бачу, як вони одним духом цитують по шістсот законів, жоден з яких не стосується справи. Нагромаджуючи одні застарілі слова на інші, а тлумачення на тлумачення, вони роблять правознавство найважчою з наук. Та ще й пишаються, вважаючи, певно, те славішим, що важче.

Сюди ж слід додати полемістів і софістів. Це поріддя людей набагато голосистіше за додонську мідь. Будь-який із них успішно може позмагатися в балакучості з двадцятьма найгаласливішими бабами. Озброївшись трьома силогізмами, ці лицарі завзято кидаються в суперечки з ким завгодно, з будь-якої нагоди. Їхня впертість при цьому робить їх непереможними, навіть якби їхнім супротивником був дзвінкоголосий Стентор.

*Філософи
й математики
дурні.*

За ними простують статечні філософи, пишнороді, в широких грецьких плащах. Вони лише себе і вважають мудрими, а всі інші смертні, на їхню думку, то тіні, що бездумно блукають по землі. Як солодко вони марять, коли будують незліченні світи, коли вимірюють розміри сонця, місяця, зірок, різні орбіти. До того ж роблять це так упевнено, що можна подумати, ніби виміряли їх власними пальцями чи мотузкою. Ці філософи пояснюють причину блискавок, вітру, затемнень та інших непевних речей з такою певністю, ніби вони були посвячені в усі секрети будівниці-природи і тільки щойно повернулися з ради богів.

Але природа кепкує з їхніх пояснень, бо насправді в них теж нема нічого певного. Найкращим доказом цього — їхні нескінченні суперечки стосовно багатьох речей. Навіть тоді, коли нічого не знають, філософи схильні кричати, що знають все.

По правді кажучи, вони через свою підсліпуватість та неуважність і самі себе добре не знають, і не бачать ями чи каменя під ногами. Але, незважаючи на це, філософи запевняють нас, що бачать ідеї, різні універсалії, першу матерію, якусь «щосність» та «осьосьосність», формальність, інстанцію та інші настільки тонкі речі, що Лінкей, гадаю, не зміг би їх помітити!

А з якою зневагою дивляться математики на не-просвічений натовп, з яким задоволенням морочать голови менш ученим, нагромаджуючи один на один і переплітаючи між собою трикутники, чотирикутники, кола й інші математичні фігури! З яким завзяттям будують вони щось на зразок лабіринту, оточивши його зі всіх боків літерами, ніби солдатами, що підготувались до бою!

Чимало серед цих лицарів є й таких, що віщують майбутнє по зірках, обіцяють чудеса, яких і маги неспроможні творити. Але найдивніше те, що є люди, які їм вірять!

Теологи дурні.

Що стосується теологів, то чи не краще було б узагалі обійти їх мовчанкою, не чіпати цього вонючого болота Камаринського і не торкатися цього отруйного дерева. Адже поріддя теологів надзвичайно пихате й подразливе. Нівроку, з'являться сюди скопом зі своїми шестистами висновками і примусять зректися сказаного, а якщо не послухаюсь, враз оголосять еретичкою. Вони дуже полюбляють лякати цією блискавкою всякого, хто до них не прихильний.

Хоч теологи найменш охоче визнають мою прихильність до себе, однак і вони мені багато чим зобов'язані. Щасливі з ласки моєї Філавії-самолюбивості, вони почувають себе на третьому небі і з висоти своєї величі дивляться на решту смертних з презирством та огидою, немов на мурашок, що повзають по землі. Вони оточили себе такою непролазною огорожею магістральних настанов, визначень, висновків, простих і заплутаних тверджень; понавигадували стільки всіляких таємних ходів, що навіть Вулкан неспроможний спіймати їх у свої тенета.

За допомогою «розчленувань» та вигаданих дивовижних слівцеь теологи навчилися вислизати будь-звідки і розрубувати який завгодно вузол швидше за Тенедоську дволезу сокиру. Вони пояснюють і тлумачать на свій

розсуд найпотаємніші речі: яким чином збудований і розташований всесвіт; якими шляхами первородний гріх перейшов на наступні покоління; яким способом, коли і де був зачатий у лоні діви Христос; як певні ознаки (які навіть не існують!) зберігаються при євхаристії.

Але це все, на їхню думку, ще досить просте й не варте уваги. Гідним великих і осяйних теологів (о, яке пожвавлення серед них викликають подібні означення!) будуть такі питання: коли сталося божественне народження; чи багаторазове синівство Христа; чи можна припустити, щоб бог-отець зненавидів сина; чи може бог перетворитися в жінку, в диявола, в осла, в гарбуз, в камінь? А якщо може, то чи гарбуз міг би проповідувати, творити чудеса, бути розіп'ятим на хресті? І що б трапилося, якби святий Петро відслужив молебень у той час, коли тіло Христа висіло на хресті, та чи Христос залишався б тоді ще людиною? Чи буде дозволено їсти й пити після майбутнього воскресіння? Прагнуть, бачите, вже наперед убезпечити себе від голоду і спраги на тім світі!

Є ще незліченна кількість хитромудрих дурниць, набагато витонченіших од згадуваних, наприклад, стосовно понять, уявлень, поглядів, сутностей. Їх ніхто неспроможний побачити очима, — хіба що Лінкей, який міг, кажуть, бачити серед найбільшої теміні навіть неіснуючі речі.

Додайте сюди ще так звані гноми, настільки поморочливі, що парадокси стоїків порівняно з ними здаються вельми простими і всім доступними. Одна з цих гном, наприклад, вчить, що менший гріх згубить тисячі людей, ніж у неділю пошити черевики якомусь бідакові; друга, що краще допустити загибель усього світу зі всіма його, як-то кажуть, пожитками, ніж сказати бодай одне брехливе слівце.

Всі ці найтонші тонкощі настільки тонкі, що примножують і без того незліченну кількість схоластичних напрямків, а тому легше вибратися з лабіринту, ніж із тенет реалістів, номіналістів, томістів, альбертистів, оксамістів, скотистів. І це ще не все. Я назвала тільки найголовніші із сект.

Усі вони такі вчені, озброєні такою силою словесних викрутасів, що якби самим апостолам довелось позмагатися з ними, то й апостолам, певно, не стало б того духу, який говорив колись їхніми вустами.

Павло практично засвідчив віру свою, коли сказав: «Віра є здійсненням речей очікуваних і досягненням не виявлених»¹. Але магістрального визначення віри не зміг дати. Теж саме стосується й християнського милосердя, в якому Павло переважав інших. Цей апостол дав визначення милосердя у «Першому посланні до Коринфян», гл. XIII, але не розчленував його і діалектично не обмежив.

Апостоли справляли евхаристію благочестиво, однак, якби запитати їх *de termino a quo et termino ad quem*, тобто, послідовно, від самого початку й до кінця про перетворення, про те, як тіло Христа може перебувати одночасно в різних місцях; про різницю між Христовим тілом на небі, на хресті і в таїнстві евхаристії; про те, в яку саме мить відбувається перетворення, оскільки для виголошення таємничих слів, завдяки яким це робиться, потрібен певний проміжок часу, — якби, кажу, про це запитати в апостолів, то, гадаю, вони не змогли б дати такі точні визначення і висновки, як це роблять ті обскуранти-скотисти².

Апостоли знали матір Ісуса, але хто з них філософському пояснив (так, як це роблять наші теологи!), як їй вдалося уникнути первородного гріха³?

Петро одержав ключі від раю від самого Христа, однак, я не певна, чи він сам розумів, як можна мати ключі від знань і разом з тим самому не мати знань. Таких тонкощів він напевно не збагнув.

Апостоли всюди хрестили, однак ніде й ніколи не вчили, яка формальна, матеріальна, продуктивна й кінцева причина хрещення; ні разу не згадали, в чому полягає його перехідна й неперехідна суть.

Молилися й апостоли також, але молилися духом, ретельно дотримуючись євангельського вислову: «Бог є дух, і ті, що моляться, повинні молитися йому в душі й істині»⁴. Але апостоли, очевидно, не знали, що треба шанувати як самого Христа, так і його зображення,

¹ «Євангеліє від Павла». (Послання до євреїв), XI, I.

² Замість звичного слова «скотисти», Еразм вживає тут згрецизовану форму «скотиди», яка містить в собі сатиричний каламбур з подвійним значенням: 1) послідовники Скота; 2) обскуранти.

³ Натяк на суперечку між скотистами й томістами про догмат непорочного зачаття Богородиці.

⁴ «Євангеліє від Іоанна», IV, 24.

вугіллям на дошці намальоване. (Важливо, бачте, аби він був зображений з двома випрямленими пальцями, був неголений і мав німб над головою!) Та чи й могли збагнути це ті, які не просиділи тридцять шість років над фізикою та метафізикою Арістотеля і Скота?

Даруючи всюди ласку, апостоли ніколи не робили різниці між ласкою лестиво-корисливою і ласкою безкорисливою. Вони закликали до доброчинності, але не відрізняли доброчинності творчої від доброчинності твореної. Всюди проповідували християнську любов до ближнього, але не розрізняли любові впроваджуваної і здобутої і не пояснювали, чи це акциденція, чи субстанція, річ створена чи не створена. Вони молили богів звільнити їх від гріха, але, хай мені не жити, якщо без допомоги скотистів вони спроможні науково пояснити, що таке гріх.

Павло, найвченіший з апостолів, ніколи б не наважився стільки разів засуджувати диспути, суперечки, родоводи та інші, як він казав, «словесні сперечання», якби збагнув усі таємниці схоластики. Але тут, напевно, слід взяти до уваги, що всі диспути того часу були дуже грубими і надто невибагливими, порівняно з більш ніж Хрізіпповими тонкощами наших вчителів теології!

Наші теологи видають себе за людей вельми скромних. Коли знаходять в апостолів якусь недоречність або якийсь текст, написаний не на гідному вчителів рівні, не зчиняють гвалт, а намагаються дати цьому пристойне тлумачення. Вони шанують незмінно і давність письма, і авторитет апостольський. Але, клянуся Гераклом, було б несправедливо вимагати від апостолів те, чого вони не чули від свого вчителя.

Часом наші теологи натрапляють на подібні неоковирні місця у творах Хризостома, Василя чи Ієроніма і тоді обмежуються ремарками на полях: «Не можна збагнути».

Якщо апостолам та богословам і вдалося спростувати поганських філософів чи дуже впертих за своєю натурою іудеїв, то робилось це більше праведним життям і чудесами, аніж силлогізмами, яких жоден з їхніх супротивників не міг збагнути самотужки — навіть «Кводлібетум» Скота.

Тепер — інша річ. Жоден поганин, жоден еретик не встоїть перед стількома тонкощами. Щоб з ними боротися, треба бути: або цілковитим невігласом; або содомітиком, що схильний над усім кепкувати; або ж бути

настільки вченим, щоб наважитися вступити з ним у сварку. Але це все одно, якби чубилися б маг з магом або володар щасливого меча бився б із супротивником, що має таку ж саму зброю. Їхнє змагання було б тоді схоже на розпушене тканиня Пенелопи.

Дуже добре, мені здається, вчинили б християни, якби замість могутніх когорт воїнів (які вже давно ведуть війну з перемінним успіхом!) послали проти турків та сарацинів вельми крикливих скотистів, жахливо упертих оккамістів, непереможних альбертистів та цілий тлум інших софістів. Ми побачили б тоді, гадаю, і найкумеднішу в світі битву, і досі небачену перемогу.

Хто настільки холодний, що не запалав би від цих вчених тонкощів! Хто настільки недоумкуватий, що не відчув би їхньої дотепності?.. Але де той гострозорець, що зумів би розпізнати хоч щось у цім непрогляднім тумані?

Не здивуюсь, якщо все тут наговорене ви сприймете за жарт. Адже й серед самих теологів є освічені люди, яких верне від схоластичних нісенітниць та теологічних хитромудрощів. Є навіть такі, що вважають верхом нечестивості і святотатства щось товкмачити нечестивими вустами про речі вельми таємні, даровані нам для того, щоб ми їх шанували, а не пояснювали чи сперечалися про них за допомогою діалектичних викрутасів, вигаданих поганями. Адже холодні й брудні слова та вирази оскверняють велич божественної теології!

А тим часом наші теологи надзвичайно задоволені собою, вони самі собі аплодують і так іноді захоплюються своїми вельми приємними дурничками, що, проводячи з ними дні і ночі, не знаходять навіть крапельки вільного часу, хоч раз погортати євангеліє чи послання апостола Павла.

Займаючись пустопорожньою балаканиною по школах, теологи вважають, що вселенська церква тримається на їхніх силлогізмах, як на стовпах, подібно до того, як у поетів небо — на плечах Атланта.

О, ви собі не уявляєте, яка для цих розумників насолода ліпити зі святого письма, немов з воску, все, що заманеться! Підтримавши свої висновки авторитетом кількох схоластів, вони ставлять їх вище законів Солона і папських декретів.

Вважаючи себе цензорами всього світу, теологи відлучають від церкви всякого, чиї погляди хоч на краплину відрізняються від їхніх очевидних або уявних висновків і

немов оракули оголошують присуд: «Це твердження звабне. Це — зневажливе. Це — пахне ерессю. Це — звучить зле». Словом, ні хрещення, ні євангеліє, ні Павло чи Петро, ні святий Ієронім чи Августин, і навіть сам найвідданіший Арістотелеві Тома Аквінський не спроможні зробити людину християнином без допомоги наших бакалаврів теології, що вміють так тонко мудрувати.

Хто б міг здогадатися (якби не навчили ці мудрі!), що той не християнин, якому однаково, наприклад, що «в лоб», що «по лобі», та який не відчуває різниці між висловами: «дурна голова» і «голова дурня»!¹ А кому, окрім них, під силу звільнити церкву від стількох грубих помилок, яких насправді ніхто й не помітив би, якби на них не стояли великі печатки духовних академій?

Хто займається подібними справами, почуває себе найщасливішим у світі. Справді-бо, хіба то не найбільше щастя зображувати потойбічне життя з такою точністю, немов провів ти у цій республіці довгі роки; будувати на власний розсуд нові світи, в тому числі і найширший та найкрасивіший. Треба ж таки надати блаженним душам простір, де могли б вони прогулюватися, бенкетувати чи, може, і в м'яча грати!

Голови теологів так набиті незліченною кількістю дурничок, що, мені здається, так не розпухала навіть і голова Юпітера, коли в ній перебувала Паллада (а він слізно молив Вулкана, щоб той випустив її звідти, пустивши в хід сокиру!). Тож не дивуйтесь, коли побачите їх на публічних диспутах з пов'язками на голові: то — щоб голова не розкололася.

Я й сама не раз сміялася з тих добродіїв, які вважають, що чим більш по-варварському і грубо белькочуть вони, тим вони мудріші. Їх розуміють тоді хіба що подібні до них заїки! Та вони навіть пишаються з цього, бо вважають, що коли їх не розуміє простолюд, то їхня мова дуже глибокодумна. Закони граматики, на їхню думку, також не сумісні з гідністю святої науки. Справді дивна велич у теологів, якщо їм дозволено говорити з помилками. Адже в такому разі вони нічим не відрізняються від шевців.

¹ Обидва вислови в оригіналі тотожні. Однак оксфордські теологи засудили один з них. З цього й іронізує Еразм.

Теологи вважають себе майже богами, коли їх всюди благоговійно величають «вчитель наш». У цьому величанні вчувається їм щось схоже на тетраграми іудеїв. До того ж, кажуть вони, непристойно не писати «ВЧИТЕЛЬ НАШ» великими літерами. Поміняйте слова місцями, скажіть «наш учитель», і вони сприймуть це як тяжку образу їхньої теологічної гідності.

*Щастя в ченців
од глупоти.*

Найближче до благополуччя теологів стоять ті, які називають себе благочестивими ченцями, — хоч ця назва їм аж ніяк не личить: більшість із них перебуває на вельми значній відстані від благочестя. А крім того, ніхто частіше за цих «відлюдків» не потрапляє людям на очі. Не знаю, чи було б щось жалюгідніше на світі за них, якби я багатьма способами не допомагала їм.

Ця порода людей така ненависна всім, що навіть випадкова зустріч із ними вважається поганою прикметою. Зате самі про себе вони дуже високої думки: переконані, по-перше, що нехтувати наукою і навіть найпростішою грамотою — найбільше благочестя; по-друге, коли читають по храмах осялячими голосами незрозумілі їм псалми, то гадають, що це достачає святим велику насолоду. Деякі з ченців пишаються своєю неохайністю і злиднями: ревуть, як бугаї, випрошуючи коло дверей милостиню; товчуться по корчмах, на судах, серед екіпажів, перехоплюючи те, що повинно б належати справжнім старцям.

Ці, з дозволу сказати, «приємні люди», як вони самі себе називають, хочуть переконати нас у тому, що своїм брудом, невіглаством, грубістю, безсоромністю вони відтворюють нам образ давніх апостолів. Смішно дивитись, як все у них робиться за правилами, з математичною точністю і не допускається жодних відхилень, як все у них передбачено: скільки повинно бути вузлів на черевіку, якої ширини і кольору пояс, якого крою і з якої тканини має бути одяг, якого вигляду й розміру каптур, на скільки пальців завдовжки волосся на голові слід носити, скільки годин треба спати і так далі. Кому не зрозуміло, якою нерівною є ця рівність при такій різноманітності тіл і розумових здібностей. Однак саме ці дурниці вони найбільше цінують і ними хизуються не лише перед мирянами, але й один перед одним.

Навчаючи інших апостольської любові і ласки, ченці розігрують дивовижні трагедії, коли побачать, що хтось не так підперезаний чи має рясу дещо темнішу від звичайної.

Серед них можна побачити благочестивих, що зверху одягають вовняне вбрання, а знизу полотняне. Хоч інші, навпаки — зверху одягають полотняне, а знизу — вовняне.

Є серед ченців і такі, що бояться доторкнутись до грошей, немов до отрути, разом з тим не гребують вином і жінками.

Але найбільше піклуються вони, щоб жити не так, як миряни. І взагалі дбають не про те, щоб уподібнюватися Христу, а щоб не бути схожими між собою. Саме тому їм дуже до вподоби назви їхніх орденів. Одні величають себе «личаконосцями», які, в свою чергу, діляться на побожних, менших, найменших, буллістів. Крім тих, є ще бенедиктинці, бернардинці, бригіттинці, августинці, вільгельміти, яковіти. Можна подумати, що їм мало називатися просто християнами!

Більшість ченців надає такого великого значення своїм обрядам і ницим людським переказам, що вважають недостатньою нагородою для себе навіть царство небесне. Їм і на думку не спадає, що Христос може всім знехтувати й запитати про виконання єдиної своєї заповіді — любові до ближнього. З чим тоді постануть вони перед ним?

Один покаже своє пузо, набите всілякою рибою; другий висипле сто мір псалмів; третій перерахує міріади постів і переконуватиме, що його черево роздулося лише від одного сніданку; четвертий виставить таку велику купу обрядів, що їх і сімома возами не перевезти; п'ятий вихвалитиметься, що протягом шістдесяти років, усякий раз, як треба було торкатися до грошей, одягає подвійну рукавицю; шостий принесе рясу, настільки брудну й засмальцьовану, що навіть останній волоцюга погребував би її на себе одягнути; сьомий згадає, що прожив п'ятдесят п'ять років на одному місці непорушно, мов губка; восьмий похвалиться хрипотою, якої нажив старанним співом; дев'ятий явить сонливість, нажиту в самотині; десятий покаже задубілого від постійної мовчанки язика.

А що, як Христос перерве це нескінченне славослов'я і скаже: «Звідки взялося це нове поріддя іудеїв? Я визнаю

єдиний, воістину мій закон, але про нього досі нічого не чую! Колись відверто, без жодної алегорії чи легенди, я обіцяв спадок отця мого не за каптури і не за молитви чи пости, а за справу віри й милосердя. Я не хочу знати людей, що надміру вихваляють свої заслуги! Хто хоче бути святішим за мене, хай займе, якщо зволить, небеса вавілонських еретиків абраксазійців або велить спорудити нове небо людям, які свої настанови ставлять вище від моїх заповідей!»

Коли ченці почують усе це й побачать, що жебракам і візникам надається перевага, як скривляться вони, як повилуплюють один на одного баньки! Але що їм. до того, коли вони, з моєї ласки, можуть втішатися своєю надією.

Хоч ченці й далекі від громадських справ, але ніхто не наважиться говорити про них зневажливо, особливо про старцюючих, бо вони, завдяки сповідям, знають усі чужі таємниці. Ці таємниці вони свято бережуть. А коли вже дуже захочуть розважити товариша по чарці приємними байками, то розповідають лише про суть справи, не відкриваючи імен.

Якщо хтось роздрочить цих шершнів, вони при першій же нагоді помщаються в публічних промовах. Причому називають ворога не прямо, але так, що всім стає зрозуміло, про кого мова, не збагне хіба що лише той, хто нічого не розуміє. І доти не припиняють своєї лайки, поки не заткнеш пельки ласим шматком.

Жоден комік, жоден клоун не зрівняється з ченцями, коли вони наслідують у своїх промовах кумедні прийоми й манери давніх риторів. Боже безсмертний, як вони жестикулюють, як спритно змінюють голос, як підспівують, викручуються, кривляються і завивають! І ось таке ораторське мистецтво ці «брати», немов велику таємницю, передають один одному.

Хоч мені, Глупоті, і невідомі ці таємниці, але я спробую розповісти про них, користуючись власним спостереженням та здогадами. Подібно до поетів, ці оратори починають свою промову зі звертання до муз. Маючи ж намір говорити про милосердя, спочатку роблять довгий вступ про єгипетську річку Ніл. Збираючись розповідати про таємницю хреста, спершу розповідають дуже докладно про Вавілонського дракона Бела. Якщо треба говорити про піст, у вступному слові називають дванадцять знаків зодіаку. Хочуть виголосити

промову релігійного змісту, але спочатку довго розводять теревені про квадратуру кола.

Я сама слухала одного виняткового дурня, — вибачте, я хотіла сказати «мудреця», — який виголосив блискучу промову про таїнство божественного триєдинства. Маючи намір показати свою незвичайну вченість і полоскотати вуха теологів, він вдався до цілком нового способу: став говорити спочатку про літери, далі — про склади, потім — про слова, згодом — про узгодження імен і дієслів, іменників і прикметників. Багато хто зі слухачів почав дивуватися і навіть бурчати: «Що за нісенітницю він верзе?»¹. Та нарешті промовець оголосив висновок, з якого випливало, що елементи граматики містять у собі символічне відображення всієї трійці. При тому пояснював усе так, що жоден математик не зміг би його переплунути.

Над цією промовою той найвеличніший оратор пітнів вісім місяців; подібно до крота утратив зір (але на-томість, бачте, придбав гостроту розуму!). Та сам він аж ніяк не сумує, що осліп, ба навіть вважає, що придбав собі славу ще й не дуже дорогою ціною.

Слухала я також іншого проповідника, вісімдесятирічного діда, настільки вченого, що можна було подумати, ніби це сам Скот воскрес. Маючи намір пояснити таїнство імені Христа, він з дивовижною тонкістю показав, що в самих літерах цього слова міститься все, що можна тільки сказати про спасителя. Адже ім'я те змінюється у трьох відмінках, — а це, на його думку, є доказом божественної троїчності. Причому, перше відмінкове закінчення слова «*Jesus*» закінчується на «*s*»; друге, «*Jesum*» — на «*m*»; третє, «*Jesu*» — на «*u*». Отож саме в цьому нібито й міститься приховане таїнство, бо ці літери означають, що Ісус є «*summus*», «*medius*» і «*ultimus*», тобто, «верхній», «середній» і «крайній».

Залишалось ще розтлумачити одну найпотаємнішу таємницю. Для цього він вдався до математичного пояснення. Якщо розділити ім'я «*Jesus*» на дві рівні частини, то посередині лишиться літера «*s*». Ця літера у давніх євреїв зветься «*sun*», а мовою шотландців означає «гріх». Звідси висновок: Ісус з'явився на світ, щоб знищити гріх.

Прослухавши такий початок того старезного діда, солонії, переважно теологи, так захопилися, що мало не

¹ Гораций. «Сатири», II, 7, 21.

скам'яніли, як Ніоба. Та й зі мною від реготу ледве не приключилося те ж саме, що з фіговим грішником Пріапом, коли він наважився подивитись на таїнства Каніди й Сагани!

Таких зачинів не зустрінемо ми ні в грека Демосфена, ні в латинянина Ціцерона, бо вступ, що не торкається суті справи, вони вважали недозволеним. Та нашим теологам нема діла до цих авторитетів. Вони гадають, що так починати промову личить лише свинопасам, які ніде не вчилися.

Виголошуючи свій так званий вступ, наші вчені проповідники вірять, що чим менше він зв'язаний зі змістом самої промови, тим більше в ньому риторичної краси; прагнуть так спантеличити бідолоашного слухача, щоб він у захопленні пробурчав: «Цікаво, куди промовець тепер поверне?»

Третьою частиною промови після визначення теми і вступу є виклад якогось тексту з євангелія. Оратор тлумачить його дуже побіжно і ніби між іншим, хоч саме про це і слід було б говорити найбільш докладно.

В четвертій частині, змінивши свою личину, проповідник висуває якесь теологічне питання, переважно таке, що не стосується ні землі, ні неба. Цього, виявляється, теж вимагають закони ораторського мистецтва! Ось тут саме й починається найвища теологія. Вуха слухачів набивають цілою купою величань: доктор величний, доктор витончений, доктор найвитонченіший, доктор серафимський, доктор херувимський, доктор святий і доктор неспростовний. Потім сиплють перед темним людом великими й малими силогізмами, засновками, висновками, пустопорожніми заключеннями й іншими більш ніж схоластичними дурничками.

Після цього починається, нарешті, п'ята дія, що вимагає найвищої майстерності. Тут оратор наводить якусь грубу й дурну байку, запозичену або із «Дзеркала історичного», або з «Римських діянь», і починає тлумачити її спочатку алегорично, потім тропологічно і, нарешті, аналогічно.

Цим переважно й закінчується химерна промова, яка, по правді кажучи, є більшою химерою, ніж та, про яку Горацій писав у вірші:

«Людській голові...»¹ — і так далі.

¹ Горацій. «Мистецтво поезії», I.

Наші проповідники чули, не знаю від кого, що промову слід починати спроквола й неголосно. Але вони говорять при цьому так тихо, що навіть самі не чують власного голосу. Але чи варто взагалі говорити, коли тебе зовсім ніхто не чує?..

Їм відомо було, що для збудження емоцій слухачів треба час від часу підвищувати голос. Тому, почавши мову спокійно, вони з доброго дива підвищують голос до несамовитого крику, — навіть якщо в цьому немає ніякої потреби. Тому здається часом, що ці люди напились чемериці.

Вони чули також, що промовець повинен говорити дедалі полум'яніше. І от, спокійно зробивши перших кілька фраз, починають так розпалюватись, навіть через якусь дурничку, що під кінець промови ледве дихають.

Вони вичитали в когось із риторів, що слід час від часу вдаватись до сміху. І вже намагаються сипати жартами. Але — о люба Венеро! — що то за жарти: вони такі ж вишукані й доречні, як спів осла під звуки ліри.

Часом прагнуть когось вколоти гострим слівцем, але ця прикрість швидше лоскоче, аніж ранить; бо хоч і намагаються викривати вади, по суті, влещують слухачів.

Все це наводить на думку, що наші проповідники вчилися свого мистецтва у базарних бабів, але багато в чому так і не досягли їхнього рівня. В усякому разі і ті, і другі між собою настільки схожі, що можна говорити з певністю: або ті запозичили свою риторику в цих, або ці — в тих.

Є, проте, слухачі, — не без моєї допомоги, звичайно, — які вважають таких ораторів за новітніх Демосфенів і Цицеронів. Цими слухачами є переважно купці та жінки. Першим із них проповідники воліють сподобатися — хоч би тому, що купці залюбки виділяють дещицю (зі свого неправдою нажитого багатства!) всякому, хто їм лестить. Що ж до жінок, то існує багато причин їхньої прихильності до цих людей, але найголовніша та, що жінки звикли на сповідях скаржитися їм на власних чоловіків.

Тепер, гадаю, ви вже побачили, як багато чим зобов'язане мені це поріддя людей. З допомогою дріб'язкових обрядів, нікчемних дурничок та горлання ченці підкоряють смертних своїй тиранії і вважають себе не інакше, як Павлами й Антоніями. Отож охоче кидаю цих

невдячних комедіантів та негідних лицедіїв, які, вдаючи із себе святенників, лицемірно замовчують мою добродішність.

Глупота вельмож. Я з великим задоволенням переходжу нині до королів та придворних вельмож, бо вони виявляють до мене прихильність відверто, з прямою, гідною шляхетних людей. Їхнє життя було б найсумнішим і найнещаснішим, якби в них була хоч краплина здорового глузду. Справді-бо, хто став би домагатися влади нещирою клятвою і вбивствами, якби міг попередньо збагнути, яку тяжку ношу звалить собі на плечі, коли стане можновладцем.

Хто взявся за кермо правління, той мусить віднині полишити приватні справи і дбати лише про громадські інтереси; не відступати ні на крок від законів, автором і виконавцем яких є сам; слідкувати за непідкупністю службовців і суддів; бути або благодатною зіркою, бездоганною у всьому, і дарувати людям найбільші блага, або стати жахною кометою, що приносить згубу.

Вади простих людей не дуже помітні і не широко розповсюджуються. Щодо можновладців, то вони постійно перебувають у всіх на очах, а тому навіть незначне їхнє відхилення од чесності згубно впливає на всіх підлеглих.

Багатства, якими доля обдарувала можновладця, постійно зваблюють його на манівці. І чим більше навколо різного роду забав, розбещеності, лестошів, розкоші та різних втіх, тим обережнішим повинен бути він, щоб десь не оступитися й не согрішити перед обов'язком.

Скільки підступів, скільки ненависті й небезпек чатує на можновладців! Вже не кажу про страх перед судним днем, коли доведеться стати перед царем небесним і відзвітувати навіть про незначні провини. Покара буде суворішою для того, хто мав більшу владу.

Якби на все це, кажу, і на тому подібне можновладці зважили (а вони зробили б це, якби були розумними!), то ні сон, ні їжа їх не вдовольняли б. Та нині, передоручивши всі свої клопоти богам, вони живуть, завдяки мені, безтурботно. А щоб не псувати собі доброго настрою, пускають до себе лише тих людей, які вміють говорити їм приємне.

Можновладці переконані, що чесно виконують обов'язки, якщо бавлять час на полюванні, розводять породистих коней, продають заради власного збагачення посади

й чини та вишукують щодня нові способи, як відняти гроші у громадян і покласти їх до власної кишені. Це робиться, звичайно, не інакше, як під добродійним виглядом, так щоб навіть найнесправедливіше діло здавалося справедливим. Для того ж, щоб прихилити душу «рідного» народу до себе, не шкодують вони улесливих слів.

Уявіть собі тепер можновладця — невігласа в законах, майже ворога суспільного блага; державця, що піклується лише про власні зручності, цілком поглинутого втіхами, ненависника наук, свободи і правди; правителя, що найменше думає про благо республіки і до всього підходить з міркою свого куцоного розуму та власної вигоди. Повісьте на цього дивогляда золотий ланцюжок — ознаку гармонійного поєднання всіх доблестей; насадіть на його голову прикрашену коштовностями корону, яка також повинна нагадувати, що її носій відрізняється від інших добродійністю й героїзмом; дайте йому, крім того, скипетр — символ справедливості й непідкупності; одягніть, нарешті, в багрянцю — ознаку виняткової прихильності до батьківщини!

Якщо усі ці відзнаки гідності можновладець зіставить із своїм негідним способом життя, то напевно посоромиться своїх оздоб і почне побоюватися, щоб якийсь дотепник часом не покепкував над ним і не висміяв увесь цей трагікомічний культ.

Чи варто говорити про придворних вельмож?
Глупота придворних.

Адже немає нічого підлішого, продажнішого, мерзеннішого, ганебнішого за них, а тим часом вони хочуть бути першими у всіх справах. В одному вони, безумовно, «скромні»: вдовольняються тим, що носять на своєму тілі золото, перли, пурпур та інші зовнішні ознаки мудрості й доблесті, а піклуватись про ці якості полишають іншим.

Вельможі вважають себе досить щасливими, коли можуть називати короля своїм паном і при всякій нагоді звертатись до нього пишними словами, наприклад: «ваша величність», «ваша вельможність». Їхнє плазування при цьому не знає меж. Безсоромність і підлабузництво — ось ті дві якості, притаманні справжнім вельможам і придворним.

Далі. Якщо ближче до них приглянешся, то побачиш, безумовно,

«ледачих і незграбних феаків, женихів Пенелопи...»¹

Подальші слова краще за мене підкаже вам Ехо-луна.

Сплять вельможі до самого обіду. Щойно проснуться, — ще й очей не продеруть, — як найнятий священик тут-таки, біля постелі, править їм службу. Потім — снідають. Ледве скінчивши сніданок, приступають до обіду. Після цього починаються ігри в кості, в шашки, а далі: блазні, дурники, шльондри, утіхи й забавки. У перервах також — раз чи й два — випивання й закушування. Потім знову за стіл — вечеряти, де, клянусь Юпітером, п'ють не один раз. Ось так . в безтурботності й веселощах проходять години, дні, місяці, роки, сторіччя.

Для мене велика насолода спостерігати за їхніми самовдоволеними пиками. Ось молода німфа уявляє себе майже богинею лише тому, що за нею тягнеться довший, ніж у інших, хвіст; ось якийсь молодик ліктями прокладає собі шлях, протискуючись, щоб бути якнайближче до Юпітера. Кожен із цих людей тим більше сам собі подобається, чим важчий носить на шиї ланцюг, який свідчить, на їхню думку, про багатство, а як на мене, — лише про тілесну силу свого власника.

Папам, кардиналам та єпископам розкіш до вподоби не менше, ніж державцям, а часом і дужче.

Нікому з них на думку не спадало, що білосніжне льняне вбрання є свідченням безпорочного життя. Ніхто й гадки не має, що дворога митра з вузлом на маківці означає виняткове знання Старого й Нового завіту. А кому відомо, що руки в рукавичках засвідчують чистоту здійснюваного таїнства непричетності до земних справ, що єпископський посох — символ найретельнішої турботи про паству; що носіння хреста — то ознака перемоги над усіма людськими пристрастями? Якби хтось замислився над цим і їм подібними алегоричними значеннями, то його життя сповнилося б клопотом і сумом.

Єпископи, не без моєї, звичайно, ласки, обрали кращий шлях: вітаються життям, передоручивши турбуватись про овечок або самому Христу, або чернецькій

¹ Еразм натякає, очевидно, на рядки з віршів Горация, де останній себе і своїх друзів називає «женихами Пенелопи». Див. Гораций. «Послання», I, 2, 28—31.

братії, або своїм намісникам-вікаріям. І ніхто не замислюється над самим словом «єпископ», яке означає працю, турботу, пильнування! Єпископи ж, якщо й пильнують за чимось у світі, так це за накопиченням грошей. Тут-таки вони пильнують добре!

Кардинали дурні. Якби й кардинали, в свою чергу, зміркували, що коли заступили місце апостолів, то й жити мусять, як ті! Якби ж усвідомили, що вони не власники духовних дарів, а лише тимчасові управителі, яким рано чи пізно доведеться давати найретельніший звіт про своє життя! Якби вони, зрештою, хоч трохи замислились над значенням окремих частин свого вбрання, то, може, й збагнули б, що спідня білизна означає ніщо інше, як найвищу й виняткову непорочність життя, а пурпурова мантия є символом найжагучішої любові до бога.

Мантия кардинала така широка, що коли їде він верхи, то вкриває вона не тільки вершника, але й ослицю, а могла б укрити й верблюда! Ця мантия означає всеосязність християнської любові; про прагнення допомагати ближньому повчанням, умовлянням, направою, викриванням, переконанням; про бажання мирити супротивників та протидіяти нечестивим державцям, ба навіть проливати власну кров за християнську паству, — не кажучи вже про готовність пожертвувати нажитим багатством.

Але навіщо взагалі багатство тим, хто заступив місце убогих апостолів? Якби кардинали добре зважили все це, вони, кажу, або не прагнули б до збагачення, відмовилися б від нього з великою радістю, або вели б життя, сповнене важкої праці й турботливості, — так само, як колись апостоли.

Папи дурні. А найвищі первосвященники, заступники самого Христа на землі?

Якби вони захотіли жити так само, як він, наслідуючи його бідність і працю, його вчення, його страждання й нехтування життям; якби задумались над значенням свого титулу «папа», тобто, «батько» і «найсвятіший», то, скажіть, чи був би хтось на світі нещаснішим за папу? Хто став би тоді домагатись цього місця за всяку ціну? Хто захищав би його мечем, отрутою і всіма іншими засобами?

Скільки зручностей втратив би папський престол, якби туди проникла мудрість!.. Мудрість? Гай-гай, хоча б крупинка тої солі, про яку говорить Христос!

Що б тоді лишилося від стількох багатств, стількох почестей, перемог, обов'язків, посад, прибутків, диспенсаций, зборів, індульгенцій, стількох коней, ослів, тілохранителів, утіх? Від ярмарків, гір, морів всіляких благ!

Натомість з'явилися б невсипущість, пости, сльози, проповіді, молитовні зібрання, навчання, зітхання і тисячі інших гірких повинностей.

А що сталось би тоді з силою-силенною переписувачів, копіїстів, нотаріусів, адвокатів, промоторів, секретарів, конюхів, погоничів мулів, міняйлів, звідників?.. Я могла б додати щось і міцніше, та боюсь — вуха зів'януть.

Одне слово, усій цій величезній юрбі людей, яка обтяжує, — вибачте, — прикрашає римський престол, довелося б тоді жити надголодь. Це було б жахливо і не по-людськи! Але набагато більший злочин бажати, щоб пішли старцювати з торбами поміж люди верховні служителі церкви, ці справжні світила світу.

Та, на щастя, все діється навпаки, всі свої труди папи залишають Петрові й Павлові (бо в них достатньо вільного часу!), а розкоші й насолоди залишають собі. Отож з моєї, Глупотиної, ласки нікому не живеться так привільно й безтурботно, як папам.

Папи переконані, що сповняють закон Христа, якщо носять містичне і майже театральне вбрання чи присвоюють собі титули «найблаженнішого», «превелебного» та «найсвятішого»; якщо роздають на всі боки благословення й прокляття, а на пишних церемоніях грають роль верховних єпископів.

Творити чудеса нині застаріло, старомодно і зовсім недоречно. То, може, повчати народ? Але це надто важка справа. Тоді тлумачити святе письмо? Яка схоластика! Молитися? Даремна трата часу! Лити сльози? Некрасиво й по-бабському. Жити в бідності? Незручно. Терпіти поразку? Соромно й не гідно того, який навіть найвищих державців ледве допускає цілувати свої блаженні ноги. Нарешті, вмирати — неприємно, а бути розіп'ятим на хресті — ганебно.

А тому єдиною зброєю залишаються солодкі повчання (про які згадує апостол Павло¹ і яких не шкодують папи!), а також інтердикти, тимчасові й навчні відлучення, анафеми, картинки із зображенням мук грішних

¹ «Євангеліє від Павла» (Послання до римлян), XVI, 18.

ків і жахливі блискавки, якими вони легко запроторюють душі смертних до пекла.

Але ні на кого найсвятіші у хресті отці й намісники Христа не мечуть таких блискавок, як на тих, що, підбурювані дияволом, посягають на добро святого Петра.

Хоча, за свідченням євангелія, Петро й сказав: «Ми все залишили і пішли за тобою»¹, проте його спадщиною нині вважають поля, міста, податки, мито і владу. Дбаючи запопадливо про Христа, папи вогнем і мечем боронять усе це, рясно проливаючи християнську кров. Їм навіть здається, що вони по-апостольському боронять церкву — наречену Христову, якщо хоробро б'ються з ворогом. Але хіба є в церкви небезпечніші вороги, ніж нечестиві понтифіки, які своєю мовчанкою про Христа сприяють його забуттю, які зв'язують його своїми лиховісними законами, які спотворюють його вчення притягнутими інтерпретаціями і вбивають своїм ганебним життям?

Далі. Оскільки християнська церква будувалась на крові, кров'ю зміцнювалася, примножувалася, то папи й донині продовжують орудувати мечем, ніби не стало вже Христа, який сам захищає своїх віруючих.

Війна є справою такою жахливою, що подобає швидше звірам, аніж людям; така безтямна, що поети вважають її породженою фуріями. Війна така згубна, що, немов чума, нищить усі звичаї разом; така несправедлива, що найкращими її лицарями є найгірші розбійники; така нечестива, що в неї немає нічого спільного з хрестом.

Однак усе це не заважає папам вести нескінченні війни. Де й береться тоді в цих хирних дідів² юнацький запал! Ї не страшать їх ні витрати, ні виснажлива праця. Вони й на мить не вагаються, коли треба перевернути догори дном усі закони, всю релігію, увесь світ і всі людські стосунки.

Причому в пап є сила-силенна вчених підлабузників, які називають це очевидне божевілья святою ревністю, благочестям, мужністю. Папи вигадали такі закони, згідно яких можна сміло виймати з піхов згубний меч та стромляти його в утробу свого брата і водночас залишатися вірним заповіді Христа про християнську любов до ближнього.

¹ «Євангеліє від Матфія», XIX, 27.

² Натяк на папу Юлія II, сучасника Еразма.

*Німецькі єпископи
і незліченна кількість
священиків також
недоумки.*

По правді кажучи, я й досі до кінця не збагнула, чи німецькі єпископи взяли за зразок пап, чи, навпаки, самі подали їм приклад. Адже згадані єпископи діють ще простіше: скинувши своє облачення, відмовившись від благословінь та інших церемоній, вони живуть собі немов справжні сатрапи. Вони вважають навіть ганебними боягузами, негідними єпископського сану, тих, що віддають богові душу деінде, окрім поля бою.

Що ж стосується гурту звичайних священиків, то вони вважають за гріх відставати від свого церковного начальства в благочесті, а тому запекло воюють за своє право на десятину¹ — мечами, списками, камінням і всякою іншою зброєю. Вони дуже зіркі й можуть вчитати в давніх грамотах багато такого, чим можна настрашити простолюд, у тому числі й примусити його платити більше, ніж заведено.

Водночас ці пастори зовсім забувають про власний обов'язок перед народом, — хоч про те всюди й позаписувано. Їм навіть вибрита маківка голови не нагадує про те, що пастиреві повинні бути чужі усі мирські пристрасті і що він мусить думати лише про небесне.

Ці, з дозволу сказати, «приємні» люди вважають, що чесно виконують свій обов'язок, якщо сяк-так пробубонять свої молитви. Але, клянуся Гераклом, я не можу збагнути, як може хтось із богів почути й зрозуміти їхнє белькотіння, коли вони самі не чують і не розуміють того, що говорять.

Є в пастирів одна риса, що єднає їх з мирянами: і ті, й другі дуже дбають про власні прибутки і твердо знають усі закони щодо цього. Що ж стосується обов'язків, то вони розважливо звалюють їх на чужі плечі й передають з рук до рук, немов м'яч. Світські державці в таких випадках доручають управління певними землями намісникам, а духовні велителі передають справи благочестя народові (через своє буцімто смирення!). Народ же, у свою чергу, передає ношу так званим церковнослужите-

¹ Десятина — десята частина прибутку, яку населення мусило сплачувати церкві.

лям, ніби самі вони не мають нічого спільного з церквою і над ними не справлялося таїнство хрещення.

Далі. Пастирі, які звать себе світськими (ніби посвятили себе світові, а не Христу!), передають тягар обов'язків пастирських на так зване регулярне духовенство¹, а ці — на ченців. Що ж до останніх, так одні з них, які живуть вільніше, передоручають свої обов'язки ченцям із суворішим способом життя; ці — звалюють на братію з ордену жебрущих, а жебрущі — на картузіанців, серед яких буцімто і є благочестя, заховане, однак, настільки глибоко, що годі й побачити.

Те саме роблять і найвищі первосвященники: дуже дбають про прибутки, а апостольські труди доручають єпископам, єпископи — пастирям, пастирі — заступникам-вікаріям, вікарії — жебрущим, а ці перекидають ще далі — на тих, які вміють добре стригти своїх овечок.

А втім, я не збираюся тут розглядати достеменно життя папи й пастирів; бо створюю не сатиру, а виголошую похвалу. Я не збираюся гудити також достойних державців за рахунок вихвалання недостойних. Я лише прагнула в кількох словах показати, що жоден смертний не може приємно жити, якщо не посвячений в мої таїнства і не користується моєю прихильністю.

*Фортуна
сприяє дурням.*

А хіба могло бути інакше, коли сама Рамнузія, доглядачка всіх людських справ, настільки зімною однастайна, що так само, як і я, дуже вороже ставиться до мудреців і, навпаки, дурням приносить блага навіть уві сні. Пригадаймо хоча б афінського полководця Тімотея, прозваного Щасливим. Про нього навіть прислів'я склали: «Мисливець спить, а дичина сама до тенет скаче».

Про мудрих говорять навпаки, що вони «народилися, коли місяць був на ущербі» — тобто на них чекає тяжке життя; що «їздять на Сеяновім коні» — тобто, їм ні в чому нема удачі; що «мають тулузьке золото» — тобто їхнє щастя не міцне.

Але годі, припиняю вже користуватися прислів'ями,

¹ Мова йде про священників, які не належали до якогось певного ордену, але дотримувались чернецьких звичаїв.

бо, чого доброго, подумують, що я украла їх зі збірки мого друга Еразма!

Фортуна менше любить розсудливих, а більше — відважних, тих, що часто повторюють: «Або пан, або пропав!». А тому, куди не поглянь, мудрі все бідують, всюди терплять голод і злигодні, живуть, всіма зневажані й у неславі. А все через мудрість, яка робить людей боязкими! Що ж до дурнів, то вони лопатою гроші гребуть, займають високі державні посади... — одне слово, розкошують на всю губу.

Якщо хтось вважає себе щасливим, коли подобається знатним мужам, коли має змогу крутитися серед натовпу повбраних і позолочених кумирів, то навіщо такому мудрість, яка в цих людей не в пошані?

А якщо говорити про накопичення багатств? Де в біса візьметься в купця прибуток, коли буде слухатися мудрості? Адже такий купець не допустить клятвопорушень; червонітиме, коли спіймають на брехні; надаватиме великого значення дурничкам, яких мудреці понавигадували стосовно крадіжок та лихварства.

Далі. Якщо когось ваблять церковні почесті та прибутки, то хай знає, що осел або буйвол досягне їх швидше, аніж мудрець. Якщо ти шукаєш утіх, то знай, що дівчата й молодиці, — про яких я вже багато говорила, — всім серцем віддані дурням, а від мудреця втікають і стороняться його, немов скорпіона.

Нарешті всі, хто вирішив провести час приємно й весело, виганяють зі свого гурту передовсім мудреця, а на його місце люб'язно приймають першого-ліпшого нікчому.

Коротше кажучи, куди не повернись: до первосвященників, до державців, до суддів, до магістрату, до друзів, до ворогів, — менших чи більших, — всюди потрібні гроші. А оскільки мудрець їх зневажає, то й його також завжди всі уникають.

Хоч похвалам на мою адресу немає меж, але треба ж юлись закінчувати промову. Тому перестаю говорити — ще тільки розкажу в кількох словах, як багато великих мужів прославили мене і в творах, і ділами своїми. Інакше можна, нівроку, подумати, що я, немов остання дурепа, сама себе лише вихваляю, а жалюгідні буквоїди-законники, чого доброго, ще й наклеп зведуть, що мені нема на кого послатися. Тож піду за їхнім прикладом і почну цитувати всіх, кого заманеться, без розбору.

*Похвала глупоті
від письменників.*

Почну з відомої всім істини, яка
вкладена у прислів'я: «Коли чо-
гось бракує, вдайся до вигадки».
Більш дохідливо це висловлено у
рядку, яким повчають дітей:

Хочеш бути мудрецем,
Дурника вдавай із себе.

Отож ви самі тепер, гадаю, зрозуміли, яке велике
благо глупота, якщо навіть оманлива її тінь і просте
наслідування заслужило такої похвали від учених мужів.

Але ще відвертішим виявилось вгодоване й випечене
поросля з череди Епікура, яке радить до серйозних справ
підмішувати глупоту¹ (даремно тільки додаючи слово
«ненадовго»!). Подібне знаходимо в цього філософа також
в іншому місці: «Солодко часом пожити безтямно»². Ще
далі говорить: «Краще здаватися шаленцем і бовдуром,
аніж мудрецем буркотливим»³. Або в Гомера. Як тільки
поет не хвалить Телемаха! Разом з тим часто називає
його «дитям нерозумним».

Цим самим прізвиськом, ніби приємною відзнакою,
охоче нагороджують дітей та юнаків і трагіки. А чим,
власне, є свята поема «Іліада», як не сваркою дурних царів
і народів? Далі. Що може бути виразнішим за похвалу, яку
мені висловив Цицерон? «Весь світ наповнений дурня-
ми»⁴, — сказав він. І справді, хто може заперечити, що
ширше розходиться те благо, яке цінніше?

*Глупоту хвалить
і святе письмо.*

Але, можливо, для християн наве-
дені авторитети не переконливі?
Тому звернімося до свідчень свя-
того письма і спробуймо з його
допомогою підтримати, або, як кажуть вчені, апрофону-
вати, мої вихваляння. Та спочатку запитавмо дозволу в
теологів. А коли дозволять, то вже й почнемо цю надто
важку справу.

Недоречно знову звертатись по допомогу до гелі-
конських муз, бо для них це питання чуже. Ліпше,
мабуть, самому прикинутись теологом і таким чином

¹ Див.: Горацій «Оди», IV, 12, 27.

² Горацій «Оди», IV, 12, 28.

³ Горацій. «Послання», II, 2, 126—128.

⁴ Цицерон. «Листи до рідних», IX, XXII, 14.

продиратися крізь нетрі теології. Добре було б для цієї справи запросити з Сорбонни також душу Скота (колючішу від їжака чи дикобраза) і попросити, щоб вона хоч на часинку вселилася в мене. А потім хай знову переселяється до кого завгодно, хоч до ворони.

О, якби-то я змогла прибрати інший вигляд і вбратися в теологічні шати! Боюсь тільки, щоб хтось, коли побачить у мені стільки теологічної вченості, не звинуватив раптом у крадіжці: ніби я нишком пограбувала скрині наших вчених теологів.

Але хай вас не дивує моя певна обізнаність в теології. Я так довго дружу з теологами, що встигла перейняти дещо від них. Адже навіть фіговий бог Пріап запам'ятав декілька грецьких слів, які підслухав ненароком і записав, коли господар промовляв їх уголом¹. Та й Лукіанів півень після довгочасного спілкування з людьми навчився людської мови.

А тепер, за щасливих прикмет, вже й до справи! Так-от, в Екклесіасті, у першій главі, записано: «число дурнів безмежне». Говорячи про таку кількість дурнів, чи не здається вам, що автор мав на увазі всіх смертних? За винятком хіба що небагатьох, яких ніхто ніколи й не бачив!

Ще відвертіше висловився щодо цього Ієронім у десятій главі: «Дурнем, — каже він, — стає всяка людина від власної мудрості». Цей святий приписує мудрість лише богові, а всім людям залишає глупоту. Про це саме є в нього й далі: «Хай ніхто не хвалиться своєю мудрістю!» А чому ти, любий Ієроніме, не дозволяєш людині хвалитися своєю мудрістю? «Тому, — відповідає він, — що в людині нема мудрості!»

Та повернімося до «Екклесіаста». «Марнота марнот і все марнота!» — вигукує він. Як ви гадаєте, чи не мовиться тут, що все життя людини є лише забавкою глупоти? Чи ці слова не є блискучим доказом вже згадуваних слів Ціцерона про те, що «світ дурнями наповнений»?

Далі в «Екклесіасті» знову мудро сказано: «Дурень миниться, як місяць, а мудрий залишається постійним, як

¹ Еразм натякає на анонімний латиномовний вірш, де розповідається про те, як Пріап працював сторожем у саду. Запам'ятавши кілька слів з Гомера, випадково почуті від свого господаря, Пріап вживав їх потім дуже недоречно.

сонце». Чи це не натяк, що весь рід людський дурний і лише один бог гідний називатися мудрим? Під місяцем треба розуміти, певно, людську природу, а під сонцем, джерелом світла, — бога.

Цей вислів цілком узгоджується зі словами Христа, наведеними в євангелії¹, де він забороняє називати добрим будь-кого, окрім бога. Якщо ж дурнем є всякий, хто не мудрий, а всякий добрий, на думку стоїків, є мудрим, тоді неодмінно впливає, що всі люди дурні.

Далі. Соломон у п'ятнадцятій главі говорить: «Глупота — радість для дурня». Це повинно означати, очевидно, що без глупоти нема в житті нічого приємного. Подібне знаходимо також в іншому місці: «Хто примножує знання, примножує скорботу², бо у великій мудрості багато печалі». Цю ж думку, але ще відвертіше висловлює славетний проповідник і в сьомій главі: «Серце мудрих там, де сум, а серце дурнів — де веселість». Тож не дивно, що навіть Соломон не обмежився ґрунтовним вивченням мудрості, а розважливо познайомився й зі мною. Якщо ж мені не вірите, ось вам його власні слова з першої глави: «І віддав я серце моє тому, щоб спізнати мудрість і науку, оману й глупоту».

Зверніть увагу, глупота згадується на другому місці, яке вважається більш почесним. Так записано в «Екклесіасті», так і по церквах заведено — ви самі це добре знаєте. «Перші будуть останніми, а останні — першими» — гласить євангельська заповідь³.

Про те, що глупота переважає мудрість, засвідчує також відомий церковний письменник у главі сорок четвертій⁴. Але, клянуся Гераклом, я наведу його слова лише в тому разі, коли допоможете мені своїми відповідями, — як це робили Сократові співбесідники у Платона.

Так-от скажіть, будь ласка, що слід більше приховувати: рідкісне й коштовне чи звичайне й дешеве? Чому ви мовчите? Ну що ж, коли не хочете говорити, відповість за вас грецьке прислів'я: «Щербатий глечик можна й за порогом лишити на ніч — ніхто не вкраде». А щоб хтось не надумав безбожно заперечувати, нагадаю, що цей

¹ «Євангеліє від Матфія», XIX, 17.

² «Екклесіаст», I, 18.

³ «Євангеліє від Матфія», XIX, 30.

⁴ Насправді про це йдеться в «Екклесіасті» (XX, 31).

вислів наводить сам Арістотель — бог наших учених теологів.

Ну, а тепер похваліться, хто з вас такий дурний, що коштовності й золото на порозі лишає? Присягаюсь Гераклом, такого дурня не знайти. Ці речі ви зберігаєте у внутрішніх покоях, до того ж у найпотаємніших кутках залізних скринь, а всякий непотріб кидаєте на виду. Отже, все, що дорожче, приховується, а що дешевше — виставляється. Але ж апостол, на якого часто посилаюся, забороняє приховувати мудрість! «Людина, яка приховує глупоту, — говорить він, — краща за людину, яка приховує свою мудрість». Із цього випливає, таким чином, що мудрість дешевша від глупоти.

Святе письмо визначає в дурневі як позитивну якість простодушність, в той же час про мудреця сказано, що він всіма гордує. Так принаймні я розумію слова з «Екклесіаста», глава десята: «Через свою недотямкуватість дурень, кого на вулиці не устрине, всіх вважає за дурнів». Хіба це не є ознакою виняткової простодушності? Адже цим він прирівнює до себе інших, тобто приписує їм свої власні гідності. А хто не вважає себе гідним похвали?!

Тому і не посоромився великий цар сказати про себе у главі тридцятій: «Я — найдурніший із людей»¹. Так само й апостол Павло у посланні до коринфян охоче погоджується назвати дурнем себе: «Я кажу нерозумно, навіть більше». Він мовби вважає ганебним поступитися комусь у глупоті.

Чую, здійсмають вже крик всілякі «греки»², готові, ніби ворони, виклювати очі новітнім теологам за те, що вони напускають туману своїми примітками до святого письма. До цієї череди, — якщо не альфою, то, певно, бетою³, — належить і мій друг Еразм, якого з прихильності до нього згадую тут частіше за інших.

«О, як по-дурному ти, Моріє-Дуросте, зрозуміла вислів Павла! — скажуть вони. — Адже апостол зовсім не те хотів сказати, що тобі приверзлося! Він аж ніяк не хотів сказати, що його слід вважати дурнішим за інших!»

¹ «Книга притч Соломонових», XXX, 2.

² Йдеться про знавців давньогрецької мови, які, зіставляючи переклади «святого письма» з грецьким оригіналом, вказували на неточно перекладені або витлумачені місця.

³ Альфа — перша літера грецького алфавіту, бета — друга. Тут: першу чергу, в другу чергу.

Сказавши «вони є слугами Христа, і я теж», апостол Павло, певно, збагнув, що дещо себе принизив. Тож аби довести, що в євангельській службі він не тільки рівний всім іншим апостолам, але й переважає їх, додав: «Я більшою мірою». Але, щоб це не здалося комусь бахвальством, апостол вирішив приховати свою думку, видавши її за думку Глупоти. Бо на дурнів за правду ніхто не ображається.

Та я не хочу сперечатися й доводити справжнє значення наведених слів Павла. Хай думають, що завгодно. Я ж піду слідом за великими, огрядними, товстими, всюди шанованими теологами. Більшість наших докторів, клянуся Зевсом, згодна ліпше помилятися з ними, ніж бути одної думки з «трьохмовними»¹, чи як їх тепер ще називають «греками», — навіть якщо останні й мають рацію. Бо наші доктори цінують цих «греків» не більше, ніж «граків».

Але особливо постарався один вельмиславний теолог², ім'я якого свідомо замовчую, щоб не дати приводу нашим «гракам» послатись на грецьке прислів'я «про осла з лірою». Він цілком по-магістерському й по-теологічному пояснив слова «Я кажу нерозумно, навіть більше». Їхньому тлумаченню присвячено цілу главу, а до неї потім додано ще нові пояснення. Я наведу його слова, зберігаючи не лише форму, але й зміст. «Я говорю немов божевільний, — каже він, — бо, порівнюючи себе з псевдоапостолами, здаюся вам нерозумним. Але ж я здавався б іще нерозумнішим, якби поставив себе вище за них!» Проте цей самий теолог, ніби забувши про щойно сказане, перескакує незабаром зовсім на іншу тему.

Але чому я чіпляюсь лише за *Про те, як теологи* один приклад? Адже небо, тобто *нерозумно пояснюють* святе письмо, дозволено вивертати, немов кожуха, усім теологам.

Якщо пильно придивитися, то навіть у божественного Павла трапляються слова, що суперечать святому письму. Та це тоді, коли вони стоять не на своєму місці.

¹ Йдеться про знавців трьох мов: латинської, давньогрецької і гебрайської.

² Мова йде, очевидно, про середньовічного теолога й коментатора біблії Миколу Ліра.

Якщо вірити п'ятимовному Ієронімові, апостол Павло, аби підтвердити християнську віру, спотворив ненароком побачений у Афінському храмі напис, навівши з нього лише два слова: «незнайомому богові»¹. В той час, як цілий напис мав такий вигляд: «Богам Азії, Європи й Африки, богам невідомим і чужоземним».

За його прикладом, мені здається, йдуть і наші «дітки теології». Насмикають з різних місць чотири або п'ять слівцець (нерідко, спотворивши на свою користь!), а потім на них же й посилаються. При цьому зовсім не зважають на контекст, до якого ці слова можуть або зовсім не пасувати, або йому суперечити. В цей час теологи бувають такі щасливі у своїй безсоромності, що цьому можуть позаздрити навіть правознавці. Але їм все можна!

А чому б і ні, коли великий теолог (ледве я не вибавкала ім'я та вчасно схаменулася, злякавшись грецького прислів'я!)². Так-от цей теолог видавив зі слів Луки сентенцію, яка з ученням Христа в такій згоді, як вогонь з водою. Ось її суть. У тяжку хвилину всі добрі слуги збираються коло свого патрона, щоб одностайно всіма силами його захистити. В таку мить і Христос, прагнучи вигнати з душ своїх учнів усяку надію на допомогу, запитав їх: «Коли я вас послав проповідувати, босих, обідраних, навіть без торбини з хлібом, чи ви мали в чомусь потребу?» Коли апостоли заперечили, додав: «Але тепер, хто має мішок, хай візьме його, а також і торбу, а в кого нема, продай одяг і купи меч»³!

Оскільки все вчення Христа проповідує сумирність, терплячість, відречення від життя, кому не зрозуміло, що він хотів сказати цими словами? Христос закликав своїх посланців нехтувати взуттям, торбою, навіть одягом, щоб приступати до євангельських дарунків, не маючи при собі нічого, крім меча. Але якого? Не того, звичайно, яким користуються розбійники й убивці, але меча духовного, який проникає до найпотаємніших куточків людської душі і відсікає назавжди всі мирські

¹ «Діяння апостолів», XVII, 22—23.

² Йдеться, певно, про вже згаданого (див. прим. 59) Миколу Ліра. В Еразма гра слів: «Ліра» — прізвище теолога і «ліра» — музичний інструмент; у контексті прислів'я думка: «осел з лірою».

³ «Євангеліє від Луки», XXII, 36.

насолоти — і то так, що в душі не залишається нічого, окрім побожності.

Однак подивіться, будь ласка, куди хилить наш славетний теолог: «меч» він тлумачить як захист проти переслідування християн, а «торбу» — як достатній запас харчу. Невже він гадає, що Христос змінив свій вислів щодо цього на протилежний; що вирішив по-царському спорядити своїх проповідників і тому цілком змінив попереднє своє повчання; що забув, як оголошував блаженними тих, кого будуть неславити, ображати, мучити? Ні, не забув. Саме тому, забороняючи протиставитися злу, бо блаженні покірні, а не войовничі, він і ставив їм за приклад горобців та лілеї. Чому ж тепер, ніби забувши все це, Христос закликає своїх учнів придбати мечі, навіть якби для цього довелося продати весь свій одяг? Невже він вирішив, що краще бути голим, але озброєним?

Відповіді на це у нашого теолога немає. Замість цього він пояснює, що під словом «меч» слід розуміти те, що служить спротиву силі, а під словами про торбину — все необхідне для життя. Таким чином, цей тлумач божественної думки виводить апостолів на проповідь озброєних списами, пращами й бомбардами. Він споряджає їх кошиками, скринями, торбами, щоб не довелося їм вийти з корчми голодними. Цього теолога навіть не бентежить, що меч (якого за таку велику ціну велів купити!) невдовзі сам наказав сховати до піхов. До того ж ніхто й ніколи не чув, аби апостоли вдавались будь-коли до мечів та щитів з метою захисту від поган. А вони ж могли б ними скористатись, якби їм таке заповідав Христос!

Є ще й інший славетний теолог¹. Я не називаю його імені так само з поваги до нього. Так-от, слова пророка Авакума «задрижали шкури наметів Мадіамських» він витлумачив не менш не більш як «шкіра, зідрана зі святого мученика Варфоломія».

Нещодавно я, Глупота, брала участь в одному теологічному диспуті. (Я дуже охоче там буваю!) І ось один із слухачів запитав: «Як все ж таки обґрунтувати авторитетом святого письма те, що з еретиками слід боротися більше вогнем, аніж переконанням?» Підвівся

¹ Очевидно, августинець Йордан Саксонський (XIV ст.).

суворий з виду дідуган, в якому вже за його пихатістю можна було вгадати теолога, і з великим роздратуванням відповів, що цей закон започаткував апостол Павло, коли сказав: «Єретика, якщо за першим і другим разом не наставив на путь істини, вилучи!»¹. Коли ці слова були повторені з притиском декілька разів, багато хто з присутніх занепокоївся, чи не трапилося з людиною чогось лихого. Але теолог негайно пояснив, що слово «вилучи» треба розуміти як «вилучи єретика з життя». Дехто був пирснув зо сміху, але більшості його вигадка здалася цілком теологічною. Проте чулися й заперечення.

Тоді виступив інший теолог, ще маститіший і страшніший (який умів робити навіть з мухи слона!) і підтримав першого. «Послухайте, — сказав він, — у святому писемі сказано: «Не дозволяй жити злочинцеві»². А всякий єретик — злочинець. Отже...» І так далі. Це дотепне тлумачення викликало у всіх захоплення й схвалення. І нікому навіть на думку не спало, що закон той стосується лише ворожбитів, чаклунів і магів, яких свреї своєю мовою називають «мехашефім». Інакше треба було б карати на горло і за блуд, і за пиятику!

*Похвала глупоті
запозичується
знов-таки зі
святого письма.*

Було б дуже нерозумно наводити все нові й нові приклади людської недоумкуватості. Адже їх так багато, що навіть у книгах Хрізіппа чи Дідима не вмістилися б вони.

Тому лиш нагадаю, що коли таке дозволено вченим теологам, то тим більше дозволено припуститися у чомусь неточності мені, липовому теологові.

А тепер нарешті повертаюся знову до Павла. «Ви люди розумні, — каже він, — охоче терпите нерозумних»³. Причому до цих останніх зараховує й себе. І далі: «Прийміть мене, хоч нерозумного, не кажу вже як бога, але немовби у безтямстві». Ще в іншому місці: «Ми, — каже, — божевільні Христа ради»⁴. Ви чуєте, як прославляє глупоту цей незрівнянний авторитет! Він навіть відверто вчить, що глупота — річ особливо необхідна і вельми корисна: «Якщо хто думає бути мудрим серед вас,

¹ «Євангеліє від Павла» (Послання до Тіта), III, 10.

² «Другозаконня», XIII, 5.

³ «Євангеліє від Павла» (Друге послання до коринфян), XI, 19.

⁴ «Євангеліє від Павла» (Перше послання до коринфян), IV, 10.

хай стане дурнем, щоб бути мудрим». І в Луки двох учнів, яких зустрів на дорозі, Ісус називає «дурниками»¹.

Та ще, певно, дивнішим може здатися, коли святий Павло приписує дешицю глупоти самому господу богіві. «Немудре богове, — каже він, — мудріше за людське»².

Далі. Згідно з Орігеновим тлумаченням, «немудре богове» не є таким лише на думку людей. Подібне знаходимо в нього і в іншому місці: «Слово про хрест для гинучих також є глупотою»³.

Але чого я маю клопотатися, підшукуючи все нові свідчення, коли в містичних псалмах Христос відверто каже батькові: «Ти знаєш мою нерозумність»⁴. Отож і не дивно, що дурні так дуже подобалися богіві.

Мені здається, тут діє та сама причина, через яку найвищі державці ненавидять розсудливих. Ось приклад: Цезар боявся Брута й Кассія, але не мав і найменшого страху перед п'яницею Антонієм; Нерон ненавидів Сенеку, а Діонісій — Платона.

І навпаки, державці завжди захоплювались невігласами й тупоголовими. З цієї самої причини Христос завжди цурався мудрих і засуджував їх за те, що хваляться своєю розсудливістю. Це засвідчує досить ясно Павло, коли говорить: «Бог вибрав немудре світу»⁵, і далі: «Богів стало зрозуміло, що глупотою він врятував світ», чого не зміг досягнути мудрістю.

Те ж саме бог і сам підтвердив досить переконливо, проголосивши вустами пророка: «Я знищу мудрих і відрину розсудливих»⁶.

Ще далі Христос хвалить бога за те, що приховав таємницю спасіння від мудрих, а маленьким, тобто дурням, відкрив її. Я кажу так з певністю, бо в грецькому оригіналі нема слова «маленьким», а є «дурникам», які протиставляються «мудрим».

Подібне знаходимо і в євангелії, де Христос послідовно викриває фарисеїв, книжників та законників, а темний простолюд, навпаки, дуже захищає. Бо хіба можуть щось

¹ «Євангеліє від Луки», XXIV, 25.

² «Євангеліє від Павла» (Перше послання до коринфян), I, 25.

³ «Євангеліє від Павла» (Перше послання до коринфян), I, 18.

⁴ «Псалтир», XVIII, 6.

⁵ «Євангеліє від Павла» (Перше послання до коринфян), I, 27.

⁶ Там же, I, 19. Павло цитує «Книгу пророка Ісайї», XXIX, 14.

інше значити слова «горе вам, книжники і фарисеї», окрім як «горе вам, мудрі»?

Але найбільш охоче він спілкувався з дітьми, жінками та рибалками. Та й з нерозумних тварин Христосові більше подобались ті, які найдалі стоять від лисячої хитрості. З цієї причини він радше сідав на спину осла, хоч, якби захотів, безпечно осідлав би й лева. Та й дух святий спустився до нього у вигляді голуба, а не орла чи шуліки. До того ж у святому письмі часто згадуються олені, коні, ягнята.

Навіть своїх віруючих, призначених до безсмертного життя, він називає «овечками». Але ж на світі нема нічого дурнішого за них. Це засвідчує навіть Арістотель. Зважаючи на нетямущість баранів, — каже він, — часом і людей, надто нетямких і тупоумних, називають баранами. Однак Христос оголосив себе чабаном цієї отари і навіть тішився, коли про нього сам Іоанн каже: «Ось ягня боже!»¹. Про це багато разів згадується і в Апокаліпсисі. Чи це не свідчить про те, що всі смертні дурні, навіть благочестиві?

Христос, хоча в ньому втілилася мудрість отця, сприяє глупоті людей і, таким чином, навіть сам стає до певної міри дурнем: засвоївши природу людини, він у всьому уподібнився людині.

Христос і грішником став, щоб лікувати гріх. І лікував не чим іншим, як оглупленням з допомогою дрімучих неуків — апостолів. Їм він дбайливо проповідував глупоту, застерігав од мудрості, закликав брати приклад з дітей, лілей, гірчиці й гороб'ят — отже, зі всього нетямкого й позбавленого глузду, яке живе, дослухаючись лише природи, і не відає ні турбот, ні хитроумностей.

Крім того, він забороняв апостолам обмірковувати промови, які вони збирались виголошувати перед нововладцями, не велів досліджувати часи і строки тому, очевидно, щоб не вдавалися вони до власної розсудливості, а цілком покладали надію лише на нього одного.

Так само слід розуміти й те, що бог, створивши світ, накріпко заборонив куштувати плоди з дерева пізнання, бо, мовляв, пізнання є отрутою для блаженства. Відверто

¹ «Євангеліє від Іоанна», I, 29 і 36.

лає знання і Павло. Воно призводить, на його думку, лише до пихатості та згуби. За його, певно, прикладом і святий Бернард назвав гору, де засів Люцифер, горою Пізнання.

Не слід, мабуть, нехтувати й доказом, що глупота настільки приємна богам, що заради неї дурням відпускаються гріхи, в той час як мудрому не вибачаються. Ось чому всі, хто просить прощення, якщо навіть согрешили й свідомо, використовують глупоту як засіб виправдання. До цього вдається, наскільки пам'ятаю, Аарон в «книзі Чисел», коли просить помилувати сестру: «Господи, — каже він, — хіба ж не ти прописав нам гріх, який ми вчинили?»

Так і Саул виправдовується перед Давидом: «Виявляється, що я зробив це в божевільні»¹. Та й сам Давид, влещуючись до бога, прикидається дурником: «Молю тебе, господи, вибач рабові твоєму грішному, бо нерозумно вчинив»². Говорячи це, він ніби переконаний, що дістане вибачення лише тоді, коли пошлеться на свою глупоту й незнання.

А ось іще переконливіше свідчення. Христос, вже будучи розіп'ятим на хресті, молився за своїх ворогів: «Отче, вибач їм!» Причому як виправдання ставив їхню нерозсудливість: «Бо не відають, що творять»³. Подібне знаходимо і в листі Павла до Тимофія⁴: «Тому я був помилуваний богом, що вчинив таке у незнанні й невірі». Але ж «вчинив у незнанні» — це й означає, що зробив через власну глупоту, а не через лукавість. Таким чином, він був «помилуваний» тільки тому, що вдавня до захисту глупоти.

На мою користь свідчить і таємничий псалмописець⁵, про якого я забула згадати в свій час: «Гріхів моєї молодості і незнання мого не згадуй!» Ви чуєте, він виставляє наперед перш за все дві причини: юність, товаришкою якої я завжди є, і невігластво. До того ж слово «гріх» він вживає у множині — це, щоб ви збагнули всю могутню силу Глупоти.

¹ «Перша книга царства», XXVI, 21.

² «Друга книга царства», XXIV, 10.

³ «Євангеліє від Луки», XXIII, 34.

⁴ «Євангеліє від Павла» (Лист до Тимофія).

⁵ «Псалтир», XXIV, 7.

*Релігія несе
в собі глупоту.*

Щоб не вдаватись у безмежні подробиці, скажу коротко: християнська віра споріднена з глупотою і майже ніколи не товаришує з мудрістю. Вам потрібні докази? Будь ласка. По-перше, згадайте: діти, старі, жінки й дурники дуже полюбують святі й церковні обряди, а тому завжди воліють пропахтись поближче до олтарів, — так, очевидно, велить їм їхня природа. По-друге, засновники християнства, як вам відомо, також були людьми на диво простодушними й запеклими ворогами вченості.

Далі. З дурників найбільше казяться ті, яких раптом охоплює вогонь християнського благочестя. В такому стані вони розтринькують своє майно, не відчують образ, дозволяють себе обманювати, не бачать різниці між друзями й ворогами, уникають насолод, надають перевагу постам, не сплять ночами, все працюють, нехтують життям і прагнуть лише смерті. Одне слово, здається, що в таких людей задубіли всі відчуття і душа їхня живе не в своєму тілі, а десь-інде. Хіба це не схоже на божевілья? Тому не дивно, що апостолів часом вважали за п'яних, а Павла суддя Феста вважав навіть божевільним¹.

Але оскільки я вже одягла на себе лев'ячу шкуру, тобто наважилась на таке, то доведу, що християнське благочестя (досягнути якого дурні так прагнуть!) є взагалі нічим іншим, як певним родом божевілья й глупоти. Не гнівайтесь за мої слова, а краще зважте їхню суть! Так-от, християни, як і учні Платона, вважають, що людська душа, кайданами тіла обплутана й ними скута, застряла в тілі, а тому не здатна досягнути істини і нею втішатися. Через те Платон і визначив, що суть філософії в розмірковуваннях про смерть², бо філософія, відводячи душу від тілесних і очевидних справ, мертвить її.

Ми звикли називати людину здоровою, доки її душа користується тілесними органами. Коли ж вона розриває тілесні кайдани і прагне стати вільною (задумує немовби втечу з в'язниці!), такий стан називаємо божевільям. Воно спричиняється хворобою і пошкодженням внут-

¹ «Діяння апостолів», XXVI, 24.

² Платон. «Федон», 64A—67D.

рішніх органів. Людей, охоплених ним, багато. Вони вміють передбачати майбутнє; знають чужоземні мови й науки, яких ніколи не вчили; взагалі несуть в собі щось божественне.

Усе це можна пояснити лише тим, що душа, частково звільнившись од влади тіла, виявляє свою вроджену силу. В цьому, гадаю, таїться причина того, чому люди, яким три чисниці до смерті, висловлюють часом дивовижні думки.

Якщо все згадане тут і виходить за межі благочестя і, можливо, не схоже на божевілля, то все ж таки воно настільки до нього близьке, що нерідко вважається чистим божевіллям. Мова йде переважно про тих, які своїм способом життя дуже відрізняються від усіх інших смертних.

Схожими на цих, мені здається, є люди з відомої вигадки Платона: вони сидять ув'язнені в печері і споглядають лише тіні речей. Та ось одному із в'язнів удалося побувати назовні. Повернувшись, він розповів, що бачив справжні речі, тіні яких вони досі споглядали в печері. Товариші не повірили, бо звідки їм було знати, що може існувати ще щось, крім тіней? Змудрілий прагне переконати й картає їх за недотямкуватість. А ті, в свою чергу, кепкують над ним, як над дурником, і нарешті проганяють його геть¹.

Так само чинять і люди, зайняті виключно матеріальними речами. Вони гадають, що іншого чогось у природі і бути не може. І навпаки, так звані благочестиві нехтують всім, що стосується матерії, тіла, а прагнуть до споглядання невидимого світу. Перші охоче дбають про багатство, про тілесні потреби, а вже потім про душу, — якщо взагалі вірять в її існування, бо ж звикли вірити лише в те, що можна побачити очима. Другі — навпаки, думають передусім про бога — цю найпростішу з усіх субстанцію, а потім — про душу, яка, на їхню думку, дуже близька до бога. Вони не дбають про тіло, нехтують грошима, немов якоюсь нікчемною шкаралупою, і уникають їх. А коли доводиться все ж зайнятись подібними справами, то роблять це неохоче, презирливо і байдуже. Між цими блаженними та іншими людьми є велика різниця навіть у малих справах.

¹ Платон. «Держава», VII, 1.

Усі відчуття споріднені з тілом, але й серед них є грубіші, наприклад, дотик, слух, зір, нюх, смак, а є й більш віддалені від тіла, пов'язані з духом: пам'ять, розум, воля. Блаженні вважають гідним уваги лише дух, а тому щосили прагнуть до нього і, таким чином, витрачають грубіші, зовнішні відчуття, а відтак позбуваються тілесних взагалі. Тому чуємо інколи, що святі мужі пили часом олію замість вина. Що ж до простолюду, то він надає перевагу тілесному і нехтує духовним.

Серед душевних пристрастей найбільш зв'язані з тілом похоть, сон, голод, гнів, пиха, заздрість. Блаженні ведуть з ними непримиренну війну, а простолюди вважає, що без них немає життя.

Є, крім того, пристрасті, так би мовити, середні, тобто природні: любов до батьківщини, ласка до дітей, до батьків, до друзів. Простолюди віддає їм шану, але блаженні намагаються вигнати зі своєї душі усі ці почуття або принаймні наповнити їх духовним змістом. Так, батька, кажуть вони, треба любити не як власне батька (бо він породив лише тіло, та й то з ласки бога-творця!), але як славетного мужа, в якому відбивається образ найвищого розуму, званого найвищим благом. Поза цим благом, гадають, ніщо не варте ні любові, ні прагнення. Цим правилом керуються благочестиві люди в усіх життєвих справах. І якщо вони не зовсім нехтують якоюсь видимою річчю, то все ж цінують її набагато менше, ніж ту, яку не можна побачити.

Благочестиві кажуть, що тіло і дух слід розрізняти навіть у таїнствах та інших церковних обрядах. Тому, на відміну від більшості простолюди, вони вважають, що піст — це не лише утримування од м'яса й обіду. Справжній піст, на їхню думку, піст духовний, який передбачає вбивання пристрастей, гамування гніву й пихи: чим менше дух обтяжений плоттю, тим більше він прагнуче до пізнання небесних благ.

Такої ж самої думки блаженні і про євхаристію. Обрядом причастя, кажуть вони, не слід нехтувати, але він не такий уже й корисний, як декому здається; він може бути навіть шкідливим, якщо в ньому відсутній дух, тобто не буде згадуватися те, що стоїть за чуттєвими ознаками. А ознаки ці нагадують про смерть Христову, про смирення, про виснаження та про те, що

слід пригнічувати тілесні пристрасті і брати приклад з його смерті. Тільки так буцімто можна воскреснути до нового життя і з'єднатися з Христом, а також один з одним. Ось як живе і мислить той блаженний.

Навпаки, простолюд не бачить в богослужінні нічого іншого, окрім обов'язку стояти ближче до вівтаря, слухати гугнявий голос проповідника й пильно стежити за церемоніями.

І не тільки у згаданих мною випадках, які я пропонувала заради прикладу, але й у всьому житті блаженний втікає від усього, що споріднене з тілом і прагне до вічного, до невидимого, до духовного. Саме тому й виникає найвища незгода між ним і іншими людьми стосовно геть усього: вони його вважають божевільним, а він їх.

Що ж до мене, то на божевільного схожий швидше блаженний, аніж простолюд. Щоб це стало ще яснішим, я, як і обіцяла, покажу в кількох словах, що найбільша нагорода, обіцяна блаженним, є нічим іншим, як якимось божевіллям.

Щось подібне мав на увазі ще Платон, коли писав, що «шаленство є найвищим благом усіх закоханих»¹. Справді-бо, хто палко кохає, той живе вже не в собі, а в тому, кого кохає. І чим кохання палкіше, тим більший шал, а отже, й блаженство. Цікаво також, що чим більше така особа віддаляється від самої себе, щоб припасти до коханого предмету, тим більше має з того задоволення. Коли ж душа ніби виходить з тіла і неспроможна керувати своїми органами, такий стан називають не інакше, як несамовитістю. До впадоби це нам чи ні, але простолюд у такому випадку каже: «він вийшов із себе»; «він у нестямі», тобто позбувся тями; «він отямився» (тяма повернулась до нього).

А тепер поговорімо про небесне життя, до якого з таким завзяттям прагнуть і за яким так глибоко зітхають благочестиві серця. Їхній сильний і непереможний дух повинен поглинути тіло. І йому це легко вдається, бо тіло, очищене й ослаблене ще за життя, вже готове до такого перетворення. А потім і сам дух поглинеться безмежно могутнішим найвищим розумом. Ось тоді, будучи цілком поза собою, людина відчує буцімто

¹ Платон. «Федр», 245.

невимовне блаженство і прилучиться до найвищого блага, яке вбирає в себе геть усе.

Це блаженство, щоправда, може стати найвищим лише при умові, що буде дароване безсмертя і душа знову з'єднається з тілом. Та, оскільки земне життя блаженних є нічим іншим як тінню вічного життя і постійними роздумами про нього, їм наперед дозволено відчувати смак і запах обіцяної винагороди. Ця найнезначніша частка того вічного джерела блаженства набагато перевищує всі тілесні насолоди всіх смертних, разом узятих.

Ось як духовне переважає тілесне, а невидиме настільки вище від видимого! Саме це мав на увазі пророк, коли сказав: «Око того не бачило й вухо не чуло, і на думку людині не спадало, що бог приготував люблячим його»¹. Така ця частина глупоти, яка не зникає із втратою земного життя, а, навпаки, зростає. На землі вона дуже незначна і дістається лише небагатьом.

Наділені нею люди схожі на божевільних, говорять недоладно, не звичайними людськими словами, а видають звуки, позбавлені глузду, і дуже кривляються. Вони то веселі, то сумні, то ллють сльози, то сміються, то глибоко зітхають і взагалі постійно перебувають немов у нестямі.

Отягнвшись, такі люди самі не можуть сказати нічого певного: чи були у власному тілі, чи поза тілом, чи спали, чи не спали; не пам'ятають, що чули, що бачили, що казали, що робили. Все, що з ними діялось, уявляють немов оповите серпанком туману чи диму.

Одне лише знають вони напевно: доки поводитись безтямно й безглуздо, були вельми щасливими. Саме тому вони так засмучені, що повернувся їм розум; вони бажають одного — постійно божеволіти цим видом божевілля. А це ж лише перша ложка з того розкішного обіду, назва якого — вічне блаженство.

Епілог. Проте, як-то кажуть, пора й честь знати. Тим паче, що я вже й так передала куті меду. Отож закінчую. Якщо, на вашу думку, я повелася дещо зухвало й намолола купу дурниць, не забувайте, що

¹ «Євангеліє від Павла» (Перше послання до коринфян), II, 9. Павло цитує «Книгу пророка Ісайї», LXIV, 4.

говорила їх Глупота, до того ж жінка. Але пам'ятайте також і грецьке прислів'я: «Часом і дурень може сказати щось доречне». От не знаю тільки, чи слово «дурень» стосується й жіночої статі? А ви як гадаєте?

Бачу, чекаєте епілога. Ну й дурні ж ви, люди, якщо гадаєте, ніби я пам'ятаю, про що тут варнякала. В давнину казали: «Ненавиджу пам'ятливого товариша по чарці». А я додам: «Ненавиджу пам'ятливого слухача». А тому будьте здоровенькі, аплодуйте, живіть на всю губу, пиячте, найславетніші жерці Глупоти!

ДОМАШНІ БЕСІДИ

НЕОБАЧНА ОБІТНИЦЯ

Арнольд і Корнелій.

Арнольд. Сердечно вітаю тебе, Корнелію! Сто літ ми з тобою не бачились.

Корнелій. Здоров, милий друже! О, як я скучив за тобою!

Арнольд. Я вже втратив було надію на твоє повернення. Де ти так довго пропадав?

Корнелій. На тому світі побував.

Арнольд. Ой, видно, що воно так — таким обіраним, змарнілим і блідим з'являєшся до нас.

Корнелій. Все ж не з царства тіней приходжу, а з Єрусалима.

Арнольд. Який бог, чи то пак який вітер тебе туди заніс?

Корнелій. А що жене туди безліч інших людей?

Арнольд. Глупота, якщо не помиляюсь.

Корнелій. Отже, не я один пошився в дурні.

Арнольд. Так чого ти там шукав?

Корнелій. Біди на свою дурну голову.

Арнольд. Та її тут — хоч греблю гати. А чи бачив ти там щось гідне уваги?

Корнелій. Правду кажучи, нічого там дивитись. Показують якісь пам'ятки старовини, але всі ці пам'ятки, як на мене, підроблені, вигадані навмисно для того, щоб заманювати легковірних простаків. До того ж я навіть не впевнений, чи тамтешні люди самі достеменно знають, де знаходився стародавній Єрусалим.

Арнольд. Все-таки що ти бачив?

Корнелій. Повсюдно кромішню безпросвітність.

Арнольд. Так що ж, не вертаєшся звідти хоч трішки святішим?

Корнелій. Навпаки, в багатьох відношеннях гіршим.

Арнольд. Тоді, певно, з повним гаманцем?

Корнелій. Нічого подібного, став біднішим від церковної миші.

Арнольд. У такому разі, очевидно, шкодуєш, що вивабрався в таку далеку путь даремно?

Корнелій. Ні, я не шкодую, бо в мене багацько товаришів по глупоті, та й не жаль мені, бо шкодувати вже марна річ.

Арнольд. Виходить, ти не виніс ніякої користі з такої далекої і втомливої подорожі?

Корнелій. О, вона була для мене вельми корисна.

Арнольд. В якому розумінні?

Корнелій. У тому, що надалі житиметься мені приємніше.

Арнольд. Чи не тому, що приємно згадувати про переборені труднощі?

Корнелій. Так, звичайно, це щось значить. Але це ще не все.

Арнольд. Чи ще якусь іншу користь принесло тобі це паломництво?

Корнелій. Аякже.

Арнольд. Яку саме, скажи нарешті.

Корнелій. І собі, й іншим приноситиму неабияку втіху, коли кожного разу на якомусь зібранні чи за столом розважатиму людей вигадками про свою подорож.

Арнольд. Невелика це, прямо скажу, втіха.

Корнелій. І не меншою насолодою буде почути, як інші розповідатимуть несусвітні небилиці про те, чого ніколи не бачили й не чули. До того ж вони з такою впевненістю правлять всілякі теревені, що, хочби плели нісенітниці про війни на Сіцилії¹, самі готові переконувати, начебто кажуть чистісіньку правду.

Арнольд. Дивна насолода! Але ти, видно, потрудився не дарма!

Корнелій. Як на мене, я вчинив навіть розумніше від тих, що за мізерну платню наймаються до військової служби, яка є школою всіляких злочинів.

Арнольд. Так, але не благородне це діло відчувати радість від брехні.

Корнелій. А втім, це набагато благородніше, ніж розважати інших, або самому розважатись лихослів'ям, або марнувати час, витрачаючи гроші на гру в кості.

Арнольд. Цілком згоден з тобою.

Корнелій. Але є ще одна користь з моєї поїздки.

Арнольд. Яка саме?

Корнелій. Якщо знайдеться якийсь мій сердечний

¹ ...війни на Сіцилії... — синонім вигадок, безглузвих історій.

друг, схильний до такого безумства, то я пораджу йому, щоб залишився вдома. Так моряки, які пережили корабельну аварію, мають звичку застерігати перед небезпекою тих, хто пускається в далеке плавання.

Арнольд. Ой, якби ж то ти й мене застеріг своєчасно!

Корнелій. Що я чую? Невже й тебе вразила подібна хвороба? Чи й ти став жертвою подібного дурману?

Арнольд. Так, я побував у Римі і в Компостеллі.

Корнелій. Боже безсмертний! Невимовно радий я, що тобі випало розділити мою глупоту. Яка Паллада надихнула тебе на таку думку?

Арнольд. Не Паллада, а сама Морія. Особливо коли взяти до уваги, що в мене дружина ще в розквіті сил, кількоро дітей, домочадці, і всі — на моєму утриманні, всі живуть із щоденної праці моїх рук.

Корнелій. Певне, якась дуже важлива причина спонукала тебе покинути рідних. Розкажи-но, дуже тебе прошу.

Арнольд. Коли ж соромно мені розповідати, як воно було.

Корнелій. Нема чого тобі соромитися передо мною, бо, як знаєш, і я дав себе одурманити в непростимий спосіб.

Арнольд. Зібралось якось для випивки декілька моїх сусідів. І ось, коли вино запаморочило нам голови, хтось із бенкетуючих врочисто заявив, що поклав собі поклонитися святому Якову, а інший — що святому Петру. Тоді всі інші як стій одностайно поклялися, що готові їх проводити. Врешті-решт зійшлися на тому, що пойдуть усі разом. Щоб мене не назвали поганим товаришем по чарці, дав згоду і я. Тут відразу ж виникла суперечка, куди нам краще податися — в Рим чи в Компостеллу. Насамкінець постановили: наступного дня всі гуртом вирушимо в добрий час і туди, і сюди.

Корнелій. Ой, важлива ж ця постанова! Вона тим вагоміша, що закарбована не на міді, а на вині.

Арнольд. І тут умить пішла в хід велика чаша, і кожний в свою чергу осушував її до дна й виголошував непохитну обітницю.

Корнелій. Дивне благочестя! Але чи всі повернулися благополучно?

Арнольд. Усі, за винятком трьох. Один з наших дав дуба ще в день виїзду, зобов'язавши нас уклонитися

від його імені святому Петру і Якову. Другий віддав Богові душу в Римі і велів передати поклін дружині й дітям. Третнього ми залишили у Флоренції в безнадійному стані. Гадаю, він тепер на тому світі, у Всевишнього.

Корнелій. Такий він був благочестивий?

Арнольд. Де там! Нікчема, яких мало.

Корнелій. То на якій підставі припускаєш, що він пішов до неба?

Арнольд. Він-бо мав при собі торбу, вщерть напхану індульгенціями.

Корнелій. Ясно. Але дорога до неба довга й не досить, як то кажуть, безпечна, бо посередині повітряного простору зачаїлися грабіжники.

Арнольд. Це правда, але його надійно захищали грамоти.

Корнелій. А якою мовою вони були написані?

Арнольд. Латинською.

Корнелій. Отже, йому нічого боятися?

Арнольд. Нічого, хіба що натрапить на якогось духа, що не знає по-латині. Тоді йому доведеться вертатись у Рим і просити про нову грамоту.

Корнелій. Невже там і мертвим продають булли?

Арнольд. Скільки завгодно.

Корнелій. Тут мушу тебе попередити, щоб ти не базікав зайве, бо довкіл аж кишить донощиками.

Арнольд. Так, але я ніскільки не применшую значення індульгенції, лише сміюся з глупоти мого товариша по чарці, який, будши неоправним торохтієм, усі надії на спасіння душі довірив клаптикові пергаменту, замість того щоб виправляти свої вади. До речі, коли можна буде зазнати тої насолоди, про яку ти згадував?

Корнелій. Знаєш, при першій нагоді влаштуємо гулянку, запросимо людей нашого гурту, будемо змагатися у вигадках і доскочу навзаєм розважатимемося побреньками.

Арнольд. Хай так і буде.

У ПОШУКАХ ПРИБУТКОВОЇ ПАРАФІЇ

Памфаг. Кокліт.

Памфаг. Або мені ввижається, або я справді бачу Кокліта, давнього свого товариша по чарці.

Кокліт. Ні, очі тебе не обманюють: перед тобою твій щирий друг. Усі вже втратили надію на твоє повернення, бо стільки літ тебе не було і ніхто до пуття не знав, у яких ти краях перебуваєш. Але звідки ти тепер з'явився? Скажи, дуже прошу.

Памфаг. Від антиподів.

Кокліт. Імовірноше, мені думається, з Островів Блаженних¹.

Памфаг. Радий, що ти впізнав свого друга. А я вже боявся, щоб моє повернення не було схоже на повернення Одиссея.

Кокліт. А як повернувся цей Одиссей?

Памфаг. Рідна дружина і та його не впізнала. Лише собака, вже дуже старий, упізнав свого хазяїна і крутив хвостом.

Кокліт. Скільки років Одиссей був поза домом?

Памфаг. Двадцять.

Кокліт. А ти ще більше, а все ж твоє лице відразу здалось мені знайомим. Проте хто розповідає таке про Одиссея?

Памфаг. Гомер.

Кокліт. Ага! Це отой горезвісний батько усіляких казок. А може, за цей час його дружина подбала про іншого бика і тому не впізнала свого Одиссея?

Памфаг. Навпаки. Цнотливішої жінки світ не знав. Річ у тім, що Паллада зробила Одиссея старішим, щоб його не можна було упізнати.

Кокліт. Як урешті-решт його впізнали?

Памфаг. Упізнали по горбику на пальці ноги. А

¹ *Острови Блаженних* — за уявленням стародавніх греків і римлян, група островів у далекому океані з розкішною природою і м'яким кліматом.

впізнала його няня, вже дуже старенька, коли мила йому ноги¹.

Кокліт. Що й казати, справжня ламія. А ти дивиєшся, що я упізнав тебе по твоєму примітному носі.

Памфаг. Я своїм носом цілком задоволений.

Кокліт. Як тут не бути задоволеним таким корисним органом, що може стати в пригоді у будь-якому випадку!

Памфаг. У якому, наприклад?

Кокліт. По-перше, ним можна гасити свічки, немов рогом².

Памфаг. Продовжуй.

Кокліт. Далі. Якщо треба вичерпати воду з глибокої ями, він буде для тебе хоботом.

Памфаг. Ось тобі на!

Кокліт. Якщо руки будуть зайняті, можеш спертись на нього, немов на палицю.

Памфаг. І це все?

Кокліт. Ні. Знадобиться роздувати жаровню, якщо не буде напхвату міхів.

Памфаг. Чудово розповідаєш. Іще що?

Кокліт. Якщо сонце заважатиме тобі писати, ніс замінить тобі парасолю.

Памфаг. Ха-ха-ха! Тобі вже нічого додати?

Кокліт. У морському бою послужить гаком.

Памфаг. А в сухопутньому?

Кокліт. Щитом.

Памфаг. Що ще?

Кокліт. Слугуватиме клином при колінні дров.

Памфаг. Чудово!

Кокліт. Якщо станеш окличником, то твій ніс буде трубою, якщо станеш горністом — він буде горном, якщо ти станеш землекопом — він буде заступом, якщо ти станеш женцем — він буде серпом, якщо ти станеш мореплавцем — він буде якорем. На кухні він буде виделкою, на риболовлі — гачком.

Памфаг. Який я щасливчик! Їй-богу, я й не знав, що ношу з собою господарський прилад, придатний на всі випадки життя.

¹ У Гомера («Одіссея», XIX, 393) Евріклея впізнала Одиссея по шраму на нозі, а не по горбику на пальці ноги, як говорить персонаж Еразма.

² ...немов рогом... — гасильником для свічок здебільшого служив порожнистий ріг.

Кокліт. Усе-таки скажи, який куточок землі тебе прихистив?

Памфаг. Рим.

Кокліт. Як так: ти був у всіх на очах, і ніхто не знав, що ти живий! Як таке могло трапитися?

Памфаг. Саме у всіх на очах і пропадають чесні люди, так що часто серед білого дня на велелюдному майдані нікого не побачиш¹.

Кокліт. Значить, вертаєшся до нас обтяжений парафіями?

Памфаг. Я полював на парафії якомога наполегливіше, але Діана виявилась не дуже ласкавою. А все через те, що там переважно рибу ловлять, як кажуть, золотим гачком.

Кокліт. Недоречний спосіб ловити рибу.

Памфаг. Однак у декого виходить це прекрасно, але, звичайно, не всім у цій грі щастить.

Кокліт. Хіба не заплішені дурні ті, що золото промінують на свинець?²

Памфаг. Ти не розумієш, що в освяченому свинці приховані золоті жили.

Кокліт. Як-то, ти вернувся до нас тим же Памфагом-Ненажерою?

Памфаг. Ні.

Кокліт. А ким?

Памфаг. Голодним вовком, з роззявленою даремно пащею.

Кокліт. Краще вернутись ослом, знесиленим від тягара парафій. Але чому ти парафії віддаєш перевагу перед одруженням?

Памфаг. Тому що мені милий спокій, до вподоби епікурейське життя.

Кокліт. На мій погляд, приємніше живеться тому, в кого вдома гарненька жіночка, і він може обіймати її, коли захоче.

Памфаг. Лише додай: буває, що вона не захоче. А мені до душі насолода постійна. Хто одружується, той

¹ ...серед білого дня... нікого не побачиш. — Натяк на відомий анекдот про кіничного філософа Діогена, який удень прогулювався по місту з запаленим ліхтарем і на запитання, що він робить, відповідав: «Шукаю людину».

² ...промінують на свинець? — прислів'я, яке має виражати нерівний обмін — поміняти краще на гірше.

лише один місяць буває щасливий, а кому дістається багата парафія, той втішається нею все життя.

Кокліт. Як не говори, самотність сумна! Навіть Адамові в раю жилося б не солодко, якби панбіг не з'єднав його з Євою.

Памфаг. Єва завжди знайдеться, аби тільки парафія була багатою.

Кокліт. Але насолода перестає бути насолодою, якщо вона супроводжується поганою славою й нечистою совістю.

Памфаг. Твоя правда, тому я маю намір проганяти сум самотності розмовою з книгами.

Кокліт. Згоден, нічого приємнішого від цих друзів немає. Але чи ти вернешся до своєї риболовлі?

Памфаг. Вернусь, якщо вдасться роздобути нову наживку.

Кокліт. Золоту чи срібну?

Памфаг. Будь-яку з цих двох.

Кокліт. Будь спокійний: батько дасть тобі все, що треба.

Памфаг. Немає від нього жажливішого скнари. До того ж він не довірить мені вдруге гроші, коли дізнається, що я проциндрив його гроші попередні.

Кокліт. Такі вже правила гри.

Памфаг. Так, але він не захоплюється цією грою.

Кокліт. Якщо він відмовить тобі в грошах, я скажу, звідки можна взяти стільки грошей, скільки сам забажаєш.

Памфаг. Невимовно радий дізнатися! Вкажи скоріше, в мене вже серце від радості аж гопки скаче.

Кокліт. Вони вже до твоїх послуг.

Памфаг. Ти що, знайшов скарб?

Кокліт. Якби я знайшов, то для себе, а не для тебе.

Памфаг. Якби я міг наскребти хоч сотню дукатів, ожили б мої надії.

Кокліт. Я тобі покажу, де зможеш узяти хоч сто тисяч.

Памфаг. Чому ж ти мене не ошчасливив? Не муч далі! Скажи де?

Кокліт. В «Ассі» Будея. Там знайдеш незліченні міріади, хочеш — у золотій, хочеш — у срібній монеті.

Памфаг. Іди до біса зі своїми жартами! А з тої скарбниці я заплачу тобі все, що позичу в тебе.

Кокліт. Заплатиш, але рівно стільки, скільки я тобі з неї відрахую.

Памфаг. Тепер я переконався, що ти гострий на язик.

Кокліт. Що ж, у кого міцний ніс, у кого — язик.

Памфаг. Ось тепер мені стало ясно, що ти жартівник хоч куди.

Кокліт. Але порівняно з тобою я — ніщо.

Памфаг. Навпаки, немає більшого дотепника від тебе. Ти — просто уособлення дотепності.

Кокліт. Жартуєш у поважній справі. Тут доречніше скреготати зубами, аніж кепкувати. Справа надто поважна, щоб нам було до сміху. Якби ти був на моєму місці, ти б не жартував. А ти з мене робиш посміховисько.

Памфаг. Ой, ти насміхаєшся з мене, обертаєш у жарт те, що я всерйоз кажу.

Кокліт. Мені не до жартів, я говорив від щирого серця.

Памфаг. Ти завжди одне думаєш, а інше говориш. Але мені пора йти додому, щоб дізнатись, що там робиться.

Кокліт. Застанеш там багато нового.

Памфаг. Це ясно. Важливо, щоб усе було гаразд.

Кокліт. Бажати кожному дозволено, але нікому не судилося здійснити свої бажання.

Памфаг. А ось іще користь принесе кожному з нас подорож за кордон. Тепер рідний дім стане приємнішим.

Кокліт. Не впевнений. Я бачу, як люди їздять у Рим і по сім раз. Досить цій сверблячці раз на кого напасти, так свербить і свербить без кінця.

СПОВІДЬ СОЛДАТА

Ганнон. Трасімах.

Ганнон. Звідкіля вертаєшся до нас, Трасімаше¹? Виїхав ти від нас Меркурієм, а приїхав Вулканом.

Трасімах. Про яких це Вулканів і про яких Меркуріїв ти мені правиш?

Ганнон. Бо коли ти виїжджав, то немов на крилах летів, а тепер кульгаєш².

Трасімах. Так звичайно вертаються з війни.

Ганнон. А що в тебе спільного з війною? Адже ти полохливіший від сарни.

Трасімах. Надія на здобич зробила мене відважним.

Ганнон. Значить, приносиш силу-силенну грошей!

Трасімах. Де там: порожній черес³.

Ганнон. Зате рюкзак повний всілякого добра.

Трасімах. Вертаюсь обтяжений злодіяннями.

Ганнон. Це, звичайно, ноша тяжка, якщо правду сказав пророк⁴, який гріх назвав свинцем.

Трасімах. Я там бачив і сам скоїв більше злочинів, ніж за все попереднє буття.

Ганнон. І що ж, до вподоби припало тобі солдатське життя?

Трасімах. Немає нічого ганебнішого і злочиннішого.

Ганнон. Що ж тоді манить тих, що за малу плату, а деякі й задарма мчать на війну, неначе на учту?

Трасімах. Не можу пояснити це інакше, як тільки тим, що вони, одержимі фуріями, повністю підпали під

¹ Трасімах — грецьке ім'я, значить «відважний воїн», насправді носій цього імені — боягуз, який пайнявся на військову службу заради здобичі і прагнення до гульни й розпусти.

² ...*немов на крилах летів...* — Натяк на Меркурія (Гермеса, вісника богів, якого стародавні греки й римляни зображували з крилатими сандаліями), а Вулкана — кульгавим (калікою цей бог став, коли Зевс-Юпітер у гніві скинув його з Олімпу).

³ ...*порожній черес*. — У римських легіонерів був звичай носити гроші в чересі.

⁴ Йдеться про «Книгу пророка Захарії», V, 7—8.

владу злого духа і прирікли себе на злигодні, до того ж цим самим достроково спішать на той світ.

Г а н н о н . І я так гадаю. Бо для похвальної справи їх не наймеш ні за які гроші. Але розкажи-но, як проходив бій, на чий бік схилялась перемога?

Т р а с і м а х . Знявся там такий галас, такий гуркіт, такий рев труб, оглушливий звук рогів, іржання коней, крики людей, що нічого я не тямив, нічого не міг бачити, що творилося, і ледь усвідомлював, де сам знаходжуся.

Г а н н о н . Чим пояснити те, що інші, вернувшись із війни, розповідають про воєнні події з найменшими подробицями і так усе пам'ятають, хто що сказав або зробив, немовби вони за всім спокійно спостерігали як глядачі?

Т р а с і м а х . Гадаю, що вони вправно брешуть. Що відбувалося в моєму наметі, — я знаю, а що на полі бою, — поняття не маю.

Г а н н о н . І того не знаєш, як ти став кульгавим?

Т р а с і м а х . Ні. Нехай мені Марс перестане сприяти! Гадаю, що камінь поцілив у коліно або кінь ударив копитом.

Г а н н о н . А я знаю, як це сталося.

Т р а с і м а х . Знаєш? Хіба тобі хтось розповів?

Г а н н о н . Ні, але здогадуюсь.

Т р а с і м а х . Тоді скажи!

Г а н н о н . Коли ти тікав, очманілий від страху серед зойків, брязкоту зброї, вигуків відчаю, скаженого гармидеру, гепнувся об землю і розбив собі ногу.

Т р а с і м а х . Хай я пропаду, як оце стою, якщо ти не попав у саму точку! Твій здогад близький до правди.

Г а н н о н . Іди тепер додому і розкажи дружині про свої перемоги.

Т р а с і м а х . Ой, невеселою піснею привітає вона мене, коли побачить, що чоловік вертається обірванцем.

Г а н н о н . А де ділося те, що ти награбував?

Т р а с і м а х . Давно я розтратив.

Г а н н о н . На що саме?

Т р а с і м а х . На повій, виноторговців, інших, хто мене обіграв у карти.

Г а н н о н . Цілком по-військовому. Нечесно придбане годиться проциндрити в іще гірший спосіб. Але від святотатства, сподіваюсь, ти все-таки утримався?

Т р а с і м а х . Де там! На війні не було нічого святого. Не пощаджено ні домівок людських, ані храмів божих.

Г а н н о н . А як ти думаєш спокутувати свою провину?

Т р а с і м а х . Кажуть, що не треба спокутувати зло-

діянь, вчинених на війні. Усе, що там діється, діється цілком законно.

Ганнон. Згідно з законом війни, очевидно?

Трасімах. Не інакше.

Ганнон. Але ж закон війни — це вершина несправедливості. Тебе на війну потягла не любов до батьківщини, а надія на здобич.

Трасімах. Визнаю, що воно так і було, і, по-моєму, мало хто йде туди з чистішими намірами.

Ганнон. Єдина втіха: якщо шаленіти, то не одинцем, а вкупі з багатьма.

Трасімах. Проповідник з амвона оголосив, що війна справедлива.

Ганнон. Проголошувати брехню з амвона негоже. Та й що справедливе для володаря, не обов'язково справедливе для тебе.

Трасімах. Я чув від учених людей, що кожному дозволено жити своїм ремеслом.

Ганнон. Гарне це ремесло — підпалювати доми, грабувати храми, гвалтувати черниць, обдирати бідарів, убивати невинних.

Трасімах. Наймають же м'ясників різати худобу, тож чому ганити наше ремесло за те, що нас наймають мордувати людей?

Ганнон. Чи не давала тобі спокою думка, куди по-мандрує твоя душа, якщо тобі випаде загинути на війні?

Трасімах. Ні, не дуже. Мене підтримувала надія на краще завтра, тому що раз назавжди доручив я себе опіці святої Варвари¹.

Ганнон. І вона прийняла тебе під свою опіку?

Трасімах. Мені привиділося, що вона ледь кивнула головою.

Ганнон. Коли ти мав таке видіння? Вранці?

Трасімах. Ні, після вечері.

Ганнон. Ну, тоді, гадаю, тобі могло здаватися, що навіть дерева прогулюються.

Трасімах. Як він усе вгадує — дивна річ! Але особливу надію я покладав на святого Христофора, в обличчя якого я кожного дня вдивлявся.

Ганнон. У наметі? А звідки там узялися ікони?

Трасімах. Ми намалювали святого на полотні вуглиною.

¹ Свята Варвара вважалась опікункою щасливої смерті.

Ганнон. Не липовим, як кажуть, виявився захист цього вугільного Христофора. Але облишмо жарти. Я не бачу для тебе іншого способу спокутувати свої тяжкі злочини, як вирушити паломником у Рим.

Трасімах. Е ні! Я знаю набагато коротшу дорогу.

Ганнон. Яку?

Трасімах. Піду до домініканців. Там швидко й дешево позбудуся гріхів.

Ганнон. Навіть гріха святотатства?

Трасімах. Навіть якби я пограбував самого Христа і голову йому відтрав. Домініканці щедро роздають індульгенції і мають владу відпускати гріхи.

Ганнон. Добре буде, якщо Бог затвердить вашу угоду.

Трасімах. А я більше боюся, щоб чорт не затвердив, бо Бог з природи милостивий.

Ганнон. Якого ж вибереш собі священника?

Трасімах. Такого, в якого виявилось б мало сорому.

Ганнон. І після цього будеш чистий і зможеш приступити до святого причастя?

Трасімах. Чому б і ні? Як тільки вихлюпну весь бруд на його капюшон, я звільнюся від тягаря гріха. Хто відпустить мені гріхи, хай той далі про них і думас.

Ганнон. Звідки ти знаєш, що він відпустить тобі гріхи?

Трасімах. Аякже, я знаю.

Ганнон. За якою ознакою?

Трасімах. Він кладе руки мені на голову і щось там незрозуміле бурмоче.

Ганнон. А що буде, коли він поверне тобі всі твої гріхи і, кладучи руки на твою голову, промимрить таке: «Розрішаю тебе від усіх добрих учинків, яких у тебе не помічав, і, повертаючи тебе твоїм давнім звичкам, відпускаю таким, яким ти прийшов до мене»?

Трасімах. Це вже його справа, що він говорить. Мені досить одного — повірити, що я дістав відпущення гріхів.

Ганнон. Але така віра ризикована. Можливо, для Бога, в якого ти боржник, вона недостатня.

Трасімах. Звідкіля ти взявся на мій дорозі, щоб мою ясну совість затьмарити?

Ганнон. Добра привістка — щаслива зустріч із другом, що дає розумні поради.

Трасімах. Не знаю, наскільки твої поради добрі, в усякому разі вони мало приємні.

ПАН І СЛУГА

Рабін¹. Сір.

I

Рабін. Гей ти, гуляю, я вже охрип від крику, а ти далі спиш! Тобі, гадаю, під силу змагатися з вовчком. Або скоріше вставай, або палицею виб'ю з тебе цю сплячку. Коли нарешті випишся після вчорашнього похмілля? Невже не соромно тобі, сплюхо, хропіти до полудня? Хороші слуги мають звичку вставати до зорі, щоб приготувати все, перш ніж прокинеться хазяїн. Як зозуля неохоче розстається з нагрітим гніздом, так і ти ніяк не можеш розстатися зі своїм барлогом! Поки чуєш голову, поки потягаєшся, поки позикаєш, ціла година проходить.

Сір. Але ж тільки-но розвиднюється.

Рабін. Вірю, бо в твоїх очах ще глибока ніч. Вона ще й досі з тобою.

Сір. Що велиш мені робити?

Рабін. Розпали в грубці, почисть шапку і плащ, витри черевики й сандалі. Приведи в порядок мої штани, вичисти їх спочатку щіткою всередині, потім зовні. Засвіти лампу. Дай мені чисту сорочку, брудну випери й висуши над вогнем. Тільки гляди, не закопти її, ради Бога, димом. Чуєш?

Сір. Добре.

Рабін. Тільки ж рухайся швидше. Давно вже все це треба було зробити.

Сір. Рухаюсь.

Рабін. Бачу, що рухаєшся. Але вперед анітрохи не просуваєшся. Ти повільний, як черепаха.

Сір. «Не можу одночасно і думи, і втягувати в себе»².

Рабін. Ще мені й сентенції виголошуєш, негіднику. Винеси нічний горщик. Застели ліжко, розсунь завіси.

¹ Ім'ям *Рабіна* в «Бесідах» позначається звичайно доктор богословських наук.

² «Не можу одночасно...» — фраза з комедії Плавта «Привид», р.791.

Підмети підлогу, прибери в спальні. Принеси води для миття рук. Чого баришся, осле? Рік мине, поки запалиш свічку.

Сір. Лець знайшов вуглик.

Рабін. Там, певне, він був, де ти вчора й поклав його.

Сір. І міха в мене немає.

Рабін. Як він відгризається, нікчема! А хіба твої легені не знадобляться для цього?

Сір. Ай, як мій хазяїн любить наказувати! Треба з десяток слуг, щоб змогли вони упоратися зі зливою його велінь.

Рабін. Що ти там теревениш, лінтюху?

Сір. Нічого. Все гаразд.

Рабін. Хіба мені причудилося, що ти щось мимриш собі під ніс?

Сір. Молюся, пане.

Рабін. Ага! «Отче наш», молитву божу, певне, пере-
кручуєш. А що ти про веління бормотав?

Сір. Молюся, щоб Господь Бог зробив тебе володарем.

Рабін. А я, — щоб ти з пенька став нарешті людиною. Проведи мене до церкви. Потім негайно вертайся додому. Наведи лад із кріслами. Розстав усе по своїх місцях. Приведи в порядок усе як слід. Хай дім сяє чисто-
тою! Витри горщик! Винеси сміття, щоб не впадало в очі! Можливо, навідається до мене хтось із придворних. Якщо помічу якийсь недогляд, намну боки.

Сір. Ой, добре знаю твою доброту.

Рабін. Тож бережися, якщо маєш лій у голові.

Сір. Але ти ж іще й словечка не сказав про сніданок.

Рабін. Ось що на умі в цього дармоїда! Сьогодні я вдома не буду підживлятися. Прибіжи до мене о десятій годині і відпровадь туди, де я маю поснідати.

Сір. Про себе ти подумав, а для мене нема тут нічого їстівного.

Рабін. Якщо немає їжі, то поститимеш.

Сір. Ніхто від посту не стає ситим.

Рабін. Є хліб.

Сір. Є, але чорний і з висівками.

Рабін. Подумайте, який перебірливий! Тобі сіно жувати — це їжа, якої ти заслуговуєш. А може, ще будеш вимагати, щоб такого осла, як ти, годувати медівниками? Якщо сам хліб не лізе тобі в рот, то візьми на закуску цибулю або, якщо волієш, порей.

II

Рабін. Іди на ринок.

Сір. У таку далечінь?

Рабін. До ринку всього шість кроків, але для тебе, лінтюху, дві милі. Підожди, я вилікую тебе від лінощів. Посилаю тебе, щоб ти залагодив багато справ. Рахуй на пальцях, щоб краще запам'ятати. Насамперед зайдеш до кравця і забереш у нього мій збористий каптан, якщо він уже пошитий. Потім відшукай поштового гінця Корнелія. Він переважно попиває в трактирі «Олень». Запитай, чи немає листів для мене і коли він збирається в дорогу¹. Далі зайдеш до сукняря й перепросиш його від мого імені. Хай не переживає, що я не прислав йому грошей у визначений строк. У найближчий час буде заплачено.

Сір. Тобто коли, на грецькі календи²?

Рабін. Глузуєш, мерзотнику? Ні, ще до першого березня. Вертаючися, звернеш наліво й дізнаєшся у продавця книжок, чи надійшли з Німеччини якісь нові книжки. Розпитай, які саме і скільки коштують. Після цього попроси Гокленія, щоб зробив мені честь і прийшов до мене на обід. Інакше я буду обідати в самотині.

Сір. Ще й гостей запрошуєш, коли вдома немає нічого навіть для миші?

Рабін. Тому, коли виконаєш усі доручення, піди до м'ясника й купи баранячу лопатку. З неї приготуй нам смачну печеню. Чув?

Сір. Більше, ніж хотілося б.

Рабін. Гляди, щоб чого не забув.

Сір. Добре буде, якщо хоч половину запам'ятаю.

Рабін. Ти ще тут, ледарю? А вже треба було вернутися.

Сір. Хіба одна людина може виконати стільки доручень? Я повинен бути йому і за підмітальника, і за горшконоса, і за скорохода, і за церувальника, і за виночерпія, і за книгоношу, і за рахівника, і за охоронця, і за посланця. А тепер, на додачу, треба стати ще й кухарем, інакше він скаже, що в мене надто багато вільного часу.

¹ ...чи немає листів... — Пошти в сучасному розумінні цього слова в той час ще не було, листи передавались або платними гінцями, або через знайомих.

² На грецькі календи, тобто ніколи, бо календ (так називали римляни перше число місяця) у греків не було.

НАСТАНОВИ ВИХОВАТЕЛЯ

Вихователь. Хлопець.

Вихователь. Маю враження, що ти народився не при дворі, а в хліві, настільки ти погано вихований. Хлопцеві хорошого походження личить гарна поведінка. Щоразу, коли до тебе звертається людина, яку ти повинен поважати, встань, виструнчись і зніми шапку. Хай твоє лице не буде ні сумним, ні похмурим, ні безсоромним, ні зухвалим, ні мінливим, а веселим і заодно скромним. Погляд твій хай буде шанобливим і весь час зверненим на співрозмовника; ноги стулені, руки спокійно опущені. Не переступай з ноги на ногу, не розмахуй руками, не закушуй губ, не чухай голови, не колупай у вухах. Одяг свій приведи до пристойного вигляду, хай уся твоя постать, вираз обличчя, рухи, постава вказують на природжену скромність і шляхетність.

Хлопець. То, може, я спробую це зробити?

Вихователь. Спробуй.

Хлопець. Так?

Вихователь. Ні, ще не так.

Хлопець. А отак?

Вихователь. Майже добре.

Хлопець. А якщо так?

Вихователь. Гм, досить добре. Іще закарбуй собі: не говори невпопад і нікого не перебивай. Під час розмови будь зосередженим і слухай уважно, що тобі говорять. Якщо треба відповідати, відповідай стисло й доречно. Звертаючись до співрозмовника, називай, на знак пошани до нього, його титул, інколи додай ім'я. Час від часу злегка кланяйся, а особливо — коли закінчиш свою відповідь. Не відходь, не попросивши вибачення, або поки тебе не відпустять. А тепер зробимо перевірку, що в нас виходить... Як довго ти не був удома?

Хлопець. Вже майже шість місяців.

Вихователь. І не тужиш за мамою?

Хлопець. Часом дуже тужу.

Вихователь. Хочеш із нею побачитись?

Хлопець. Хочу, мій пане, якщо твоя воля.

Вихователь. Тут треба було вклонитись. Добре. Ось так і продовжуй. Коли говориш, не торохти скоромовкою, не заїкайся, не бурмоти, а вимовляй слова виразно, ясно, розбірливо. Коли проходиш повз когось старшого за віком, — високого службовця, священика, доктора¹ або іншої поважної особи, не забудь зняти капелюха, не цурайся преклонити коліно. Подібно до того, як проходиш повз храм господній або зображення хреста. За столом будь веселий, але завжди пам'ятай, що личить твоєму віку, а що ні. Руку до тарелі простягай останнім. Якщо й далі частують, скромно відмовляйся; якщо наполягають — візьми і подякуй. Наклавши на тарілку невелику порцію, решту відразу ж поверни тому, хто вгощає, або передай найближчому сусідові. Якщо хтось підняв чашу, весело побажай йому здоров'я, а сам пий у міру. Якщо не відчуваєш спраги, то лише торкнися губами чаші. Всміхайся до бесідників, але сам мовчи, поки до тебе не заговорять. Якщо скажуть щось непристойне, не смійся, зроби вигляд, нібито ти нічого не розумієш. Не легковаж нікого, не став себе нікому за приклад, не вихваляй свого, не нехтуй чужим, не дивись на інших звисока. Будь ввічливим і до бідніших від тебе товаришів. Не зневажай нікого. Хай мова твоя не буде плюгавою. Тоді уникнеш заздрості, удостоїшся похвали і здобудеш друзів. Якщо побачиш, що учта затягується, попросивши вибачення і попрощавшись з гістьми, відійди від столу. Бачу, що ти стараєшся запам'ятати мої настанови.

Хлопець. Постараюсь, мій вихователю. А що ще мені скажеш?

Вихователь. Тепер берися за книги.

Хлопець. Гарзд.

¹ ...Доктора... — мова про вчений ступінь доктора богослов'я, правознавства або медицини.

КЛОПОТИ ШКОЛЯРІВ

I

Сільвій. Йоганн.

Сільвій. Чому біжиш стрімголов, Йоганне?

Йоганн. А чому заєць, як мовиться, тікає від собак?

Сільвій. Що хочеш цією примовкою сказати?

Йоганн. Якщо не прийду своєчасно, — поки ще не прочитали списку присутніх, — горе моїй бідній шкурі.

Сільвій. Коли так, то тобі нічого боятися. Заледве минула п'ята година. Поглянь-но на годинника: стрілка ще не дійшла до позначки між п'ятою й шостою.

Йоганн. Не дуже-то я вірю годиннику, інколи він підводить.

Сільвій. Тоді повір мені: я чув голос дзвону.

Йоганн. Що ж він сповіщав?

Сільвій. Пробила п'ята година.

Йоганн. Знаєш, є ще одна підстава для страху. Треба було вивчити напам'ять вчорашній урок, досить довгий. Боюся, що не зумію засвоїти його.

Сільвій. Ця небезпека не тільки твоя, а й загальна. Я також слабенько пам'ятаю урок.

Йоганн. Але ж ти знаєш суворий норов нашого вчителя. Він за будь-яку провину ладен карати смертю. Не щадить наших сідниць, немовби вони обтягнуті бичачою шкурою.

Сільвій. Це правда, але сьогодні його не буде в школі.

Йоганн. А кого він призначив своїм заступником?

Сільвій. Корнелія.

Йоганн. Що, оцього косоокого? Бідні наші сідниці! Він-бо настільки битливий, що перевершує самого Орбілія.

Сільвій. Ти правий. Я не раз молився, щоб параліч вразив його руку.

Йоганн. Це негарно бажати вчителеві нещастя. Радше нам слід берегтися, щоб не потрапити в лапи тирана.

Сільвій. Давай почитаємо урок один одному. Один хай говорить, другий хай перевіряє за книжкою.

Йоганн. Чудова порада.

Сільвій. Наберись духу! Страх шкодить пам'яті.

Йоганн. Я легко збувся б його, якби не грозила небезпека. А в такій скруті хто збереже самовладання?

Сільвій. Згоден. Хоча не йдеться тут про голову, а про протилежну частину тіла.

II

Корнелій. Андрій.

Корнелій. Виводити букви ти вмієш, але твій папір просочує. Він вогкуватий, тому на ньому розливається чорнило.

Андрій. Зроби ласку, полагодь мені перо.

Корнелій. На жаль, не маю ножика.

Андрій. Ось у мене є, — візьми.

Корнелій. Ой, який він тупий!

Андрій. Даю тобі точильний камінь.

Корнелій. Як ти любиш писати — вістрям твердішим чи м'якішим?

Андрій. Загостри неначе для своєї руки.

Корнелій. Я волію, щоб перо м'якішим було.

Андрій. Напиши мені, будь ласка, всі букви по порядку.

Корнелій. Грецькі чи латинські?

Андрій. Спочатку спробуй написати латинські.

Корнелій. Гарзд. Давай папір.

Андрій. Бери.

Корнелій. Але ж у мене чорнило занадто рідке, через те що частенько до нього доливаю води.

Андрій. А мій листок зовсім висох.

Корнелій. Тоді висякайся або, якщо хочеш, — напудь у нього.

Андрій. Ні, я зараз у кого-небудь попрошу такого, як треба.

Корнелій. Краще мати вдома все своє, ніж просити у когось.

Андрій. Що таке школяр без пера й чорнила?

Корнелій. Те саме, що воїн без меча і щита.

Андрій. Ох, якби в мене були пальці спритні! Бо я не встигаю писати, коли вчитель диктує.

Корнелій. Головне — писати добре, друге — писати швидко. Якщо досить добре, то й досить швидко.

Андрій. Прекрасно сказано. Тільки цю пісеньку про писання «добре» і «швидко» ти заспівай учителеві, коли він диктує.

ЗАЛИЦЯЛЬНИК І ДІВЧИНА

Памфіл. Марія.

П а м ф і л. Здрастуй, жорстока, здрастуй, залізна, здрастуй, сталева!

М а р і я. Здоров і ти, Памфіле, стільки раз, скільки сам забажаєш і під яким завгодно означенням. Але мені здається, що ти призабув моє ім'я. Мене звуть Марією.

П а м ф і л. А треба б звати тебе Марсією.

М а р і я. Чому так, скажи, будь ласка! Що спільного в мене з Марсом?

П а м ф і л. Те, що тобі, як і цьому богу, вбивати людей — просто-таки забава. До того ж ти куди жорстокіша від Марса і губиш навіть того, хто тебе любить.

М а р і я. Отакої! А де купи трупів моїх жертв? Де кров убитих?

П а м ф і л. Одного трупа побачиш, якщо тільки поглянеш на мене.

М а р і я. Що я чую? Небіжчик розмовляє і ходить? О, якби страшніших від тебе привидів не довелось мені ніколи зустріти.

П а м ф і л. Мало того, ти ще й глузуєш, а тим часом у нещасного забираєш життя. Вбиваєш мене жорстокіше, ніж якби ти прохромила списом. Ось тепер я нещасний, гину в повільних муках.

М а р і я. Гей, привиде, скажи-но, скільки вагітних жінок скинули, побачивши тебе?

П а м ф і л. Все ж блідість обличчя мого говорить про те, що я мертвий від тіні померлого.

М а р і я. Але твоя блідість кольору левкої. Ти такий блідий, як спіла вишня або багряне гроно винограду.

П а м ф і л. Ох, як нещадно насміхаєшся ти з безталанного!

М а р і я. Якщо мені не віриш, поглянь у дзеркало.

П а м ф і л. Іншого дзеркала не визнаю: те, в яке я дивлюсь, бездоганне, кращого не існує.

М а р і я. Яке ж дзеркало ти маєш на увазі?

П а м ф і л. Твої очі.

Марія. Сиплеш дотепами, як завжди! Але як доведеш, що ти небіжчик? Хіба тіні мертвих щось їдять?

Памфіл. Їдять, але не відчують смаку, як, наприклад, я.

Марія. Отже, що вони споживають?

Памфіл. Мальву, порей і люпин.

Марія. Але ти не цураєшся ні каплунів, ні куріпок.

Памфіл. Це правда, однак вони смакують мені так, неначе б я жував мальву й буряк без перцю, вина і оцту.

Марія. Ох ти, бідолашний! Незважаючи на це, ти такий товстунець? Скажи-но, чи небіжчики розмовляють?

Памфіл. Так, як я — ледь чутним голосом.

Марія. Але коли ти нещодавно ганьбив свого супротивника, то голос твій зовсім не був слабенький. Ага! Скажи ще, дуже прошу, чи тіні мертвих прогулюються, одягаються, сплять?

Памфіл. Усе це роблять, тільки на свій лад.

Марія. Ой, неабиякий з тебе жартівник!

Памфіл. А що скажеш, якщо я, вдаючись до доказів Ахілла¹, доведу, що я мрець, а ти — вбивця?

Марія. Борони Боже, Памфіле! Зрештою приступай до свого софізму.

Памфіл. По-перше, ти погодишся, гадаю, зі мною, що смерть — це ніщо інше, як розлука душі і тіла.

Марія. Погоджуся.

Памфіл. Але так, щоб не відступати від того, на що ти вже погодилась.

Марія. Хай буде!

Памфіл. Далі. Ти не можеш заперечити, що той, хто в іншого забирає душу, є вбивця.

Марія. Не заперечую.

Памфіл. Погодсья ще з тим, що твердять найповажніші автори і що доведено протягом стількох століть, а саме, що душа людська не перебуває в тому, чие тіло вона оживляє, а в тому, кого любить.

Марія. Поясни доступніше, бо не досить розумію, в чому річ.

Памфіл. Через те я і найбільш нещасливий, що ти відчуваєш і думаєш не так, як я.

Марія. А ти постарайся, щоб усе було однаково.

¹ Докази Ахілла — тобто найпереконливіші і неспростовні докази, від імені найсильнішого з героїв «Іліади» — Ахілла.

Памфіл. Спершу постарайся, щоб стала відчувала.

Марія. Я все-таки дівчина, а не стала.

Памфіл. Так, але ти твердіша за сталь.

Марія. Продовжуй свої доводи.

Памфіл. Хто опанований божественним натхненням, той не чує, не бачить і не відчуває нічого, хочби його й різали.

Марія. Так, таке я чула.

Памфіл. А яка, на твою думку, причина цього стану?

Марія. Скажи сам, філософе.

Памфіл. Причиною такого, безперечно, є те, що дух, покинувши тіло, перебуває на небі поруч того, кого він полум'яно любить.

Марія. Що далі?

Памфіл. Що далі, жорстока? А з того якраз і випливає висновок, що я мрець, а ти вбивця.

Марія. І де твоя душа?

Памфіл. З тією, кого любить.

Марія. Отже, хто відняв у тебе душу? Чому зітхав? Скажи щиро — скажеш безкарно.

Памфіл. Одна дуже жорстока дівчина, якої я, хоч і померлий, не можу ненавидіти.

Марія. Яка благородна в тебе натура! Але чому ти, в свою чергу, не віднімеш душі в неї, відплачуючи їй, як то кажуть, тією ж монетою?

Памфіл. Не було б для мене більшого щастя від такого обміну, якби душа її переселилася в мої груди, а моя — повністю перейшла в її тіло.

Марія. Чи можна і мені виступити в ролі софіста?

Памфіл. Софістки — треба сказати.

Марія. Чи можливо, щоб те саме тіло було водночас і живе, і без душі?

Памфіл. Ні, водночас ні в якому разі.

Марія. Коли душі немає, тоді тіло мертво?

Памфіл. Мертво.

Марія. Отже, людина живе тільки тоді, коли має душу?

Памфіл. Само собою розуміється.

Марія. Що ж тоді виходить: душа, хоч перебуває в тому, кого любить, оживляє покинуте тіло? І якщо живе також, коли душа любить когось, хто перебуває далеко, чому померлим називаєш тіло, яке насправді не позбавлене життя?

Памфіл. Говориш, як справжнісінький софіст, але мене в таку пастку не впіймаєш. Душа, яка якимось чином керує тілом люблячого, душею зветься неточно: бо насправді це лише мізерні залишки душі. Подібно до того, що запах троянди залишається на пальцях, коли відкласти саму квітку.

Марія. Як бачу, не легко піймати лисицю в сильце. Але дай відповідь ще на таке запитання: той, хто вбиває, діє?

Памфіл. Ще б пак!

Марія. А той, кого вбивають, зазнає дії?

Памфіл. Безперечно.

Марія. В такому разі, як пояснити таке: люблячий діє, а кохана зазнає дії, а ти твердиш, начебто убиває та, яку люблять, адже радше люблячий убиває себе сам?

Памфіл. Навпаки, люблячий зазнає дії, а та, яку кохають, діє.

Марія. Таким доводом не переконаєш ареопаг граматики.

Памфіл. Не біда. Зате вийду переможцем перед амфікціонами діалектики.

Марія. Не відмов відповісти мені ще на одне запитання: добровільно ти любиш чи проти волі своєї?

Памфіл. Добровільно.

Марія. Отже, якщо є свобода любити й не любити, то, певне, той, хто любить, — самовбивця, і дівчину він звинувачує безпідставно.

Памфіл. Але дівчина не вбиває тому, що її хтось любить, а не тому, що вона не любить взаємно. Адже вбиває той, хто може врятувати, але не рятує.

Марія. А якщо юнак любить особу, яку не повинен любити, наприклад, чужу жінку або дівчину-весталку, чи вона повинна його своєю любов'ю рятувати?

Памфіл. Але в цьому випадку любов юнака виправдана, благородна, чесна і чиста, і все-таки він гине! А якщо звинувачення у вбивстві не досить переконливе, я дам на тебе позов у чаклунстві.

Марія. Борони боже! Нову Цірцею хочеш з мене зробити?

Памфіл. Ні, ти жорстокіша від неї. Бо я волів би бути ведмедем або свинею, ніж тим, чим я є тепер, тобто мертвяком.

Марія. Яким чаклунством я гублю людей?

Памфіл. З допомогою уроків.

Марія. Значить, на майбутнє не дивитись мені на тебе моїми заворожуючими очима?

Памфіл. Навпаки, ще більше мене зачаровуй!

Марія. Якщо в мене погляд зловорожий, то чим пояснити те, що не чахнуть інші люди, на яких я дивлюсь? Гадаю, що чаклунством наділені не мої очі, а твої.

Памфіл. Мало тобі вкорочувати віку Памфілові, ти ще й глумишся над ним?

Марія. Дотепний небіжчику! Коли ж відбудеться твій похорон?

Памфіл. Швидше, ніж думаєш, якщо, звичайно, не прийдеш з допомогою.

Марія. Хіба це в моїх силах?

Памфіл. У твоїх силах навіть мертвому вернути життя, причому без особливих зусиль.

Марія. Либонь, тоді, коли мені хтось подарує панацею.

Памфіл. Не потрібно ніякого чарівного зілля — ти тільки полюби взаємно. Що може бути легше і заодно справедливіше? Інакше від убивства тобі не очиститися.

Марія. Який суд буде розглядати мою справу? Може, ареопаг?

Памфіл. Ні, суддею буде Венера.

Марія. Кажуть, ця богиня поблажлива.

Памфіл. Навпаки, ніхто від неї не страшніший і не безпошадніший у гніві.

Марія. На її озброєнні блискавки?

Памфіл. Ні.

Марія. Тризубець?

Памфіл. Ні.

Марія. Спис¹?

Памфіл. Також ні. Але вона — володарка моря...

Марія. Я по морю не плаваю.

Памфіл. ...і є в неї синочок...²

Марія. Він — малюток; нічого мені його боятись.

Памфіл. Але він мстивий і впертий.

Марія. Що він може мені зробити?

¹ На її озброєнні блискавки... тризубець, спис. — Блискавка — зброя Зевса (Юпітера), тризубець — його брата Посейдона (Нептуна), володаря морів, спис — бога війни Арея (Марса).

² ...І є в неї синочок... — Мова про Купідона або Амура (у греків — Ероса).

Памфіл. Що може зробити? Хай бережуть тебе всі боги всевишні! Не хочу віщувати лиха тій, якій бажаю добра.

Марія. Все ж скажи, я не забобонна.

Памфіл. Гаразд, скажу. Якщо ти нехтуєш тим женихом, який, на мій погляд, якнайбільше заслуговує взаємного кохання, то, будь певна, цей хлопчик за наказом матусі проштрикне тебе списом, вмоченим у найжахливішу отруту, і ти закохаєшся до нестями в якогось нікчому, причому без взаємності.

Марія. На які ж то пекельні муки прирікаєш мене! Краще вмерти, ніж шалено закохатися в виродка, не зустрічаючи взаємності.

Памфіл. Нещодавно таке нещастя спіткало одну дівчину, і це може служити повчальним прикладом для інших.

Марія. Де це трапилось?

Памфіл. В Орлеані.

Марія. Скільки років минуло?

Памфіл. Скільки років? Ледве десять місяців сплило.

Марія. Як звали дівчину? Не знаєш?

Памфіл. Знаю її так добре, як тебе.

Марія. Чому тоді не назвеш її імені?

Памфіл. Бо це погана ознака. Якби ж то вона звалась якось інакше! Але в неї таке ж саме ім'я, що і в тебе.

Марія. Хто був її батько?

Памфіл. Він і досі живе, визначний правознавець, дуже багатий.

Марія. Його ім'я?

Памфіл. Маврікій.

Марія. А прізвище?

Памфіл. Аглаіус¹.

Марія. А мати його живе?

Памфіл. Недавно пішла на той світ.

Марія. Від якої хвороби?

♥ Памфіл. Від якої хвороби, питаєш? Від гризоти. Та й батько її, хоч людина напрочуд і міцна, ледь не віддав Богові душу.

Марія. А ім'я матері можна знати?

¹ Аглаіус — грецьке слово, що означає «блискучий», «славний».

Памфіл. Аякже. Усі добре знали Софронію! Але що значить цей допит? Невже ти гадаєш, що я вигадую казку?

Марія. З якої речі мені підозрювати тебе у вигадці? Таке підозріння виправдане було б, якби це розповідала жінка. Однак, розкажи, що сталося з дівчиною.

Памфіл. Дівчина була, як я вже згадав, з хорошої родини, багата, винятково вродлива. Чого ж іще? Достойна вийти заміж за князя. І залицявся до неї жених до пари.

Марія. Як його звали?

Памфіл. Гай-гай! Погана призивістка! Він звався також Памфіл. Хоч як він, бідолаха, не старався, а дівчина вперто від нього відверталася. Юнак від туги марнів і нарешті пішов з життя. А трохи згодом вона почала марніти з любові до якогось чоловіка, а точніше, до мавпи.

Марія. Що ти верзеш!

Памфіл. І так жахливо, що описати годі!

Марія. Така красуня здуріла задля такої потвори!

Памфіл. Так, так! Голова з гострим тім'ям, волосся рідке і скуйовджене, незачесане, все в гнидах і парші, більша частина черепа світила лисиною; сам косоокий, кирпатий, з ніздрями, виверненими наверх, рот аж до вух, зуби гнилі, підборіддя шолудиве; тіло вкрите суціль струпами; а ще ж він гикавий, горбатий, пузо випнуте вперед, ноги криві.

Марія. Форсіта якогось ти мені описуєш.

Памфіл. До того ж із одним вухом.

Марія. Одне, певне, втратив на війні?

Памфіл. Нічого подібного — в мирний час.

Марія. Хто насмілювся відрізати йому вуха?

Памфіл. Кат Діонісій.

Марія. Але, либонь, багатство врівноважувало його зовнішню потворність?

Памфіл. Де там! Він усе розтринькав і загруз у боргах по самі вуха. З таким ось чоловіком свій вік вікує ця незвичайна жінка, та ще й не раз дістається їй від його кулаків.

Марія. Який жах!

Памфіл. Але ж це правда. Така, очевидячки, воля Немезіди, яка мстить їй за цього юнака, знехтуваного і зневаженого.

Марія. Я воліла б загинути від удару грому, ніж терпіти такого чоловіка!

Памфіл. Тож не спокушуй Немезиду — відповідай любов'ю люблячому.

Марія. Якщо знайдеться хтось гідний, то полюблю його.

Памфіл. Але я хотів би, щоб ця любов була постійною і тривкою: я-бо шукаю дружину, а не подружку.

Марія. Це не підлягає сумніву. Разом з тим треба гарненько подумати, перше ніж прийняти відповідальне рішення, бо раз прийняте вже не зможеш відмінити.

Памфіл. Що стосується мене, то я довго над цим роздумував.

Марія. Все-таки зваж, щоб любов не стала для тебе поганою порадицею. Кажуть-бо, що вона сліпа.

Памфіл. Вона зряча, якщо родиться з розсудливості. Не тому здається мені такою, що я тебе люблю, але тому й люблю тебе, що побачив, якою ти є.

Марія. Все ж подумай, чи ти добре приглянувся. Взуєш чобіт — тільки тоді почуєш, де він тисне.

Памфіл. Доведеться кинути жереб. Хоча з багатьох прикмет доходжу думки, що все буде гаразд.

Марія. Ти ще й ворожбит?

Памфіл. Так, ворожбит.

Марія. А за якими прикметами ти ворожиш? Може, за польотом сови¹?

Памфіл. Сова літає для дурнів.

Марія. Може, з правого боку надлетіла пара голубів²?

Памфіл. Нічого подібного. Уже багато років, як я пізнав добропорядність твоїх батьків. Це перша і не маловажна прикмета — твоє хороше походження. Далі, я достеменно знаю, в яких розумних правилах і на яких прикладах вони тебе виховали. А добре виховання більше важить, ніж благородне походження. Ось тобі і друга прикмета. До того ж мої батьки — люди, якщо не помиляюсь, не погані, — вже віддавна дружать з твоїми; звідти ми обоє і знаємо одне одного змалечку. У нас з тобою вік більш-менш однаковий, та і в наших батьків маєток, становище, знатність однакові. Далі. В дружбі

¹ Сова — птах, присвячений Афіні, богині мудрості.

² Голуб — птах Венери (Афродіти); з правого боку, тобто щасливе знамення.

особливо важливе — твої погляди на життя цілком збігаються з моїми. Буває таке, що двоє людей самі собою хороші, але ладнати одне з одним не можуть. Наскільки моя вдача подібна до твоєї, це я вже знаю. Оці прикмети, моє сонечко, вселяють у мене надію, що наше подружжя буде щасливе, тривке, радісне, аби тільки ти не заспівала мені лиховісної пісні.

Марія. Якої ж то пісні ти від мене чекаєш?

Памфіл. Я заспіваю: «Я — твій», — а ти відповідай: «Я — твоя».

Марія. Пісенька, щоправда, коротка, але її приспів довгий¹.

Памфіл. Немає значення, довгий чи короткий, аби тільки був радісний.

Марія. Ти мені не настільки байдужий, щоб я була рада, аби ти здійснив учинок, в якому потім розкаювався б.

Памфіл. Облиш, не накликай на себе біди.

Марія. Може, ти побачиш мене іншою, коли хвороба або старість змінять мій вигляд?

Памфіл. Та й моє тіло, дорога моя, не весь час буде однаково молоде і міцне. А я милуюсь не тільки тією прекрасною і квітучою оселею, — набагато миліший мені її хазяїн.

Марія. Який хазяїн?

Памфіл. Твоя душа, якої краса з роками дедалі більше зростатиме.

Марія. Воістину ти зіркіший від самого Лінкея, якщо під стількома покривами можеш побачити душу.

Памфіл. Душу бачу душею. До того ж ми не раз помолодіємо в наших дітях.

Марія. А тим часом безслідно промине незайманість!

Памфіл. Це правда. Але скажи мені таке: якби ти мала гарний сад, чи хотіла б, щоб там нічого не росло, окрім квітів? Чи рада була б, після того як відійдуть квіти, побачити дерева з гілками, обтяженими стиглими плодами?

Марія. Який же ти красномовний!

¹ Пісенька, щоправда, коротка... — За канонічним правом, обмін такими зобов'язаннями був рівнозначний взяттю шлюбу, майже настільки законного, що скріплений обрядом вінчання.

Памфіл. Дай мені відповідь ще на таке: на що приємніше дивитись, чи коли виноградна лоза лежить на землі і загниває, чи коли, оповившись навколо тичини або в'язу, обтяжує дерево пурпуровими гронами?

Марія. Дай мені і ти відповідь, у свою чергу: що миліше для ока — троянда, яка сяє сліпучою білизою на своєму кущі, чи, зірвана людськими пальцями, повільно в'яне й марніє?

Памфіл. На мою думку, щасливіша та троянда, яка в'яне в руці людини, радуючи і очі наші, і ніздрі, ніж та, що старіється на кущі. Адже на кущі вона все одно мусить зів'янути. Так само щасливіше те вино, яке люди вип'ють, перш ніж воно прокисне. До того ж не відразу ж після заміжжя в'яне цвіт дівочої краси; навпаки, я бачив багатьох дівчат, які до шлюбу були і бліді, і мляві, немов чахли, і тільки в обіймах чоловіка набрали сили і аж тоді розцвіли.

Марія. А одначе всі хвалять і поважають дівоцтво.

Памфіл. Так, чудове явище юна дівчина, але немає нічого більш протиприродного, ніж стара діва! Якби твоя мати не втратила своєї квітки, то ми не милувалися б тепер оцією квіткою — тобою. Ось і ми, сподіваюсь, якщо наш шлюб не буде безплідний, замість однієї дівчини спородимо багатьох.

Марія. Кажуть, проте, що Богу наймиліша чистота.

Памфіл. Тим-то я й хочу одружитися з чистою дівчиною, щоб жити з нею чисто. Це буде радше союз душ, аніж тіл. Ми будемо родити для суспільства і для Христа. Чи таке подружнє життя набагато буде різнитися від дівоцтва? А з часом, можливо, ми заживемо так, як жили Йосиф з Марією. Але поки що ми повинні привчити себе зберігати чистоту, бо не відразу люди здобувають досконалість.

Марія. Що я чую? Щоб навчитись дівоцтва, треба його втратити?

Памфіл. А чому б і ні? Подібно як буває, коли ми, постулюючи випиваючи все менше і менше вина, привчаємо себе до тверезості. Хто, по-твоєму, більш стриманий — той, хто в гущі насолод уміє від них відмовлятися, чи той, хто далекий від насолод, які спокушають до нестриманості?

Марія. Той, мені думається, сильніший у стриманості, кого надмір спокус не може зіпсувати.

Памфіл. Кому з більшим правом повинна належати

хвала чистоти — тому, хто каструє своє тіло, чи тому, хто, цілий і здоровий, все ж сторониться Венери?

Марія. Я хвалу чистоти присвоїла б другому, а першого назвала б несповна розуму.

Памфіл. А хіба ті, що, зв'язані обітницею чистоти і відмовляються від шлюбу, цим не оскіпляють себе?

Марія. В певному розумінні, так.

Памфіл. Не вступати у статеві зносини — це ще не чеснота.

Марія. Як це розуміти?

Памфіл. Так ось послухай. Якби не вступати у статеві зносини само по собі було б чеснотою, то вступати у такі зносини було б пороком. Але виходить, що порок — не вступати у статеві зносини, а вступати — чеснота.

Марія. Коли ж так буває?

Памфіл. Кожного разу, коли чоловік вимагає від дружини задовольнити його права, особливо коли він шукає обіймів, бажаючи мати потомство.

Марія. А якщо його спонукує одна хіть? Чи й тоді відмовляти не годиться?

Памфіл. Тоді годиться на добрий розум наставляти або, ще краще, ласкаво просити, щоб він угамував себе. Але вперто відмовляти, коли він наполягає, не годиться. Зрештою, такого роду скарги чоловіків на жінок почуєш рідко.

Марія. Все-таки свобода така солодка!

Памфіл. Навпаки, дівоцтво — великий тягар. Я буду твоїм царем, ти моєю царицею, будемо правити сім'єю за нашим розсудом. Чи вважаєш таке життя рабством?

Марія. Але загально називають одруження вуздою...

Памфіл. Справжньої вузди заслуговують саме ті, хто так вважає. Скажи мені, будь ласка, чи твоя душа зв'язана з тілом?

Марія. Зв'язана, звичайно.

Памфіл. Подібно, як пташка з кліткою. Однак, запитай її, чи хоче вона бути вільною? Вона заперечить — я певен. А чому? Тому що радо дала себе ув'язнити.

Марія. Майно в нас обох невелике.

Памфіл. Тим краще. Ти вдома будеш примножувати його своєю ощадливістю, яку не без підстав називають неабияким прибутком, а я поза домом — своєю працовитістю.

Марія. Незліченні турботи приносять з собою діти.

Памфіл. Але й незліченні радості, а з часом з лишком повертають батькам свій борг.

Марія. А й бездітність — страшна річ.

Памфіл. А тепер хіба ти не бездітна? Який смисл заздалегідь наворожувати собі біду, якщо кінця все одно не передбачиш? Скажи, чи воліла б ти взагалі не появлятися на світ, чи народитися, щоб потім померти?

Марія. Все-таки краще народитись, навіть якщо треба й померти.

Памфіл. А бездітність для жінки більше лихо, коли вона дітей не має і мати їх не буде. І ті, що жили на світі, щасливіші від тих, що не народились і ніколи не народяться.

Марія. Що це за люди, яких тепер нема і не буде в майбутньому?

Памфіл. Кожний піде з життя, хочби хотів чи не хотів переносити химери долі, якій в однаковій мірі підлягають усі люди, як злидарі, так і володарі. Що б нам у житті не трапилось — добре чи погане, тобі дістанеться менше половини, а більшу частину я беру на себе. Якщо зустріне нас радість, вона буде подвійною, а якщо лихо — наш союз на половину зменшить печаль. Для мене, коли покличе доля, буде втіхою вмерти в твоїх обіймах.

Марія. Люди легше переносять усе те, що випадає на їх долю за велінням загальних законів природи. Але я бачу, що деяким батькам більше горя завдає погана поведінка дітей, аніж їх смерть.

Памфіл. Щоб не сталося нічого подібного, все залежить передусім від нас!

Марія. Як це розуміти?

Памфіл. Річ у тім, що переважно від добрих батьків родяться добрі діти. Це згідно з законами природи. І голубка не виводить шулік. Тим-то докладемо всіх зусиль, щоб ми самі були добрими. Далі потурбуємося, щоб діти з молоком матері увібрали високі погляди і правила моралі. Дуже важливо, що наллеш у новий посуд. Подбаємо, нарешті, щоб вони вдома мали достойний приклад для наслідування.

Марія. Важке завдання.

Памфіл. Не дивина, воно ж благородне. (З тієї ж причини й тебе здобути справа не з легких). Тому з тим більшим запалом візьмёмось за справу виховання наших дітей.

Марія. Одержиш для цього податливий матеріал — тільки ж постарайся його вміло обробити.

Памфіл. А поки що вимови слівце.

Марія. Немає нічого легшого, але слова, мов птахи, раз із уст злетять, уже не вертаються. Дам тобі тепер пораду, корисну для нас обох: переговори спершу зі своїми батьками і з моїми, щоб усе відбулося за згодою двох сторін.

Памфіл. Ти кажеш мені просити про твою руку. Хоча можеш вирішити справу одним слівцем.

Марія. Навряд чи це в моїх силах: не від мене воно залежить. У давнину без згоди батьків молоді люди не побирались. Зрештою, так чи сяк, мені думається, що наш шлюб буде щасливішим, якщо він відбудеться з волі батьків. І вам, чоловікам, а не нам, жінкам, личить просити дозволу на нього. Дівчата раді схопленню і насильству, інколи навіть тоді, коли вони палко кохають.

Памфіл. Клопотатиму охоче, аби тільки ти не підвела мене своїм рішенням.

Марія. Не підведу, будь спокійний, мій Памфіле.

Памфіл. Надто ти зі мною сувора.

Марія. Попервах ти гарненько зваж свій вибір. Хай твоїм радником буде не пристрасть, а розум. Що підкаже пристрасть, те скороминуще, що порадить розум, у такому виборі ніколи не шкодуватимеш.

Памфіл. Як прекрасно ти філософствуєш! Доведеться тебе послухатися.

Марія. Не пожалкуєш, що послухався. Зрештою, підожди-но, сумнів опановує мене і не дає спокою.

Памфіл. Геть сумніви!

Марія. Ти що, хочеш, щоб я вийшла заміж за мерця?

Памфіл. Борони Боже, я ж живу!

Марія. Ось ти і прогнав мій сумнів. А тепер прощай і будь здоров, Памфіле.

Памфіл. Тепер усе від тебе залежить.

Марія. Бажаю тобі доброї ночі і приємних снів. Чого це ти зітхаєш?

Памфіл. Приємних снів бажаєш? Ах, якби ти подарувала мені те, про що я мрію.

Марія. Не поспішай, твоє жниво ще не спіле.

Памфіл. І нічим мене на прощання не порадуєш?

Марія. Візьми оцю пахучу кульку, хай вона звеселить твоє серце.

П а м ф і л . Додай хоч один поцілунок.

М а р і я . Ні, я хочу віддати тобі мою незайманість цілою і недоторканою.

П а м ф і л . Хіба поцілунок відніме щось від неї?

М а р і я . Отже, ти не проти того, щоб я й іншим роздавала поцілунки?

П а м ф і л . Ні в якому разі! Усі поцілунки збережи для мене.

М а р і я . Для тебе і бережу. До речі, є ще інша причина, чому тепер не зважуюсь тебе поцілувати.

П а м ф і л . Яка?

М а р і я . Ти кажеш, що твоя душа майже вся переселилась у моє тіло; в тебе залишилась лише дрібна її частиночка. Тим-то я й боюсь, щоб разом з поцілунком той залишок не перекочував до мене і ти не спустив духу цілком. Тому подаю тобі мою руку — знак взаємного кохання — і прощай. Веди справу з глуздом, а я буду молитися Христу, щоб з його благословення прийшло до нас щастя й добро.

ГАНЬБИТЕЛЬКА ШЛЮБУ, або ПОДРУЖНЄ ЖИТТЯ

*Евлалія. Ксантіппа*¹.

Евлалія. Здрастуй, премила Ксантіппо!

Ксантіппа. Здрастуй і ти, дорога Евлаліє! Як ти незвичайно погарнішала!

Евлалія. Ось так відразу ж при зустрічі не стримуєшся від глузування?

Ксантіппа. Боронь Боже, я щиро кажу.

Евлалія. Може, нова сукня додає мені краси?

Ксантіппа. Так воно і є. Давно не бачила я нічого елегантнішого. Тканина, певне, англійська.

Евлалія. Вовна англійська, фарбована в Венеції.

Ксантіппа. Тонша від вісону! А який приємний пурпуровий колір! Від кого в тебе такий чудовий подарунок?

Евлалія. Від кого ж личить заміжній жінці приймати подарунок, як не від власного чоловіка?

Ксантіппа. Щасливиця ти! Золото — не чоловік! А мені краще було б вийти заміж за несусвітнього йолопа, ніж за мого Миколая.

Евлалія. Що ти плетеш? Так швидко ви не поладнали між собою?

Ксантіппа. І ніколи не буде між нами злагоди. Дивись, яке на мені лахміття, а йому байдуже, як я ходжу. Йй-богу, часто соромно вийти на вулицю, коли бачу, як одягнені інші жінки, чоловіки яких набагато бідніші від мого.

Евлалія. Заміжніх жінок, знай, прикрашає не сукня, а інше вбрання, як учить апостол Петро² (таке я чула недавно під час проповіді священика), — чеснота і скромна поведінка, себто духовні прикраси. Тільки блуд-

¹ Імена *Евлалія* і *Ксантіппа* підібрані за смыслом: Евлалія — по-грецьки дослівно «добромовна», Ксантіппа — тезка дружини Сократа, яка стала синонімом сварливої жінки.

² Перше соборне послання св. апостола Петра, 3, 3.

ниці причепурюються для того, щоб багато на них дивилися. А ми досить гарні, якщо подобаємось тільки своїм чоловікам.

Ксантіппа. Але ж цей добрий чоловік, скупий для дружини, заповзятливо мій посаг розтринькує, а взяв він за мною чималий посаг.

Евлалія. На що розтринькує?

Ксантіппа. На що завгодно — на вино, повій, гру в кості.

Евлалія. Жах!

Ксантіппа. На жаль, так воно і є. Я чекаю його, діждатись не можу, а він вертається пізно вночі, захмелілий, хропе всю ніч, а не раз і на постіль блює — аж гидко!

Евлалія. Тс-с! Перестань! Бо ти сама себе знеславлюєш, коли викриваєш чоловіка.

Ксантіппа. Бодай мені зійти зі світу, я воліла б спати із свинею, ніж з таким чоловіком!

Евлалія. І ти, певне, зустрічаєш тоді його брудною лайкою?

Ксантіппа. Так. Бо він цього заслуговує. Хай знає, що я не німа.

Евлалія. А що він тобі у відповідь?

Ксантіппа. Спочатку він здорово відлаювався, думаючи, що залякає мене своїми скаженими криками.

Евлалія. І бувало, що під час сварки доходило й до побоїв?

Ксантіппа. Одного разу ми обоє так розійшлися, що мало не побили одне одного.

Евлалія. Що я чую!

Ксантіппа. Він розмахував палицею, дико верещав, сипав лютими погрозами.

Евлалія. І ти не злякалася?

Ксантіппа. Навпаки! Я схопила табуретку, і якби він хоч пальцем мене торкнув, відчув би, що я не безрука.

Евлалія. Небачений різновид щита! Тобі не вистачало тільки веретена замість списа.

Ксантіппа. Відчув би, що має справу з амазонкою.

Евлалія. Ой, дорога Ксантіппо! Так не годиться.

Ксантіппа. А як годиться? Якщо він не вважає мене своєю жінкою, я не буду вважати його своїм чоловіком.

Евлалія. Але ж апостол Павло¹ вчить, що жінки повинні смиренно підкорятися своїм чоловікам. Та й апостол Петро ставив нам на приклад Сару, яка свого чоловіка, Авраама, називала «паном»².

Ксантіппа. Чула таке. Але цей же апостол Павло вчить, щоб чоловіки любили своїх жінок, як Христос полюбив свою наречену — Церкву³. Хай чоловік пам'ятає про свої обов'язки — а я не забуду про свої.

Евлалія. Коли, однак, вже дійшло до того, що комусь із двох треба поступитися — найсправедливіше, щоб жінка поступилася чоловікові.

Ксантіппа. Якщо тільки має право називатися чоловіком той, хто ставиться до мене, як до служниці.

Евлалія. Все ж скажи, дорога Ксантіппо, після того випадку він перестав тобі погрожувати побоями?

Ксантіппа. Перестав і трохи порозумнішав, у противному випадку дістав би по заслугі.

Евлалія. А ти сваритися з ним не перестала?

Ксантіппа. Ї не перестану.

Евлалія. Ну, а як він тепер поводитьсь?

Ксантіппа. Як поводитьсь? То спить, сплюх не-пробудний, то регоче безугавно, то схопить лютню триструнну і бринькає до незмоги, заглушуючи мої крики.

Евлалія. А тебе це дратує?

Ксантіппа. До того, що й висловити годі. Їноді аж руки сверблять, щоб його почастивати стусанами.

Евлалія. Мила Ксантіппо, дозволь поговорити з тобою відверто.

Ксантіппа. Дозволю.

Евлалія. Та й ти вияви, будь ласка, таку ж відвертість. Цього вимагає наша дружба, яка супроводжує нас ледь чи не від самої колиски.

Ксантіппа. Свята правда! Ніколи жодна подруга не була мені дорожчою за тебе.

Евлалія. Яким би не був твій чоловік, зваж на те, що переіменити його на іншого вже неможливо. Колись крайнім засобом проти невиліковних чвар було розлучення.

¹ Послання св. апостола Павла до ефесян, 5, 22.

² У Першому соборному посланні святого апостола Петра, 3, 1-6, йдеться про те, що жони повинні коритися своїм чоловікам, як Сара корилась Авраамові і паном своїм його величала.

³ Послання св. апостола Павла до ефесян, 5, 25.

Сьогодні цей засіб перестав існувати. Твій чоловік повинен ним залишитись до останнього дня життя, а ти — його дружиною.

Ксантіппа. Хай буде проклятий той, хто відняв у нас право на розлучення!

Евлалія. Заспокойся! Така воля Ісуса Христа¹!

Ксантіппа. Не можу повірити.

Евлалія. Все ж так воно є. Тепер не залишається в нас нічого іншого, як домагатися згоди, мирячись із звичками і вдачею одне одного.

Ксантіппа. А хіба я можу переробити свого чоловіка?

Евлалія. Не мало залежить від дружини, яким є її чоловік.

Ксантіппа. А як склалися стосунки між тобою і твоїм чоловіком?

Евлалія. Тепер повний спокій.

Ксантіппа. Виходить, спочатку мали місце деякі непорозуміння?

Евлалія. Гроз ніколи не бувало. Але, як це звичайно у людей буває, з'являлися хмаринки, які могли б знятись буревієм, якби не вдалось запобігти йому поступливістю і вибачливістю. В кожного свій звичай, у кожного свій погляд на речі, і якщо говорити навіпростець, то і в кожного є свої вади. Де-де, але особливо в подружньому житті треба їх викривати, зокрема, не допускаючи ненависті.

Ксантіппа. Це правильна порада.

Евлалія. Все ж є часті випадки, що взаємна доброчливість між чоловіком і дружиною пропадає ще до того, як вони встигли хоч трохи пізнати одне одного. Цього слід оберегатись якнайретельніше. Досить ворожечі раз спалахнути, щоб важко стало дружбу відновити, і доходить до грубіянської лайки. Якщо те, що тільки-но скріплено клеєм, після цього зразу струснути, то склеєні частини легко розпадаються, але коли клей засохне і ці частини щільно пристануть одна до одної, то немає нічого тривкішого. Тим-то на самому початку слід зробити все для того, щоб між дружиною й чоловіком утвердилась і зміцніла взаємна прихильність. А досягається це,

¹ В Євангелії від Матвія, 19, 8—9, Христос ганить розлучення, які здійснюються з малоповажних причин.

головним чином, покірністю і взаємною поступливістю. Адже якщо прихильність з-поміж подружжя спирається тільки на зовнішню принадність, то вона завжди скоро минуша.

Ксантіппа. Розкажи мені, будь добра, якими хитрощами ти прихилила до себе свого чоловіка і зуміла пристосувати його до своїх звичаїв і норівів.

Евлалія. Розповім, але за умови, що ти підеш за моїм прикладом.

Ксантіппа. Якщо тільки зможу.

Евлалія. Це буде легко, аби ти тільки захотіла: адже ще не пізно. Він ще молодий, а ти взагалі дівчина, та й від часу вашого весілля, по-моєму, не пройшло ще й року.

Ксантіппа. Правду кажеш.

Евлалія. Отже, я розповім. Але ти нікому анічичирк.

Ксантіппа. Буду тримати язик за зубами.

Евлалія. Найпершою моєю турботою було приносити чоловікові радість і не завдавати йому прикрощів. Я зважала на його уподобання і погляди, на його забаганки, вивчила, що його заспокоює, а що дратує, подібно до того, як роблять ті, хто приручає слонів, левів та інших диких звірів, яких силою ні до чого не примусиш.

Ксантіппа. Саме такий звір у мене вдома.

Евлалія. Ті, що доглядають слонів, не одягають білого одягу, ті, що доглядають биків, уникають червоного кольору, бо ці кольори, як перевірено, вкидають їх у шаленство. Подібно до того, як звуки бубнів викликають у тигрів таку лють, що вони ладні розтерзати самих себе. Хто ходить коло коней, ласкаво гукає на них, поплескує їх, гладить ніжно і взагалі всілякими способами стримує їх дикість. Наскільки важливіше для нас застосовувати ці прийоми до наших чоловіків! Бо, хоч-не-хоч, доводиться нам жити з ними до кінця життя під однією покрівлею й ділити ліжко.

Ксантіппа. Веди далі.

Евлалія. Взявши до уваги всі нахили і звички чоловіка, я пристосовувалась до нього і старалась не давати найменшого приводу до незадоволення.

Ксантіппа. І як же ти зуміла домогтися цього?

Евлалія. Насамперед я повністю присвятила себе домашньому господарству — ділянці, в якій жінка незамінна, — стараючись нічого не занедбати і робити все відповідно до смаків чоловіка до найменших дрібниць.

Ксантіппа. До яких дрібниць?

Евлалія. Наприклад, догодити чоловікові, якщо йому особливо смакує якась їжа або коли любить він приготувану в той чи інший спосіб, чи постеливши постіль якось особливо гарно...

Ксантіппа. Але як пристосуватись до того, хто вдома не буває або якщо появиться, то охмелілий?

Евлалія. Подожди, про це ще я скажу. Коли чоловік бував у пригніченому стані, а запитати про це було б незручно, я ніколи собі не дозволяла сміятись і не пустувала, як це деякі жінки в таких випадках чинять, але сама набувала вигляду стурбованої і засмученої. Як добре дзеркало достовірно відбиває зовнішність того, хто в нього дивиться, так жінці личить узгоджувати свої настрої з настроями чоловіка, щоб не радіти, коли він сумовитий, не веселитись, коли він роздратований. Якщо він виходить з рівноваги, то я або намагаюсь пом'якшити його гнів ласкавими словами, або мовчки чекаю, покиль остигне його гнів і буде можна або прогнати досаду зовсім, або вгамувати переконливими доводами. Те саме я робила, коли він вертався додому напідпитку: я говорила йому всілякі приємні речі і пестливими словами замаювала в ліжко.

Ксантіппа. Нещасна все-таки доля жінок, які так догоджають розгніваним, наліганим, свавільним чоловікам.

Евлалія. Так, але тут маємо справу з обопільним догодженням! Бо й чоловіки змушені миритися з багатьма рисами нашого характеру. А бувають такі хвилини, коли жінці личить повчати чоловіка у справі особливо важливого значення, а на маловажні справи краще дивитись крізь пальці.

Ксантіппа. Що це за хвилини такі?

Евлалія. Коли чоловік у доброму настрої, не озлоблений, не стурбований, не п'яний, тоді без свідків ласкаво порадь йому або, точніше, попроси, щоб він ретельніше виконував свій обов'язок у тому чи іншому випадку або щоб дбав про своє добре ім'я чи здоров'я. Саму ж настанову старайся приправити жартами й дотепами. Інколи я заздальгідь домагаюсь від чоловіка обіцянки, що він не розсердиться на мене, якщо я, дурна жінка, підкажу йому пораду, яка вийде на користь його честі, здоров'ю або благополуччю. Тільки-но пораджу, що хотіла, відразу уриваю розмову й повертаю її на щось

інше, більш приємне. Адже це наша загальна вада, дорога Ксантіппо, що як заторочимо про одне, то зупинитись ніяк не можемо.

Ксантіппа. Так кажуть.

Евлалія. Я завжди старалась не карати чоловіка при людях, не вносити нарікань за поріг хати. Будь-яке непорозуміння між двома легко владнати. А коли станеться щось таке, що вже стерпіти годі, та й умовляння ніскілечки не помагають, краще буде, якщо жінка поскаржиться батькам і родичам чоловіка, а не своїм. До того ж скаргу треба так пом'якшити, щоб видно було, що вона гнівається не стільки на чоловіка, скільки на його вади. Та й зайве базікати не годиться, щоб чоловік схильний був визнати свою помилку і віддати належне делікатності дружини.

Ксантіппа. Ого! То треба бути жінкою-філософом, щоб дотримуватися таких правил.

Евлалія. Але такою поведінкою ми й чоловіків заохочуємо до взаємної чемності.

Ксантіппа. Є чоловіки, яких ніякою чемністю не виправиш.

Евлалія. Не думаю. Допустимо навіть, що воно так! Передусім зваж на те, що чоловіка треба терпіти, яким би він не був. Отже, краще терпіти такого, до якого ти вже звикла, такого, що хоч трішки став покладливішим завдяки нашій чуйності, ніж такого, що з кожним днем стає дедалі лютішим. Що скажеш на те, якщо я вкажу тобі чоловіків, які своєю уважністю виправляли своїх жінок? Наскільки більше личить діяти таким чином нам, жінкам!

Ксантіппа. Отже, це буде зразок, зовсім не схожий на мого чоловіка.

Евлалія. Так ось послухай. Я знайома з одним чоловіком, знатним, освіченим і надзвичайно порядним¹. Він одружився з сімнадцятирічною дівчиною, вихованою на селі в батьківській хаті. Річ у тім, що знатні люди полюбляють жити на селі заради полювання на звірів і птахів. Він узяв собі дівчину молоду й невчену, так легше виховати її за своїм образом і подобою. Почав він

¹ Припускають, що в наведеній нижче розповіді йдеться про Джейн Коулі, першу дружину Томаса Мора, яка померла в 1511 р., проживши з Мором щасливих шість років.

учити її грамоти і музики, привчав повторювати те, що вона почує на проповіді священика, і взагалі навчав її багато дечого, що могло б їй згодом знадобитися. Усе це було незвичне для дівчини, яка в батьківському домі нічого не робила й нічого не чула, окрім балачок і жартів слуг, і скоро відчула нехоть до навчання, не хотіла слухатись чоловіка, а оскільки він наполягав на своєму, вона безугавно плакала, бувало, падала долу, билася потилицею об підлогу, немов бажаючи заподіяти собі смерть. Коли цим вибрикам не видно було кінця-краю, чоловік, приховуючи невдоволення, запропонував дружині поїхати разом на село до її батьків, щоб розважитись трохи. Вона радо на це пристала. Коли вони прибули до села, чоловік залишив дружину з її матір'ю і сестрами, а сам з тестем вирушив на полювання. Там у розмові без свідків розповів тестеві, що сподівався мати життєрадісну дружину, а вона весь час плаче, мучить себе і його, на всі умовляння глуха. Закінчив просьбою, щоб тесть допоміг вилікувати її. Той відповів, що віддав дочку в його розпорядження і якщо вона не слухається його слів, хай вживе своє право і виправить її батогом. На це зять відповів: «Своє право то я знаю, але раніше, ніж вдатись до крайнього засобу, я волів би, щоб ти вилікував її своїм умінням або повагою». Тесть пообіцяв це зробити. Через день чи два він вибирає місце і час, щоб залишитися з дочкою сам на сам і, грізно насупившись, починає дочці дорікати, що вона не гарна на вроду, яка в неї паскудна вдача і як він сам часто боявся, що вона взагалі не вийде заміж. «Я ледве, — говорив він, — підшукав тобі чоловіка, дружиною якого бути пишалася б будь-яка красуня, і почувалася б вона щасливою. А ти не тільки не цінуєш того, що я зробив для тебе, не тільки не усвідомлюєш того, що в тебе такий чоловік, якому ти мало не годилася б у служниці, якби не його надзвичайна люб'язність, а ти ще з ним воюєш!» Одне слово, батько з таким гнівом говорив, що мало не пустив у хід кулаки. Справді-бо вельми хитрий той, хто вміє без машкари розігрівати будь-яку комедію! Тут у молодій жінки озвався і страх, і совість: вона припала до батькових ніг і благала, щоб він забув про те, що було, клялась-божилась, що в майбутньому буде пам'ятати про свої обов'язки. Батько пробачив їй, пообіцявши, що буде найчуйнішим з батьків, якщо вона виконає свою обіцянку.

Ксантіппа. Що сталося далі?

Евлалія. Після розмови з батьком вона пішла в свою кімнату і застала там чоловіка одного, кинулась до його колін зі словами: «Мій милий! Досі я не знала ні тебе, ні себе саму, але тепер ти побачиш, що я стала іншою, лише забудь про те, що було раніше!» На ці слова чоловік відповів поцілунком і сказав, що ладен все зробити, аби тільки вона не відступила від свого похвального наміру.

Ксантіппа. І що? Не відступила?

Евлалія. Ні. Аж до самої смерті вона була зразковою дружиною: будь-яку роботу, навіть гидку, виконувала жваво і радо, якщо цього бажав чоловік. Ось яка велика любов зародилася між ними і як по-справжньому зміцніла. Згодом через декілька років ця жінка з гордістю казала, що на її долю випало велике щастя — вийти заміж за прекрасного чоловіка. «Якби сталося інакше, — твердила вона, — я була б найбезталаннішою жінкою в світі!»

Ксантіппа. Такі чоловіки трапляються так само рідко, як білі ворони.

Евлалія. Якщо тобі не набридло слухати мене, то я розповім тобі іншу історію (мала вона місце в нашому місті) про чоловіка, який став на добру дорогу завдяки чутливості дружини¹.

Ксантіппа. Мені нічого робити, а порозмовляти з тобою — велика насолода.

Евлалія. Живе тут, у нашому місті, один чоловік, досить знатного походження. Як це водиться у знаті, він часто полював. Одного разу в селі зустрів дівчину, дочку дуже бідної селянки, і до нестями закохався в неї, хоча був уже літньою людиною. З того часу частенько не ночував у себе вдома. Приводом служило полювання. Його дружина, жінка винятково порядна, підозрювала бозна-що і нарешті вистежила витівки чоловіка. І коли він поїхав, подалася слідом за ним у село, знайшла ту хатину, дізналася про все якнайдетальніше — де спить чоловік, з чого п'є, як там приймають його, що подають на стіл; зрештою там не було нічого — такі неймовірні були злидні. Дружина вернулась додому, але скоро поя-

¹ Далі йде розповідь — новела, популярна в той час, уміщена в збірці новел Маргарити Наваррської «Гептамерон» (новела 38).

вилася там знову. Вона привезла з собою зручне ліжко з постілью, срібний посуд і таке інше. На додаток дала грошей і попросила, щоб приймали його якнайпристойніше, причому приховала, хто вона така, — видавала себе за його сестру. Через декілька днів туди приїжджає її чоловік. Побачивши багате начиння й дорогоцінний посуд, він питає, звідкіля взялася ця незвичайна розкіш. Йому кажуть, що все це привезла якась вельможна жінка, його родичка, і наказала, щоб його в майбутньому приймали пристойніше, ніж досі. Тут же в ньому зародилась підозра, що це робота його дружини. Повернувшись додому, він прямо питає її, чи не побувала вона в тому селі. Дружина не заперечує. Тоді він питає, з якою метою вона вислала туди посуд та інші речі. «Мій дорогий, ти звик до вигод, — відказала вона. — Я побачила, що там усе надто грубе, тому вважала своїм обов'язком зробити так, щоб ти мав більше вигод, раз тобі там приємно бувати».

Ксантіппа. Надмірна доброта в цієї жінки! Я б радше не постіль йому постелила, а кропиву й колюче терня.

Евлалія. Але ж дослухай до кінця. Чоловік усвідомив всю доброту й лагідність своєї дружини і раз назавжди відмовився від потаємних любовщів і надалі знаходив насолоду у спілкуванні зі своєю дружиною... До речі, тобі, гадаю, знайомий голландець Гільберт.

Ксантіппа. Так, звичайно.

Евлалія. Він, як тобі відомо, будучи в розквіті сил, одружився з жінкою, вже підстаркуватою.

Ксантіппа. З приданим, ясна річ, одружився, а не з жінкою.

Евлалія. Це правда. До дружини він відчував відразу, а полюбив одну молодичку, з якою весело гаяв час. Рідко коли снідав або обідав удома. Що ти зробила б у такому випадку?

Ксантіппа. Що я зробила б? Схопила б за патли ту його коханку, а чоловіка, коли він збирався б до неї на побачення, облила б сечею, щоб отак напахчений він сидів за обідом.

Евлалія. Наскільки розумніше вчинила дружина Гільберта. Вона запрошувала цю молодичку до себе додому й люб'язно її приймала. Так приохотила до дому й чоловіка, до того ж без будь-яких чарів. А якщо, бувало, він обідав з тою поза домом, дружина посидала йому туди вишукану їжу з побажанням доброго апетиту.

Ксантіппа. Щодо мене, то я воліла б померти, ніж бути звідницею для свого чоловіка.

Евлалія. Але ти вникни в саму суть справи. Невже не значно краще саме так чинити, аніж відштовхувати від себе чоловіка навіженою нестриманістю і жити у чварах і ворожнечі?

Ксантіппа. Згодна, що в цьому менша біда, але я особисто не змогла б вести себе так.

Евлалія. Наведу ще один приклад, і на цьому поставлю крапку. Наш сусід, людина чесна і добра, але трохи запальна, одного разу відлупцював свою дружину, жінку вельми похвального поведіння. Вона забилася в глуху кімнату і ридма ридала, стараючись перебороти образ. Трохи перекося, чоловік випадково зайшов туди й застав жінку в сльозах. Він запитав: «Ти що тут ридаєш, немов дівчинка?» На це вона розсудливо відповіла: «Хіба не краще мені виплакати своє горе отут, аніж голосити на вулиці, як це у звичаї інших жінок?» Ці слова дружини до глибини зворушили чоловіка, і він побожився більше не піднімати руки на неї і дотримав свого слова.

Ксантіппа. Того самого я вимагала від свого чоловіка, тільки зовсім іншими засобами.

Евлалія. Зате тепер між вами йде безперервна війна.

Ксантіппа. То що ж мені робити?

Евлалія. Насамперед треба мовчки терпіти всі образи чоловіка, прихилити його до себе всілякими послугами, ввічливістю, ласкою. Або ти переможеш нарешті, або принаймні тобі стане з ним набагато легше, ніж є тепер.

Ксантіппа. Мій чоловік надто лютий, щоб можна було його задобрити якими-небудь послугами.

Евлалія. Ет, не кажи так! Немає звіра, настільки дикого, якого не можна було б ласкою приручити. Не впадай у відчай! Протягом кількох місяців чини так, як я тобі раджу, і ти переконаєшся, що я дала тобі непогану пораду. Бувають такі вади, на які не слід звертати увагу... А в першу чергу бережись (так мені думається) вступати в суперечки у спальні або в ліжку: там усе повинно бути приємне і радісне. Бо це місце призначене не для припинення всілякого ворогування і злостивості, а для утвердження сімейної злагоди. Якщо воно оскверняється сваркою або злобою — це доказ, що зник останній засіб відновити взаєморозуміння і доброзичливість.

Є деякі жінки настільки вередливої вдачі, що, навіть влягаючись, не перестають бурчати й нарікати і через те зводять нанівець розкоші від тілесного зближення, яке виганяє з душі чоловіків будь-яку прикрість, і псують ті ліки, з допомогою яких вони могли б вилікувати всі непорозуміння.

Ксантіппа. Зі мною це трапляється часто.

Евлалія. Далі, дружина повинна постійно остерігатися, щоб не набридати чим-небудь чоловікові, а особливо повинна потурбуватися про те, щоб, перебуваючи з чоловіком у ліжку, виявитись ніжною і принадною.

Ксантіппа. Це з чоловіком! А я маю справу з потворою.

Евлалія. Перестань говорити про нього погано! Бо ж чоловіки бувають поганими значною мірою з нашої вини. Однак вернімось до справи. Люди, обізнані зі стародавніми притчами поетів, розповідають, що у Венери (її зображують богинею шлюбу) був пояс, майстерно виготовлений Вулканом, в який були ввіткані всі любовні чари¹. Цей пояс вона надівала кожного разу, коли збиралась лягати з чоловіком.

Ксантіппа. Це ж притча!

Евлалія. Звичайно. Але послухай, який смисл цієї притчі.

Ксантіппа. Який?

Евлалія. Вчить він, що дружина повинна побиватися, щоб дати чоловікові насолоду в подружньому ліжку, бо через те чоловікова любов розпалюється і відновлюється, а всяке невдоволення і байдужість минають безслідно.

Ксантіппа. А звідки взяти такий пояс?

Евлалія. Непотрібно ні приворотного коріння, ні заклинання. Немає надійнішого заклинання, як скромність, поєднана з ввічливістю.

Ксантіппа. Я такому чоловікові, як мій, догоджати не можу.

Евлалія. Все ж від тебе залежить, щоб він перестав бути «таким». Якби ти з допомогою чарів Цірцеї могла перетворити свого чоловіка в свиню або в ведмедя, чи зробила б ти це?

¹ Мається на увазі чарівний пояс, здатний викликати кохання. Його позичила в Афродіти Гера, щоб прихилити до себе Зевса (Гомер. «Одіссея», VIII, 270).

Ксантіппа. Не знаю.

Евлалія. Не знаєш? То як: ти воліла б мати за мужа свиню, а не людину?

Ксантіппа. Ясна річ, людину.

Евлалія. Ну ось бачиш! Якби ти чарами Цірцеї могла з п'янюги зробити непитушого, з марнотрата — ошадливого, з тюхтія — меткого мужчину, — невже ти не зробила б цього?

Ксантіппа. Звичайно, зробила б. Але де дістати такі чари?

Евлалія. Оці чари в тебе самої — треба тільки захотіти їх вжити. Хоч-не-хоч, він же твій чоловік! Чим кращим ти його зробиш, тим краще потурбуєшся про себе саму. Ти лише втупила очі в його вади, і це розпалює в тобі ненависть. Ти скопила його за те руків'я, за яке триматись неможливо. Радше дивись на те, що в ньому хорошого, хапай за друге руків'я, за яке легко і зручно триматися. До того ж, перш ніж вийти заміж, був у тебе час подумати, які в нього вади. Бо слід було вибирати чоловіка не тільки очима, а й вухами. А тепер пора не звинувачувати, а лікувати.

Ксантіппа. Яка жінка будь-коли здобувала собі чоловіка вухами?

Евлалія. Очима здобуває та, яка дивиться лише на зовнішню красу, вухами — та, яка уважно помічає, що говорить про майбутнього чоловіка поголос.

Ксантіппа. Блискуче ти повчаєш, але запізно.

Евлалія. Все-таки намагатись виправити чоловіка ніяк не пізно. Цьому посприяє, якщо ти породити йому дитину — запоруку подружнього життя.

Ксантіппа. Уже породила.

Евлалія. Коли?

Ксантіппа. Та вже давно.

Евлалія. Скільки місяців тому?

Ксантіппа. Майже сім.

Евлалія. Що я чую? Ти повторюєш жарт про тримісячне потомство¹.

¹ Такий жарт наводить римський історик Гай Светоній Транквіл (І—ІІ ст. н.е.) у життєписі імператора Клавдія. Бабка Клавдія Лівія вийшла заміж за імператора Октавіана Августа, буди вагітною, після розлучення з Тіберієм Клавдієм Нероном, і вже через три місяці після одруження народила дитину; після цього хтось ущипливо висловився: щасливі родять на третьому місяці.

Ксантіппа. Зовсім ні.

Евлалія. Але таке виходить, якщо взяти до уваги час від весілля.

Ксантіппа. У мене була з ним розмова ще до весілля.

Евлалія. Хіба від розмови родяться діти?

Ксантіппа. Раз якось він застав мене одну, почав до мене залицятися, лоскотав під пахвами і з боків, щоб я сміялася. Оскільки я не переносу лоскоту, я захихотала і впала навznak на ліжко, він навалився на мене і давай цілувати! Що він там далі творив, я достоту не знаю, але через деякий час мій живіт почав рости.

Евлалія. Піді-но подивись презирливо на чоловіка. Якщо він граючись зачинає дітей, то що буде, якщо він буде діяти не на жарт?

Ксантіппа. Боюся, що знову завагітнію.

Евлалія. Хай щастить тобі! Врожайному полю — добрий врожай!

Ксантіппа. Так, тут він запопадливий — хоч куди!

Евлалія. До цієї твоєї скарги тільки нечисленні жінки приєднуються... Але ви вже були заручені, хіба не так?

Ксантіппа. Були.

Евлалія. Тоді гріх не такий уже великий. А хто родився?

Ксантіппа. Хлопчик.

Евлалія. Він вас і помирить. Якщо хоч трішки постараеться пристосуватись. А що кажуть про твого чоловіка інші люди — його приятелі, ділові знайомі?

Ксантіппа. За їхніми словами, він найдобріший з людей, ввічливий, щедрий, товариський.

Евлалія. Це також вселяє надію, що він буде таким, яким ми хочемо його мати.

Ксантіппа. Тільки зі мною він не такий.

Евлалія. Перш за все стався до нього так, як я тобі сказала, і потім можеш звати мене не Евлалією, а Псевдолалією¹, себто Пустомелею, якщо він не стане з тобою таким, як з іншими. До того ж зваж, що він ще дуже і дуже молодий — йому, гадаю, двадцять чотири роки, не більше, і він не зрозумів, що значить бути батьком сім'ї. А про розлучення і мови бути не може.

¹ Псевдолалія — по-грецьки дослівно «брехлива».

Ксантіппа. Я часто думала про це.

Евлалія. Якщо обсядуть ще коли-небудь твою голову такі дурні думки, то візьми до уваги, що жінка, розлучена з чоловіком, нічого не варта. Найвища хвала заміжньої жінки полягає в тому, щоб підкорятися своєму чоловікові. Так розпорядилася сама природа, так велів Господь Бог, щоб жінка у всьому була залежна від чоловіка. Ти тільки подумай, яке твоє становище: він твій чоловік, іншого не будеш мати. Далі згадай про малятко — спільну вашу дитину. Що з ним зробиш? Візьмеш із собою? Тоді позбавиш чоловіка його законної власності. Залишиш йому — тоді забереш у себе найдорогоцінніше добро. І, нарешті, скажи мені, чи є в тебе недобррозичливі?

Ксантіппа. Є мачуха, є свекруха, капля в каплю схожа на мачуху.

Евлалія. Невже вони тебе так сильно ненавидять?

Ксантіппа. Хотіли б, щоб я віддала Богові душу!

Евлалія. І їх візьми до уваги. Чи ти зможеш порадувати їх більше, як не тим, коли побачать, що ти пішла від чоловіка, що ти вдова, більш того — гірше від вдови? Адже вдовам дозволяється виходити заміж удруге.

Ксантіппа. Твоя порада мені до душі, але довгі труди не по мислі.

Евлалія. Подумай-но, скільки труду пішло в тебе на те, поки ти навчила свою папугу вимовляти пару слів людської мови.

Ксантіппа. Багацько, звичайно.

Евлалія. І ти лінуєшся потрудитися для перевиховання свого чоловіка, щоб потім до кінця жити щасливо? Скільки треба людям натрудитися, щоб привчити коня для їзди? А нам ліньки докласти зусиль, щоб мати чоловіків чутливіших?

Ксантіппа. То що ж мені робити?

Евлалія. Я вже тобі сказала. Дбай, щоб удома все виблискувало, щоб ніщо не дратувало, не виганяло його з дому. Будь з ним ввічлива, завжди пам'ятай про пошану, яку заміжні жінки повинні виявляти своїм чоловікам. Геть похмурість, геть і задирливість; не будь марудою, не будь і пустункою. Хай вдома панує зразкова чистота. Ти знаєш смаки чоловіка: що йому найбільше подобається, те й вари. І з тими, з ким він дружить, будь ласкава і привітна. Запрошуй їх частенько на обід, старайся, щоб гості були задоволені і в доброму настрої. І, нарешті,

якщо він коли-небудь від випитого розвеселиться і візьметься бринькати на своїй лютні, ти підспівуй йому. Цим привчиш чоловіка сидіти вдома, що зменшить його витрати. Рано чи пізно він скаже тобі: «Який я несусвітений дурень, що зв'язався з продажною повією, витрачав на неї гроші, не шанував свого доброго імені, в той час як удома є дружина, куди миліша й відданіша, яка вміє приймати гостей куди пристойніше і вишуканіше».

Ксантіппа. І ти гадаєш, вийде що-небудь, якщо я попробую з ним мирити?

Евлалія. Подивись на мене. Запевняю, що вийде. А тим часом я побалакаю з твоїм чоловіком — нагадаю і йому про його обов'язки.

Ксантіппа. Гаразд. Тільки гляди, щоб він нічого не запідозрив: він тоді або з землею змішає.

Евлалія. Не бійся. Я так спритно поведу розмову, що він сам мені розповість, чому ви між собою не ладнаєте. Після цього я підійду до нього на свій лад — ласкаво та обережно, і, сподіваюсь, передам тобі його чуйнішим. А що стосується тебе, то при нагоді збрешу йому, з якою любов'ю ти про нього говориш.

Ксантіппа. Хай Христос поблагословить наше починання!

Евлалія. Христос допоможе — аби тільки ти сама собі не нашкодила.

КОРАБЕЛЬНА АВАРІЯ

Антон. Адольф.

Антон. Яке страхіття! То так виглядає плавання на кораблі? Хай мене Бог боронить, щоб я коли-небудь задумав щось подібне.

Адольф. А втім усе, що я досі тобі розповів, — це суцця дрібниця порівняно з тим, що ти тепер почуєш.

Антон. Маю вже досить цих жахів! Коли слухаю твої спогади, то мене проймає такий страх, немовби я сам опинився в небезпеці!

Адольф. А для мене, навпаки, навіть приємний спогад про муки, які залишились позаду. Тої ночі, про яку розповідаю, трапилось таке, що майже цілком відняло в судновласника надії на порятунок.

Антон. Що саме, розкажи, Бога ради!

Адольф. Ніч була не зовсім темна, і на вершині щогли, у «воронячому гнізді» (так це місце, по-моєму, в них називається) стояв один з моряків. Він роззирався довкруг себе, чи не видно землі. Раптом перед ним з'явилась якась вогненна куля. Для моряків немає нічого більш лиховісного від одинокого вогню і щасливішого, коли він подвійний. Вже в давнину вірили, що подвійний вогонь — це Кастор і Поллукс.

Антон. Що їм до моряків, коли один з них був вершником, а другий — кулачним бійцем.

Адольф. Так забаглося поетам. Судновласник, який сидів за кермом, заволав: «Гей, товаришу (так звичайно звертаються моряки один до одного), яке товариство появилось у тебе збоку?» «Бачу, — відповідає той, — і прошу Бога, щоб послав нам удачу». Незабаром вогненна куля опустилась по канатах вниз і покотилась аж до хазяїна.

Антон. І що, він знепритомнів від переляку?

Адольф. Моряки звикли до чудесних знамень. Куля затрималася трохи при кермі, потім покотилася по бортах корабля і, покружлявши між лавками для веслярів, зникла безслідно. Десь коло полудня буря почала посилюватись все дужче і дужче. Чи бачив ти коли-небудь Альпи?

Адольф. Бачив.

А доль ф. Ці гори — горбики, порівняно з морськими хвилями. Кожен раз, коли нас виносило на гребінь хвилі, нам здавалося, що можна б пальцем торкнутися місяця. А коли ми опускалися вниз, мали враження, немов земля розступається перед нами і ми женемо прямо в Тартар.

А н т о н. Ох, безумці ті, що довіряються морю.

А доль ф. У той час, як моряки даремно боролися зі стихією, прибігає до нас судновласник, весь білий як полотно.

А н т о н. Оця блідість віщувала, певне, якесь велике лихо.

А доль ф. «Друзі, — сказав він, — я більше не хазяїн цього судна, перемогли вітри. Залишається нам тепер покладатися лишень на милосердя Господа Бога. Хай кожен готується до найгіршого».

А н т о н. Справжнісінька скіфська проповідь¹.

А доль ф. «У першу чергу, однак, — вів далі судновласник, — треба нам розвантажити корабель. Цього вимагає суворя необхідність. Краще врятувати життя, пожертвувати речами, аніж загинути разом з ними». Незаперечна істина нас переконує: миттю скинуто було безліч бочок і скринь, повних дорогих товарів.

А н т о н. Тут напрошується приповідка: викидати добро в болото.

А доль ф. З тією тільки різницею, що ми кидали добро в море. Був серед нас один італієць, посол при королі Шотландії. Віз він із собою скриню, напхану всякою всячиною: срібним посудом, перснями, сукном, шовковим одягом.

А н т о н. Він, певно, не захотів поділитися з морем своїми статками?

А доль ф. Ні в якому разі. Він волів або втонути з милими його серцю скарбами, або врятуватися разом з ними, отже, почав опиратися.

А н т о н. Що на це судновласник?

А доль ф. «Якби ти був один, — крикнув він, — то загибай собі разом зі своєю скринєю. Але не годиться, щоб заради твоєї скрині ми всі ризикували життям. Заперечиш — викину й тебе в море разом з твоїми манатками».

¹ Скіфська проповідь — тобто груба, неотесана; для греків і римлян слово «скіфський» було синонімом грубості, невихованості.

А н т о н . Попередження, гідне старого морського вовка.

А д о л ь ф . Одне слово, італієць також змушений був викинути за борт своє майно, проклинаючи судновласника на чім світ стоїть, злий, що довірив своє життя такій дикій стихії.

А н т о н . Впізнаю спосіб висловлювання італійця.

А д о л ь ф . Трохи перегода вітер, анітрохи не умилоствлений нашими дарами, порвав канати й пошматував вітрила.

А н т о н . Ой, лишенько!

А д о л ь ф . Тоді знову до нас підбіг судновласник.

А н т о н . Певне, з новою промовою.

А д о л ь ф . Привітавшись, каже: «Друзі! Настала пора, щоб кожний з вас довірив свою душу Господу Богу і підготувався на смерть». Коли декілька чоловік, які не погано розбиралися в мореплавстві, запитали його, скільки годин, на його погляд, може корабель протриматись на поверхні, він відповів, що не може точно сказати, але більш як три години він ніяк не потягне.

А н т о н . Ці слова були ще більш нещадні, ніж попередні розпорядження.

А д о л ь ф . Закінчивши розмову з нами, він наказав перерізати всі канати, спиляти щоглу при самому гнізді, в яке вона вставлена, і разом з реями викинути в море.

А н т о н . Навіщо?

А д о л ь ф . Бо щогла після того, як були зняті і порвані на клапті вітрила, стала б непотрібною і була зайвим тягарем для корабля; єдиною надією залишилось кермо.

А н т о н . Як поводитися люди на кораблі?

А д о л ь ф . Жалісливе видовище вони являли собою. Моряки співали «Царицю небесну» й молилися до пресвятої Діви, називаючи її зіркою морською, володаркою небес, королевою світу, гаванню спасіння та багатьма іншими лестивими іменами, якими вона не наділена у Святому письмі.

А н т о н . Але що спільного в Богоматері з морем? Вона, наскільки знаю, ніколи не плавала на кораблі.

А д о л ь ф . У глибоку давнину моряками піклувалась богиня Венера, бо, як гадали, вона народилася з моря. А коли опіці її прийшов край, то цю матір, але не діву, замінила незаймана мати, тобто Діва Марія.

А н т о н . Ти ще й кепкуєш!

А д о л ь ф . Продовжую. Деякі на палубі навколішки

молились морю, лили на хвилі олію, не щадили стихії лестощів, немов сердитому володарю.

А н т о н . А що вони казали?

А д о л ь ф . Приблизно так: «Море наймилостивіше, море найблагородніше, найбагатше, найпрекрасніше! Вгамуй свій гнів, пощади нас!» Без упину з такими закликами звертались вони до глухого моря.

А н т о н . Смішний забобон. А що робили інші?

А д о л ь ф . Деякі весь час блювали, багато давали різних обітниць. Був на борту один англієць, який обіцяв святій Діві Уолсінгемській¹ золоті гори, якщо вийде на берег живим. Інші давали щедрі обітниці дереву Святого Хреста, яке зберігається там і там, інші — в такому місці. Подібні дари обіцяли Марії Діві, яка є опікункою різних місцевостей, бо багато людей вважають обітницю недійсною, якщо не вказано місце.

А н т о н . Смішно! Немовби святі живуть на землі, а не в небесах.

А д о л ь ф . Були й такі, що обіцяли вступити в орден картезіанців. Хтось присягався, що вирушить до храму святого Якова в Компостеллі босоніж, з непокритою головою, залізною кольчугою на голому тілі, випрошуючи по дорозі милостиню.

А н т о н . Невже ніхто не згадав святого Христофора?

А д о л ь ф . Я чув, заливаючися сміхом, як якийсь чоловік гучним голосом (либонь, для того, щоб святий його справді почув), пообіцяв Христофору (тому, чия статуя стоїть у Парижі в найбільшому храмі², схожа на велетенську гору, а не зображення) воскову свічку заввишки на свій зріст. Коли він з усіх сил вигукував свою обітницю декілька раз, хтось із знайомих, який випадково стояв поруч, штовхнув його ліктем і завважив: «Опам'ятайся! Що ти обіцяєш? Навіть якщо ти продаси усе своє майно, не зможеш виконати обітниці». Тоді той вже набагато тихіше (певно, для того, щоб не почув святий) сказав: «Мовчи, дурню! Невже ти повірив, що я від щирого серця таке обіцяю? Аби тільки я вибрався на сушу — а там не дам йому навіть лойового недогарка».

¹ Про славетний храм Богоматері у східній частині Англії (графство Норфолк), місце інтенсивного паломництва, розповідається докладно у діалозі «Паломництво».

² Мова йде про славнозвісний Нотр-Дам — собор Паризької Богоматері.

Антон. Що за йолоп! Певно, голландець?

Адольф. Ні, зеландець.

Антон. Дивно, що ніхто з подорожніх не подумав про апостола Павла¹, який сам колись плавав по морю і з розбитого корабля щасливо добрався до берега. Він, що сам пережив біду, ясна річ, уміє подавати допомогу потерпілим.

Адольф. До святого Павла ніхто не звертався.

Антон. Чи протягом цього часу люди молились?

Адольф. Наввипередки. Одні проказували «Царицю небесну», інші — «Вірую». Були й такі, що мимрили якісь особливі молитви, схожі на заклинання.

Антон. Ой, яка то біда робить людей побожними! Поки нам фортунить, не думаймо ні про Бога, ні про ніякого святого. Ну, що ти робив у цей час? Кому із святих слав ти свої обітниці?

Адольф. Нікому.

Антон. Чому?

Адольф. Тому що в мене немає звички укладати угоду із святим. Хіба такі обітниці — не що інше, як угода за усталеною формою: «Дам, якщо зробиш» або «Зроблю, якщо зробиш»? «Поставлю воскову свічку, якщо випливу». «Відправлюсь у Рим, якщо ти мене врятуєш».

Антон. Але, можливо, ти просив якого-небудь святого про захист?

Адольф. Також ні.

Антон. А це чому ж?

Адольф. Бо небо надто просторе. Допустимо, що я віддав би себе під опіку якомусь святому, приміром Петрові. Він, очевидно, перший почув би мою молитву, тому що стоїть біля небесних воріт². Але поки цей святий встиг би дійти до Бога, поки він виклав би йому суть моєї просьби, то я був би вже небіжчиком.

Антон. Все-таки що ти робив?

Адольф. Я звертався з молитвою безпосередньо до самого Отця: «Отче наш, іже еси на небесі». Ніхто зі

¹ Римський намісник Палестини Фест випровадив апостола Павла під охороною у Рим на суд. По дорозі ураган розбив корабель, але всі пасажери врятувалися. Опис цієї морської бурі міститься в «Діяннях апостолів», 27, 9—44.

² За віруваннями християн, святий Петро виконував роль воротаря небесного царства.

святих не почує скоріше, як він, і не відгукнеться ласкавіше на прохання молільників.

Антон. А чи не давала тобі спокою твоя совість? Чи не боявся ти молитись до Отця, якого ти стільки раз засмутив своїми гріхами?

Адольф. Широ кажучи, мене трохи мучила совість, але я вмить набрався відваги, так роздумуючи: «Немає батька, настільки розгніваного на сина, щоб, бачачи, як син тоне в бурхливому потоці або в озері, не схопив би його за волосся і не витягнув на берег». Найспокійніше з усіх поводи́ла себе одна жінка, яка тримала на руці немовля й годувала його груддю.

Антон. Скажи що-небудь про неї!

Адольф. Вона одна-сдина не репетувала, не плакала, не давала обітниць, тільки молилась пошепки, тулячи дитину до грудей. Тим часом корабель несподівано наскочив на риф, і судновласник, боячись, щоб корабель не розсипався, наказав оперезати його канатами від носа до корми.

Антон. Який мізерний захист!

Адольф. Тим часом появляється якийсь старий священник, років приблизно шістдесяти, на ім'я Адам. Він, скинувши з себе одержу аж до сорочки і знявши черевики й панчохи, наказав, щоб всі ми пішли за його прикладом і в такий спосіб підготувались рятуватися вплав. Відтак він виступив на середину палуби і заходився тлумачити нам з Жерсона п'ять істин на користь сповіді, переконуючи кожного не втрачати надії на порятунок і заодно намовляючи, щоб кожний підготувався зустрічати смерть. Був там також один чернець домініканського ордену, і вони двійко почали сповідати всіх, хто захотів.

Антон. А ти висповідався?

Адольф. Я, бачачи, що всі охоплені смертельною тривогою, висповідався тихцем Богу, засудив перед ним свої гріхи і попросив зми́лосердитися.

Антон. Куди ти думав попасти на випадок загибелі?

Адольф. Вирішити це питання я залишив судді моєму — Богові, бо не хотів бути суддею у власній справі. Все-таки в душі я леліав надію на порятунок. Поки все це відбувалося, знову приходить до нас судновласник і із сльозами на очах каже: «Хай кожен з вас буде готовий на найгірше! Ще чверть години — і судно стане непридатним для плавання». І справді, у багатьох місцях через пробойни ринула вода у трюм. Трохи згодом

судновласник повідомив, що вдалині видно церковну дзвіницю і закликав, щоб ми впали на коліна й благали про поміч святого покровителя цього храму. Всі падають ниць і моляться невідомому святому.

Антон. Може, він і вислухав би ваші молитви, якби ви звернулись до нього по імені.

Адольф. Що ж, коли ми не знали його імені. Тим часом судновласник, наскільки це можливо було, скеровує сильно розбитий корабель на цю дзвіницю. Звідусіль вривалася в корабель вода, і він, певне, розпався б на друзки, якби не канати, що його оперізували.

Антон. Жахливе становище!

Адольф. Ми підійшли до берега так близько, що тамтешні жителі помітили нас і сильно переживали, бачачи, в якій небезпеці ми знаходимося. Вони густою юрмою обліпили узбережжя, підійшли до смуги прибою і, підкотивши одяг і вимахуючи шапками, насадженими на довгі жердини, запрошували нас до себе. Вони простягали руки до неба, показуючи, що співчують нашій неволі.

Антон. З напруженням чекаю, що буде далі.

Адольф. Уже вода залила весь корабель, і тепер чи на палубі бути, чи за бортом — небезпека була однакова.

Антон. Залишалась, як то кажуть, остання дошка порятунку, — човен.

Адольф. Так, але сталась біда. Моряки вичерпали воду з човна і спустили його на море. Всі хотіли сісти в нього, але моряки в нечуваному сум'ятті намагались пояснити, що човен не спроможний вмістити такий натовп людський. Радили, щоб кожен хапав будь-яку дошку і плив до берега. Часу на роздумування не було. Отож, хто вхопив весло, хто якусь жердину, хто балку, хто відро, хто дошку, і отак, покладаючись на власні сили, кидались у воду.

Антон. А що сталося з тією жінкою, яка одна не лементувала?

Адольф. Вона найперша дісталась до берега.

Антон. Яким чудом?

Адольф. Ми посадили її на вигнуту дошку, прив'язали міцно, щоб не випала, дали їй дощечку замість весла. Потім, побажавши щастя, обережно спустили на воду і відштовхнули жердиною якнайдалі від корабля й небезпечного місця. Вона лівою рукою тримала дитятко, а правою веслувала.

Антон. Яка мужня жінка!

А доль ф. Коли вже на кораблі нічого придатного не залишилося, хтось вирвав із цоколя дерев'яне зображення пресвятої Диви, вже спорохнявіле й погризене щурами, і, обійнявши його, пустився вплав.

А н т о н. Чи човен благополучно доплив до берега?

А доль ф. Де там! Люди, які сіли в нього, першими пішли на дно. А було ж їх близько тридцяти чоловік.

А н т о н. Як же це сталося?

А доль ф. Поки човен устиг відчалити, він перевернувся від хитання.

А н т о н. Який жах! Скажи щось про себе.

А доль ф. Помагаючи іншим, я сам ледь не розстався з життям.

А н т о н. Чому саме?

А доль ф. Тому що на кораблі не залишилось нічого, на чому я міг би плавати.

А н т о н. Тут найбільш у пригоді стало б коркове дерево.

А доль ф. Так, у такому жахливому становищі я волів би мати мізерну коркову плиту, ніж золотий канделябр. У той час, як я розглядався за порятунком, мене осінила думка використати спідню частину щогли. Оскільки мені одному не під силу було її підняти, я шукав якогось помічника і знайшов його. Удвох ми вчепилися в цю деревину і довірили своє життя морським хвилям. Я тримався за її правий кінець, а мій товариш — за лівий. І ось коли нас метало то в один, то в другий бік, раптом кинувся в середину прямо нам на плечі згаданий священник, який на палубі говорив проповіді. А був це чоловік кремезний і високий на зріст. Ми налякані кричимо: «Хто там третій? Він погубить і себе, і нас!» А той спокійно каже: «Не бійтесь! Досить тут місця, Бог нам допоможе».

А н т о н. Чому він так пізно залишив корабель?

А доль ф. Він повинен був сісти в човен разом з домініканцем (всі віддали їм це право). Однак, хоч священник і чернець уже висповідались один одному на кораблі, але щось, очевидно, призабули й заходилися знову сповідатися, стоячи край борта, поклали один одному руку на голову, а човен тим часом перевернувся. Про це мені розповів священник Адам.

А н т о н. А що сталося з домініканцем?

А доль ф. Він, за словами цього ж таки Адама, скинув із себе весь одяг і голим стрибнув у воду.

Антон. А до яких святих він звертався у своїх молитвах?

Адольф. До Домініка, Фоми, Вінцентія і Петра, тільки не знаю якого, передусім довірив себе Катерині Сіенській.

Антон. А Христос йому не прийшов на пам'ять?

Адольф. Я повторюю тільки слова священника Адама.

Антон. Домініканець краще б плив, якби скинув із себе капюшон, та без капюшона чи могла б його впізнати Катерина Сіенська? А втім розповідай далі про себе самого.

Адольф. У той час як нас вир жбурляв на всі боки коло корабля, яким розбурхані хвилі крутили на місці, раптом упало кермо і розстрошило стегно тому, що тримався за лівий край щогли. Море проковтнуло нещасного. Тоді священник побажав йому вічного спочинку, зайняв його місце і захоплював мене, щоб я не падав духом, а цупко тримався за свій край деревини і швидше рухав ногами. Ми вже достоту наковталися солоної води. Нептун не тільки влаштував нам солону купіль, а й дав нам скуштувати солоного розсолу. Проти цього, однак, священник придумав хороший засіб.

Антон. Який?

Адольф. Кожного разу, коли на нас набігала хвиля, він закривав рот і відвертав голову.

Антон. Бадьорий, як видно, старик.

Адольф. Ми пливли вже деякий час і значно просунулись уперед, коли священник, чоловік здоровенного зросту, вигукнув: «Кріпись! Під ногами вже відчуваю твердь!» Я не смів повірити в таке щастя. «Ми надто далеко від берега, — відповів я, — щоб наткнутися вже на міліну». — «Ні, — каже той, — я ногами відчуваю землю». — «Це, певно, — зауважую я, — який-небудь ящик, що його сюди занесли хвилі». — «Ні, пальці явно торкаються землі», — вигукнув він. Коли ми ще трохи пропливли, священник знову намацав землю. Нарешті він каже: «Ти роби, як знаєш, відповідай сам за себе, віддаю тобі всю балку, а сам довіряюсь твердій землі». Діждавшись моменту, коли хвиля відхлинула, він побіг щодуху і щосили. Коли насувався вал, він охопив обома руками свої коліна і то протиставлявся хвилі, то ховався під водою, як ниряють дикі качки. А потім, коли вода знову відпливла, він вискочив і пустився бігти. Бачачи, що йому це вдається, я зробив те ж саме. На піщаному

узбережжі вишикувалися в довгій шерензі чоловіки, сильні і звиклі до боротьби з хвилями. Вони, тримаючи довжелезні жердини, витримували натиск хвиль, а крайній з них простягав жердину тому з потерпілих, хто підпливав до берега, і як тільки той схопився за неї, всі підходили до берега, витягуючи жертву морської аварії на сушу. Завдяки такій допомозі кілька чоловік було врятовано.

А н т о н . Скільки саме?

А д о л ь ф . Сім чоловік, але двос з них померли, коли їх піднесли до вогню.

А н т о н . А скільки вас усіх було на кораблі?

А д о л ь ф . П'ятдесят вісім.

А н т о н . Ох, яке люте море! Хочби задовольнилось десятиною, як священики. А тут з такої великої кількості людей тільки мала жменька врятувалася!

А д о л ь ф . На березі ми відчули виняткову доброту тамтешнього населення; нам дали і теплий притулок, і їжу, і одяг, і гроші на дорогу, до того ж надзвичайно швидко.

А н т о н . А люди ці до якого народу належать?

А д о л ь ф . Це — голландці.

А н т о н . Немає на світі добрішого народу, хоч вони й оточені звідусіль дикими племенами. Гадаю, що після таких переживань більше не зважишся на морську подорож?

А д о л ь ф . Ні, хіба що Бог відбере в мене розум.

А н т о н . І я волію слухати про такі пригоди, аніж мав би сам їх переживати.

ЗАЇЗДИ

Бертульф. Гільом.

Бертульф. Чому багато подорожан затримуються в Ліоні на два-три дні? Я, коли вже вирушу в дорогу, не затримаюсь ніде, поки не доберусь до мети подорожі.

Гільом. А я, навпаки, дуже дивуюсь, як можна легко розстатися з цим містом.

Бертульф. Чому саме, поясни.

Гільом. Тому що це місце, звідки навіть Одиссею не вдалося б витягти своїх супутників, — справжня оселя Сирен¹. Навіть у власному домі ніхто не має такого догляду, як у Ліоні в заїзді.

Бертульф. У чому він полягає?

Гільом. За столом завжди сидить якась жінка, що розважає гостей оповідками й жартами. А жінки там напрочуд гарненькі. Насамперед з'являється хазяйка, яка вітає приїжджих і просить, щоб ми були в доброму настрої й доброзичливо прийняли їжу, яку нам подадуть. Відтак приходить дочка, гарна на вроду і настільки бадьора, що могла б розвеселити й самого Катона. Розмовляють вони з постояльцями не як з незнайомими людьми, а немов з давніми та близькими знайомими.

Бертульф. Впізнаю в цьому славетну французьку галантність.

Гільом. Оскільки, однак, ці жінки не могли весь час складати нам товариства (треба ж бо їм займатись домашніми справами і приймати нових гостей), тому постійно з нами сиділа молодесенька, але вельми дотепна дівчина. Вона одна вміло відбивала наші словесні удари, підтримувала розмову, поки не повернулася дочка хазяйки заїзду (мати її як літня жінка мало годилась для того, щоб розважати постояльців).

¹ ...звідки навіть Одиссею... оселя Сирен. — Мається на увазі епізод з «Одіссеї» Гомера (пісня дванадцята), де розповідається, як Одиссей і його супутники щасливо оминули острів Сирен — казкових напівжінок-напівптахів, що заманювали своїми співами моряків, які таким чином ставали їх здобиччю.

Бертульф. Ну, а яке було харчування? Адже приємними розмовами шлунка не наситиш.

Гільом. Щоб не збрехати — добірне. Я просто не міг надивуватися, що вони можуть приймати постояльців за таку низьку плату. Після їди вони знову розважають гостей цікавими розповідями, щоб ніхто не нудьгував. Мені здавалося, що я перебуваю в себе вдома, а не в чужому заїзді.

Бертульф. А як було із сном?

Гільом. У спальнях завжди застанеш кількох усміхнених, жартівливих, дотепних дівчат, які самі питали нас, чи немає в нас брудного одягу. Вони брали його до прання і повертали чистим. Взагалі там не побачиш нікого, крім жінок і дівчат. Єдиним винятком була конюшня, та й туди вряди-годи забігали дівчата. Вони обіймали від'їжджаючих гостей, прощалися з ними ніжно, немов з братами або близькими родичами.

Бертульф. Французам, можливо, личить така поведінка, мені ж особисто більш до вподоби звичай німецькі, оскільки вони більше до лиця чоловікам.

Гільом. На жаль, я ні разу не мав нагоди відвідати Німеччину, тому, зроби ласку, якщо тобі не важко, розкажи, як там приймають постояльця.

Бертульф. Не знаю, чи всюди приймають їх однаково. Розповім тільки те, що бачив на власні очі. Коли хто-небудь підїжджає до заїзду, ніхто його не вітає, щоб не здавалося, начебто вони уleshують гостя. Бо вітати приїжджого, на думку німців, справа принизлива, ганебна, не достойна німецької суворості. Після довгого гукання нарешті хтось висуває голову з віконця загальної кімнати (майже до самого літнього сонцестояння постояльці переважну частину часу проводять у загальних кімнатах з печами), немов черепаха, що виглядає з-під свого панцира. Треба тоді запитати, чи можна зупинитись у заїзді. Якщо не заперечить рухом голови, — значить, можна вважати, що дає місце. На запитання, де конюшня, мовчки показує рукою. Там ти можеш доглядати свого коня, як тобі самому хочеться, бо ніхто навіть пальцем не поворухне, щоб тобі допомогти. Якщо заїзд бодай трохи відомий, то там у конюшню проводить слуга і навіть покаже стійло для коня, зрештою, дуже незручне. Річ у тім, що кращі місця вони приберігають для наступних гостей, особливо для знаті. Досить висловити невдоволення, щоб відразу ж почути відповідь: «Не под-

обається тобі? Шукай собі інший заїзд». Сіно в містах ледве можна дістати, до того ж у невеликій кількості, а платити за нього доводиться не менше, ніж за овес. Коли нарешті поставиш коня, ти ідеш у загальну залу, як і приїхав — весь брудний, у чоботях, зі своїми манатками.

Гільом. У Франції ведуть гостя в кімнату, де можна роздягнутися, почистити одяг, погрітись біля вогню, відпочити, якщо є бажання.

Бертульф. О, в Німеччині нічого подібного немає! В залі скидаєш чоботи, взуваєш пантофлі, міняєш, якщо хочеш, сорочку, промоклий від дощу одяг розвішуєш біля грубки і сам сідаєш біля грубки, щоб осушитись. Є й вода для миття рук, але звичайно така чиста, що потім треба просити ще води, щоб змити перше умивання.

Гільом. Захоплююсь чоловіками, не розніженими ніякими вигодами!

Бертульф. Дарма, що ти прибув у заїзд о четвортій годині після полудня: їсти, однак, будеш десь близько дев'ятої, а то й о десятій годині вечора.

Гільом. Чому?

Бертульф. Німецькі власники заїздів нічого не готують, поки не переконаються, що більше ніхто не з'явиться; тоді обслуговують усіх одразу.

Гільом. Роблять так, щоб, очевидно, якнайменше потрудитись, а якнайбільше заробити.

Бертульф. Ти правий. Через те в одну кімнату понабивається чоловік вісімдесят або дев'яносто. Тут ті, що пішки подорожують і верхи, купці, матроси, візники, селяни, жінки, діти, здорові люди і хворі...

Гільом. Справжній гуртожиток!

Бертульф. Один розчісує волосся, інший витирає піт, ще інший чистить штани або чоботи, хтось дихає часником. Одне слово — така мішанина мов і людей, як у давнину на Вавілонській вежі. Коли ж у цьому натовпі з'явиться чужоземець, який відрізняється одягом і поважним виглядом, всі як один втуплюють у прибулого погляд, дивлячись на нього, немов на якогось небаченого звіра, привезеного з Африки; навіть після того як постійці сядуть за стіл, не можуть від нього відірвати очей, повертаючи шиї і забуваючи про їду.

Гільом. У Римі, Парижі й Венеції ніхто нічому не дивується.

Бертульф. У той час просити що-небудь для себе

особисто не личить. Коли вже добряче засутеніє і немає чого чекати ще якихось подорожніх, входить старий слуга з сивою бородою, похмурим поглядом, коротко острижений, в брудному одязі.

Гільом. Такі люди повинні слугувати римським кардиналам як виночерпії.

Бертульф. Слуга мовчки оглядає залу, перелічує гостей і чим їх більше, тим більший розпалює вогонь у каміні, хоч би надворі й стояла нестерпна спека. Бо там особливою ознакою дбайливого догляду за постояльцями вважається те, коли із усіх піт цюрком ллється. А якщо хтось, не звиклий до духоти, щоб не задихнутись, на-смілиться трішки прочинити вікно, в ту ж мить почує окрик: «Зачини!» Якщо пояснює: «Не можу вже витримати», почує у відповідь: «Тоді шукай собі інший заїзд».

Гільом. Як на мене, немає нічого небезпечнішого, як при такому скупченні людей втомленому дихати затхлим повітрям, у тому ж самому приміщенні приймати їжу й перебувати в ньому довгі години. Я вже не кажу про прикрий запах часнику, про смердючі вітри, про гниле дихання, але в цій збірці є люди, хворі на приховані недуги, і немає ні однієї хвороби, яка б не була заразною. Безперечно, багато постояльців хворіють на іспанську, або, як інші кажуть, французьку сверблячку (хоча вона спільна всім народам). Гадаю, що спілкування з такими людьми не менш небезпечне, як перебування серед прокажених. Поміркуй сам, чим такий заїзд відрізняється від місця, в якому лютує чума.

Бертульф. Німці — народ відважний, вони сміються з такої небезпеки і легковажать нею.

Гільом. Але їхня відвага може принести несправне лихо багатьом іншим.

Бертульф. Нічого не вдієш! Таке ввійшло в них у звичку, і люди твердих поглядів нерado відступають від усталеного способу життя.

Гільом. А ось для брабантців ще двадцять п'ять років тому не було нічого приємнішого, як відвідувати громадські лазні, а тепер там живої душі не побачиш. Річ у тім, що нова хвороба наказала нам сторонитися громадських лазень.

Бертульф. Слухай далі. Незабаром знову з'являється бородатий Ганімед і застеляє обрусами столи залежно від кількості гостей у заїзді. Але, безсмертний

Боже, обриси ці далеко не мілетські, радше, можна сказати, це конопляна парусина, знята з реї. Відтак він садовить гостей за столи, за кожний стіл — не менше восьми чоловік. Кому відомі німецькі звичаї, той сідає там, де йому подобається. Немає ніякої різниці — між бідним і багатим, між слугою і паном.

Гі л ь о м. Оце і є знаменита стародавня рівність, яку знищили тирани. Так, думається, жив Христос зі своїми учнями.

Б е р т у л ь ф. Коли всі позаймають місця, знову приходить похмурий Ганімед і знову перелічує своїх підопічних. Відходить і, невдовзі повернувшись, ставить перед кожним дерев'яну тарілку, кладе ложку з того ж срібла, що й тарілка, ставить скляний кубок, трохи згодом роздає хліб, який всі поволі уминають, чекаючи, поки зваряться страви. Інколи доводиться чекати так за столом і цілу годину.

Гі л ь о м. І ніхто з постояльців протягом цього часу не вимагає скорішого обслуговування?

Б е р т у л ь ф. Ніхто, хто знає місцеві звичаї. Нарешті подають вино, але, милий Боже, що це за вино! Його повинні пити софісти, таке воно терпке і слабе. Якщо хто-небудь попросить подати кращий сорт за окрему плату, то спершу вдають, що не розуміють, про що йдеться, причому з таким виразом обличчя, немовби хотіли порішити нахабу. Якщо наполягаєш, тобі відповідають: «У цьому заїзді зупинялися графи й маркізи, але ніхто з них ніколи не нарікав на наше вино. Не смакує воно тобі — шукай собі іншого заїзду!» Тільки німецьких дворян власники постоялих дворів вважають за людей і повсюдно з гордістю говорять про їхні герби. Отже, тепер у гостей вже є хліб і вино, тобто, так би мовити, підкинуто кістку гавкаючому шлунку. Відтак по черзі починають вносити тарілки з їжею. Насамперед шматки хліба, политі м'ясним соусом, а в дні посту — овочевим наваром. Потім суп, далі — якесь підігріте м'со або підсмажену солону рибу, знову йде якась юшка, ще трохи твердої їжі і нарешті, коли вже гості вгамували голод, подають печеню або варену рибу. Їжа, що й казати, смачна, але дають її скупенько і чимскоріше забирають зі стола. Ось у такий спосіб проходить оця учта, немов театральна вистава. Як там, на сцені, виступи акторів чергуються з виступами хору, так і тут на столі появляються за зміну рідкі й густі страви. Причому господарі турбуються про те, щоб остання дія була найкраща.

Гі л ь о м. Це правило властиве добрим поетам.

Б е р т у л ь ф . Далі, було б непростенним злочином, якби хто-небудь з гостей раптом сказав господареві: «Забери, будь ласка, цю тарілку, все одно ніхто вже не їсть». Треба сидіти спокійно, поки не мине певний відрізок часу, який господар, на мій погляд, відміряє клепсидрою. Врешті приходить згаданий бородач або сам хазяїн, який одягом мало чим відрізняється від своїх слуг, і питає, чи немає в нас якихось побажань. Вслід за тим подають ще вино, на цей раз краще. В Німеччині в пошані ті, що люблять випити, бо той, хто випив найбільше, не платить більше від того, хто пив мало.

Г і л ь о м . Дивні порядки в цього народу!

Б е р т у л ь ф . Дехто пропиває інколи в двічі більше, ніж коштував би весь обід. Але щоб закінчити опис цієї учти, годі собі уявити, який неймовірний вереск і галас знімається, коли вино вдарить у голову людям. Одне слово, всі неначе поглухли! Частенько виступають талановиті блазні. Хоч немає мерзеннішої породи людей, ти не повіриш, яку насолоду дають німцям їхні витівки. Від їхнього співу, галасу, крику, танців, тупотні голова ходором ходить. Складається враження, що ось-ось завалиться стеля, сусід не чує слів сусіда. Але всі переконані, що забава йде чудово. І так хоч-не-хоч мусиш сидіти до пізньої ночі.

Г і л ь о м . Досить уже про цю «учту». Надто вона затягнулася, навіть мені набридло.

Б е р т у л ь ф . Гаразд, уже кінчаю. Нарешті забирають зі столу сир, який тоді їм смакує, коли протух і кишить черв'яками. Ще раз з'являється той бородач з дерев'яною тацею, на якій крейдою накреслені кола й півкола, і ставить її на стіл мовчки й суворо, немов який Харон. Ті, що знають призначення цього розпису, кладуть один за одним гроші на тацю, поки вона не наповниться. Бородач слідує за тим, хто платить, і мовчки підраховує. Якщо немає нестачі, схвально хитає головою.

Г і л ь о м . А що було б, якби виявилось більше, ніж треба?

Б е р т у л ь ф . Очевидно, повертає лишок. Таке інколи трапляється.

Г і л ь о м . І ніхто не нарікає, що, мовляв, розрахунок несправедливий?

Б е р т у л ь ф . Ніхто, хто при здоровому глузді. Бо відразу ж почув би у відповідь: «Ти що за цяця? Адже платиш не більше, ніж інші».

Гільом. Яка відвертість у цих людей!

Бертульф. Якщо хтось, втомлений дорогою, захоче відразу після вечері лягти в постіль, йому кажуть підождати, поки всі не підуть відпочивати.

Гільом. У мене таке враження, неначе я бачу Платонову державу¹.

Бертульф. Потім кожному показують його куток у спальні. Це спальня в повному розумінні цього слова, бо в кімнаті стоять лише ліжка, опріч них немає нічого більшого, нічим тут користуватись і вкрасти нічого.

Гільом. Чи в спальнях чисто?

Бертульф. Така сама чистота, як і в їдальні. Простирали не прані, певне, вже місяців шість.

Гільом. А як у цей час коні?

Бертульф. З ними обходяться так само суворо, як з їхніми господарями.

Гільом. Чи в Німеччині всюди однаково обходяться з гістьми?

Бертульф. Де ввічливіше, де грубіше, ніж у тому заїзді, про який я розповідав, але назагал всюди так.

Гільом. А може, тобі розповісти, як приймають постояльців у тій частині Італії, яка зветься Ломбардією, як в Іспанії, в Англії, в Уельсі? Англіїці дотримуються почасти звичаїв французьких, почасти німецьких, бо вони самі являють собою суміш цих двох народів. Лише валійці з гордістю вважають себе корінним населенням Англії.

Бертульф. Будь ласка, розкажи. Мені досі не пощастило там побувати.

Гільом. Тепер мені ніколи: судновласник казав мені вернутись не пізніше третьої години, якщо не хочу залишитись через запізнення, до того ж мої речі на кораблі. Отож іншим разом при нагоді побалакаємо доскочу.

¹ Мається на увазі твір давньогрецького філософа Платона (427—347 до н.е.) «Держава», в якому він накреслив картину ідеального державного устрою.

ЮНАК І РОЗПУСНИЦЯ

Лукреція. Софроній.

Лукреція. Рада тебе бачити, любий Софронію! Нарешті ти вернувся! Здається, цілий вік ми з тобою не бачились. Я ледь упізнала тебе з першого погляду.

Софроній. Чому, Лукреціє?

Лукреція. Бо ти виїздив безбородий, а повернувся з борідкою. Що з тобою, моє серденько? В тебе вигляд похмурий, не такий, як раніше, — погідний.

Софроній. Я хотів би поговорити з тобою сам на сам і зовсім широ.

Лукреція. Гаразд, хіба ми не одні, мій дороженький?

Софроній. Відійдімо в більш відлюдне місце.

Лукреція. Хай буде так, ходімо у відокремлену кімнату, якщо ласка¹.

Софроній. Ні, це місце не видається мені досить затишним.

Лукреція. Звідки в тебе взялась оця сором'язливість? Є в мене кімнатка, де я тримаю свої шати, до того темна, що я ледве зможу розгледіти тебе, а ти — мене.

Софроній. Подивись, чи немає тут де щілин.

Лукреція. Жодної не видно.

Софроній. І нема нікого поблизу, хто міг би підслуховувати?

Лукреція. Навіть муха нас не почує, моє сонечко. Чого зволікаєш?

Софроній. А божі очі нас не помітять?

Лукреція. Бог усе бачить.

Софроній. А від ангельських очей сховаємось?

Лукреція. Ніяким чином. Від їхніх очей не сховаєшся.

Софроній. Що ж це виходить? Перед очима божими і в присутності святих ангелів людина, не соромлячись, чинить те, що творити на очах людей його сором бере.

Лукреція. Що за новина! Ти прийшов до мене проповідь виголошувати? Спочатку вдягни на себе фран-

¹ Розмова відбувається в публічному домі.

цисканський капюшон¹, вийди на амвон — тоді й послухаємо тебе, бородачу ти мій.

Софроній. Що ж, і це не важко було б мені зробити, якби вдалось намовити тебе покинути цей спосіб життя, не лише наймерзенніший, а й найнещасніший.

Лукреція. Чому так думаєш, мій дорогий? Треба ж бо якимось чином заробляти на прожиток, — кожного ж годує його ремесло. Таке в нас заняття, від нього наші доходи.

Софроній. Бажано, моя Лукреціє, щоб ти хоч скинула з душі оце похмілля і разом зі мною розглянула суть справи.

Лукреція. Проповідь залиш на другий раз, а поки що веселімося й живімо, мій Софронію!

Софроній. Гаразд. Яким би не було оце твоє ремесло, ти займаєшся ним задля прибутку.

Лукреція. Влучно сказано.

Софроній. Нічого ти не втратиш, я заплачу тобі вчетверо, тільки вислухай мене.

Лукреція. Говори, будь ласка.

Софроній. Насамперед дай мені відповідь на таке запитання: чи є жінки, які тебе недолюбують?

Лукреція. Аякже. Ї не одна.

Софроній. Ї яких ти, в свою чергу, ненавидиш?

Лукреція. Які цього заслуговують.

Софроній. Якби ти могла зробити їм щось приємне, чи зробила б?

Лукреція. Радше б їх отрутою почастувала.

Софроній. А тепер поміркуй, чи можеш догодити їм більше, ніж тепер, коли вони бачать, яке ганебне й жалюгідне життя ведеш. Ї чи можеш ти завдати більше горя тим, хто бажає тобі добра?

Лукреція. Така вже моя доля.

Софроній. Те, що для людей, яких засилають на далекі острови або у віддалені дикі краї, буває найбільшою мукою, ти прийняла на себе самохіть.

Лукреція. Що ти маєш на увазі?

Софроній. Хіба ти добровільно не відреклась від усього, що людям найдорожче, — від батька, матері, братів, сестер, тіток та інших, з якими тебе зв'язала

¹ Францисканський капюшон — капюшон чернечого ордену, заснованого у 1209 р. італійським богословом Франциском Ассізьким.

кривними узами природа? Їм соромно за тебе, а ти не смієш показатись їм на очі!

Лукреція. Я просто замінила дорогих мені осіб: замість небагатьох маю багатьох, і один з них ти, якого я завжди любила як брата.

Софроній. Облиш жарти, подумай поважно, яке твоє становище. Повір мені, Лукреціє, той, хто має стількох друзів, по суті не має жодного. Для тих, хто до тебе вчащає, ти не подруга, а матрац. Подумай, нещасна, в яку яму ти сама себе зіпхнула! Христос полюбив тебе так, що своєю кров'ю спокутував і захотів зробити співучасницею в небесній спадщині, а ти робиш із себе стічну клоаку, до якої приходять всілякий набрид — брудні, мерзотні, коростяві — і свою нечисть скидають у тебе! Якщо ти ще не заразилась тією проказою, яку звуть іспанською сверблячкою, все одно, рано чи пізно, ти її не уникнеш. А тоді — чи може бути хтось нещасливіший, навіть якби все інше складалось якнайкраще: і багатство прийшло до тебе, і слава... Ти станеш живим трупом. Тобі не в смак було слухатись матері — тепер ти слугуєш плюгавій звідниці. Тобі остогидло слухати настанови батька — тепер тебе частують кулаками п'яні й тупоумні розпусники. Тобі неохота була працювати вдома, щоб заробляти на прожиток, — тут доводиться переносити нестерпний галас і безсонні ночі.

Лукреція. Звідки отут об'явився цей новий проповідник?

Софроній. Ось над чим ще подумай. Цей цвіт краси, який вабить твоїх коханців, швидко зів'яне. Що тоді будеш робити, бідолашна? Купа гною і та буде вартнішою від тебе. З блудниці станеш звідницею. До того ж не всім дістається така почесність. А якщо й дістанеться, що може бути злочиннішим або ближчим до злоби диявольської?

Лукреція. Майже все, що ти говориш, мій Софронію, щира правда. Але звідки в тебе оця святість? Адже з усіх пустомель ти був найбільш пустий і легковажний. Ніхто не навідувався сюди частіше від тебе, та й у будь-яку пору... Чула, що ти побував у Римі.

Софроній. Так, побував.

Лукреція. Але звідти люди вертаються звичайно гіршими, ніж від'їжджають туди, а ти — навпаки. Як це сталося?

Софроній. Поясню. Я вирушив у Рим не з тими намірами і не з тим настроєм, що інші. Майже всі для того і їдуть у Рим, щоб вернутись гіршими, ніж були;

нагод для цього в Римі досхоchu. А я поїхав з одним порядним чоловіком і за його порадою взяв із собою замість пляшки вина Новий завіт у перекладі Еразма¹.

Лукреція. Еразма? Кажуть, що це заклятий сретик.

Софроній. Хіба і тут відоме його ім'я?

Лукреція. Ще б пак! Немає нічого славнозвіснішого.

Софроній. Ти його бачила?

Лукреція. Ніколи не бачила, але хотілося б подивитись на того, про якого я почула стільки поганого.

Софроній. Звісно — від поганих людей.

Лукреція. Навпаки, від вельми поважних.

Софроній. Від кого ж?

Лукреція. Не гоже виявляти.

Софроній. Чому?

Лукреція. Бо якщо ти проговоришся і це дійде до їхнього відома, чимала частка моїх прибутків піде прахом.

Софроній. Не бійся: мовчатиму як камінь.

Лукреція. Підстав вухо.

Софроній. Дурненька, навіщо підставляти вухо, коли ми одні? Хіба, щоб Бог не почув?.. Боже безсмертний, ти, як бачу, благочестива повія, коли помагаєш злидарям.

Лукреція. Від цих злидарів маю більше користі, ніж від вас, багачів.

Софроній. Так, вони грабують добрих матерів, щоб витрататись на блудниць.

Лукреція. Але кажи далі про книгу.

Софроній. Гаразд, варто про це поговорити. У Біблії Павло², який не вміє брехати, твердить, що ні блудниці, ні блудники не удостояться небесного царства. Коли я це прочитав, почав так міркувати: не багато дістанеться мені з батьківської спадщини, однак я волів би розпрощатися з усіма блудницями на світі, аби тільки батько не позбавив мене спадку. Наскільки дужче треба берегтись, щоб мене не позбавив спадку Отець небесний! До речі, проти батька, який від тебе відрікається і позбавляє тебе спадщини, деякий захист подають людські закони, а проти Бога, який відмовляє у спадкоємності, захисту нема. Тим-то я твердо постановив не мати надалі нічого спільного з блудницями.

Лукреція. Якщо тільки зможеш витримати...

¹ Новий завіт грецькою мовою з латинським перекладом і присвятою папі Льву X видав Еразм Роттердамський в Базелі 1517 р.

² Послання апостола Павла до ефесян, 5, 5.

Софроній. Значну частину стриманості становить уже саме щире бажання бути стриманим. І, нарешті, залишається останній засіб — одруження. В Римі я звалив на священника-сповідника цілі авгієві конюшні. Він розумно в довгому повчанні закликав до чистоти душі й тіла, до читання Святого письма, до частих молитов, до поміркованого життя, однак не призначав ніякої покути, крім тієї, щоб я з колінопреклонінням перед головним вівтарем проказав псалом «Помилуй м'я, боже», і, якщо вистачить грошей, дав першому-ліпшому жебракові один флорин. Коли я здивувався, що за стільки блудних гріхів призначена така мізерна кара, він відповів дуже влучно: «Сину мій, якщо ти справді розкаєшся і ладен перемінити свій спосіб життя, то покарання не має ніякого значення, а якщо й далі будеш жити в гріхах, сама похіть покарає тебе так безжально, як ні один священник. Поглянь на мене, як я виглядаю: очі гнояться, руки трясуться, весь я скоцюрблений, а колись же я був такий блудник, яким є ти». Так я опам'ятався й порозумнішав.

Лукреція. Отже, я втратила свого Софронія?

Софроній. Навпаки, придбала! Бо досі він душевно пропадав, не був другом ні собі, ні тобі. Тепер він тебе по-справжньому любить і прагне твого спасіння.

Лукреція. Так що ти мені радиш, Софронію?

Софроній. В першу чергу — кинь оце життя. Ти ще молода, весь бруд, що прилип до тебе, дасться змити. Або виходь заміж (про придане ми постараємось), або вступай в монастир, що приймає грішниць, або тимчасово знайди притулок у якоїсь шанованої матері якоїсь із сімей. А я подам тобі допомогу в тому чи іншому випадку.

Лукреція. Будь добрий, мій Софронію, вибирай сам, а я підую за твоєю порадою.

Софроній. Але поки що вийди звідси.

Лукреція. Що? Негайно?

Софроній. Хіба не краще сьогодні, ніж завтра, бо відкладання криє в собі шкоду, а зволікання — небезпеку.

Лукреція. Куди ж мені податися?

Софроній. Збери всі свої манатки й передай їх мені сьогодні ж увечері. Мій слуга потай віднесе речі до вірної жінки, а переодя я заберу тебе, немов на прогулянку. Ти сховаєшся в тої жінки і будеш жити на мої кошти, поки я не придумаю щось певне. Постараюся це залагодити якнайскоріше.

Лукреція. Згода, мій Софронію, я цілком здаюся на твою чесність!

Софроній. І будеш мені завжди вдячна.

АБАТ І ВЧЕНА ДАМА

Антроній і Магдалія.

Антроній. Що за дивне обладнання бачу тут?

Магдалія. Хіба воно поганого смаку?

Антроній. Не знаю, доброго чи поганого смаку, в усякому разі не пристойне воно ні для дівиці, ні для заміжньої жінки.

Магдалія. А це ж чому, поясни!

Антроній. Тому, що всюди повно книжок.

Магдалія. Невже ти, літня людина, абат, до того ж придворний, ніколи не бачив книжок у кімнатах знатних жінок?

Антроній. Бачив, але всі вони були написані французькою мовою, а тут я бачу грецькі й латинські книжки.

Магдалія. Хіба тільки книжки, написані французькою мовою, вчать мудрості?

Антроній. Знатним дамам вельми подобається тримати їх, щоб мати чим заповнити своє дозвілля.

Магдалія. Невже тільки знатним дамам випадає бути мудрими й жити приємно?

Антроній. Мудрість і приємне життя — несумісні поняття. Мудрість — справа ніяк не жіноча, а приємне життя личить знатним дамам.

Магдалія. А жити добродісно — хіба не личить усім?

Антроній. Усім, очевидно.

Магдалія. А чи можуть жити приємно ті, що не живуть добродісно?

Антроній. Навпаки, чи може жити приємно той, хто не живе добродісно?

Магдалія. Виходить, ти схвалюєш поведінку тих, що живуть грішно, аби тільки їм жилося приємно?

Антроній. Гадаю, добре живуть ті, що живуть приємно.

Магдалія. Але звідки береться та приємність — від речей зовнішніх чи з власної душі?

Антроній. Від зовнішніх речей.

Магдалія. Удався з тебе абат хоч куди, але філософ ні до чого. Скажи, що ти вважаєш мірилом приємності?

Антроній. Сон, бенкети, вільно робити, що забагнеться, гроші, почесі.

Магдалія. Гаразд, а якби до всього цього Бог додав ще мудрість, чи жив би ти тоді приємно?

Антроній. Що ти називаєш мудрістю?

Магдалія. Це така властивість, коли ти розумієш, що почуваш себе щасливим тільки завдяки благам духовним, а багатство, почесі, знатне походження не роблять людину ні щасливою, ні кращою.

Антроній. Цур тобі з такою мудрістю!

Магдалія. А якщо мені більшу втіху дає читання книжок хороших письменників, ніж тобі полювання, випивки або гра в кості, — чи не скажеш, що я живу приємно?

Антроній. Ой, я не міг би так жити.

Магдалія. Тим-то я не про те питаю, що тобі найприємніше, а що повинно бути приємним.

Антроній. Не хотів би я, щоб мої ченці вічно ниділи над книжками.

Магдалія. А мій чоловік за це мене дуже хвалить. Чому ти не схвалюєш такого захоплення у твоїх ченців?

Антроній. Бо я пересвідчився, що вони від читання стають менш покірні. Перечить, посилаючись на постанови, папські розпорядження, на послання апостолів Петра й Павла.

Магдалія. Отже, ти даєш накази, що суперечать вченню Петра й Павла?

Антроній. Чого вчать ці святі, — я не знаю, у всякому разі не люблю ченців, які на все мають готову відповідь, і не хочу, щоб хто-небудь з моєї братії був мудріший за мене.

Магдалія. Можеш уникнути цього, якщо сам постараєшся здобути якнайбільше знань.

Антроній. Немає в мене на це часу.

Магдалія. Як це так?

Антроній. Просто немає в мене вільної хвилини.

Магдалія. Немає в тебе часу бути мудрим?

Антроній. Немає.

Магдалія. Що ж тобі заважає?

Антроній. Довгі молитви, господарські клопоти, полювання, коні, служба при дворі.

Магдалія. І це для тебе важливіше від мудрості?

Антроній. Такий спосіб життя став для мене звичкою.

Магдалія. Скажи мені ще таке: якби якийсь Бог дав тобі змогу перетворити твою чернецьку братію і себе самого в будь-яку тварину — чи перетворив би ти її у свиней, а себе — в коня?

Антроній. Ні в якому разі.

Магдалія. Але тоді ніхто з твоїх ченців не був би мудрішим від тебе одного.

Антроній. Мені байдуже, якими тваринами стали б мої ченці, аби тільки я залишився людиною.

Магдалія. І ти вважаєш, що людиною є той, хто не має мудрості і не прагне мати її?

Антроній. Для себе я достатньо мудрий.

Магдалія. Для себе й свині мудрі.

Антроній. Ти, як видно, софістка неабияка — так уміло вмієш спорити.

Магдалія. Кого нагадуєш мені ти, я не скажу. Все ж чому тобі не до вподоби обладнання цієї кімнати?

Антроній. Тому що жіноче приладдя — кужіль і веретено.

Магдалія. Хіба не личить матері сім'ї завідувати домом і виховувати дітей?

Антроній. Личить.

Магдалія. І ти вважаєш, що при цьому можна обійтись без мудрості?

Антроній. Ні, не вважаю.

Магдалія. Саме такої мудрості і вчать мене книги.

Антроній. У мене в монастирі шістдесят два ченці, але в моїй келії жодної книги не знайдеш.

Магдалія. Добре воно живеться цим ченцям під твоєю опікою!

Антроній. Книжки я можу терпіти, але не латинські.

Магдалія. Чому?

Антроній. Тому що мова ця не для жінок.

Магдалія. Поясни чому.

Антроній. Тому що латина не сприяє збереженню жіночої цнотливості.

Магдалія. А французькі книжки, повні найбезглуздіших оповідок, сприяють цьому?

Антроній. Є ще інша причина.

Магдалія. Яка? Кажі відверто.

А н т р о н і й . Для жінки, котра не знає латини, священник не такий небезпечний.

Магдалія . Ой, з цього боку ніяка небезпека не грозить завдяки вам самим. Адже ви все робите для того, щоб не знати латини.

А н т р о н і й . Та й простолюддя вважає, що коли жінка знає латину — то це рідке й незвичайне явище.

Магдалія . Що ти мені тут посилаєшся на простолюддя? Адже саме простолюддя своїми вчинками не може служити добрим прикладом! Навіщо посилаєшся на звичку — вчительку всілякого неподобства! Треба засвоювати все те, що найкраще, а тоді ввійде у вжиток те, що досі було незвичне, приємним стане те, що було немилим, пристойним стане те, що вважалось непристойним.

А н т р о н і й . Я слухаю, ве́ди далі.

Магдалія . Хіба не похвально, що уродженки Німеччини вчать французьку мову?

А н т р о н і й . Авжеш.

Магдалія . З якою метою вчать її?

А н т р о н і й . Щоб розмовляти з тими, хто знає французьку.

Магдалія . А мені, на твою думку, не личить вчити латину, щоб щоденно гурорити з багатьма письменниками, такими мудрими, такими щирими порадиниками?

А н т р о н і й . Книжки віднімають у жінки розум, якого в неї й так обмаль.

Магдалія . Скільки розуму в нас, я не знаю, але свій, хоч його й мало, волію присвячувати науковим заняттям, аніж марнувати на безглузде проказування молитов, на нічні гульбища, випорожнювання містких чар з вином.

А н т р о н і й . Спілкування з книжками призводить до безумства.

Магдалія . А спілкування з пияками, блазнями і скоморохами не призводить до безумства?

А н т р о н і й . Навпаки — проганяє нудьгу.

Магдалія . Хіба можна повірити, щоб мої такі приємні співрозмовники доводили мене до безумства?

А н т р о н і й . Так кажуть люди.

Магдалія . Проте дійсність свідчить про протилежне. Наскільки частіше ми бачимо людей, яких призвели до безумства непомірковані пиятики, безкінечні пиятики, розгнущдані пристрасті.

А н т р о н і й . Я, скажу відверто, не хотів би мати вчену дружину.

Магдалія . А я рада, що доля подарувала мені чоловіка, не схожого на тебе. Завдяки освіті я стала дорожчою йому, а він — мені.

А н т р о н і й . Великими зусиллями здобувається освіта, а кінець кінцем все одно треба вмирати.

Магдалія . Скажи мені, превелебний абате, якби завтра довелося тобі вмирати, яким би ти волів піти з цього світу — глупаком чи мудрецем?

А н т р о н і й . Якби мудрість діставалась без труда...

Магдалія . Але ж людині ніщо не дістається без труда в цьому житті, і що б ми не придбали, якими б зусиллями не домоглися цього, все необхідно тут залишити. Чому ж маємо шкодувати старань на найдорогоціннішу справу, якщо такою ціною можемо здобути духовну цінність, плоди якої будуть супроводити нас і на той світ?

А н т р о н і й . Я не раз чув приказку: мудра жінка — подвійно дурна.

Магдалія . Так звичайно кажуть, але тільки дурні. Жінка справді мудра себе саму мудрою не вважає і, навпаки, та, в якій немає ані крихітки розуму, а вона чваниться своїм розумом, — ось така справді подвійно дурна.

А н т р о н і й . Не знаю чому, але наука для жінки — неначе сідло для бика.

Магдалія . Все ж не можеш заперечити, що більше бикові підходить сідло, аніж ослу або свині — мітра. Якої ти думки про Богородицю?

А н т р о н і й . Якнайкращої.

Магдалія . А хіба вона не читала книжок?

А н т р о н і й . Читала, але не такі.

Магдалія . А які ж?

А н т р о н і й . Часослов.

Магдалія . Який саме?

А н т р о н і й . Бенедиктинський.

Магдалія . Хай так. Ну, а Павла і Евстахія, хіба не були обізнані вони із священними книгами?

А н т р о н і й . У наш час — це рідке явище.

Магдалія . Подібно, як колись рідкісним птахом був невчений абат, зате нині це буденне явище. Колись імператори і князі славились не тільки владою, а й вченістю. Зрештою, вчена жінка не така вже рідкість. Як

ти гадаєш: і в Іспанії, і в Італії чимало жінок знатного походження, які можуть суперничати з будь-яким чоловіком, в Англії є вчені жінки з дому Мора, в Німеччині — з дому Піркгеймера і Блауера¹. Якщо ви не схаменетесь, дійде до того, що ми будемо керувати богословськими школами, ми будемо виголошувати казання в храмах, ми заволодіємо вашими мітрами.

А н т р о н і й . Не дай Боже!

Магдалія . Ваша справа не допустити цього. Якщо ж не отямитесь і будете поводитися так, як досі, то скоріше гуси проповідуватимуть з казальниці, ніж ви, безмовні пастирі, втримасте при собі паству. Ви самі бачите — сцена світу вже міняється, і треба або зовсім зняти з себе машкару, або кожному грати свою роль.

А н т р о н і й . Ну, як же необачно я натрапив на цю жінку! Якщо коли-небудь завітаєш до нас, я прийму тебе набагато люб'язніше.

Магдалія . Як саме?

А н т р о н і й . Потанцюємо, вип'ємо досхочу, пополюємо, пожартуємо, посміємося!

Магдалія . Мене вже тепер бере охота посміятися.

¹ Три дочки Томаса Мора одержали старанну освіту, зокрема виділялася з них *Маргарет*, улюблениця батька. Вона, припускають, послужила моделлю для образу Магдалії. *Віллібальд Піркгеймер* (1470—1530рр.) — визначний учений, німецький гуманіст, у якого було п'ять дочок; *Фома Блауер* (пом. 1567 р.), богослов, викладач університету у Віттенберзі.

ЗАКЛИНАННЯ ЧОРТА, або ПРИВИД

Томас. Ансельм.

Томас. Яка ж то весела подія сталася, що ти так радісно всміхаєшся, немовби знайшов скарб?

Ансельм. Твоя здогадливість близька до істини.

Томас. І ти не поділишся з другом, що веселого сталося?

Ансельм. Навпаки, вже давно шукаю когось, кому я міг би звіритись своєю радістю.

Томас. Отже, нумо, розмовідай!

Ансельм. Недавно я почув дуже смішну історію, яку можна б вважати витівкою, запозиченою з комедії, якби місце, дійові особи і взагалі всі обставини не були мені знані так досконально, як знаю тебе.

Томас. Жадібно слухатиму. Починай!

Ансельм. Чи знаєш Пола¹, зятя Фавна²?

Томас. Ще б пак!

Ансельм. Він і вигадник, і водночас виконавець цієї комедії.

Томас. Охоче вірю: він здатний зіграти будь-яку комедію, навіть без машкари.

Ансельм. Це правда. І, очевидно, бував ти в його маєтку неподалік від Лондона³?

Томас. Зліва від будинку, приблизно в двох пострілах з арбалета.

Ансельм. Так точно. З другого боку тягнеться

¹ Деякі вчені вважають, що під ім'ям Пола ховається Джон Колет (1466—1519 рр.), професор знаменитої школи при соборі св. Павла в Лондоні, друг Еразма.

² У діалозі три постаті мають ім'я Фавн: тесть Пола, обмежений священик і «грішна душа». Ім'я Фавн вибрано для священика навмисно, бо римський бог полів і лісів Фавн мав ще прізвисько «Фатуус», що по-латині значить «дурень».

³ Припускають, що події, зображені в цій бесіді, відбувалися в липні 1514 р. в маєтку Томаса Мора.

висохла канава, густо заросла кущами шипшини й ожини, а через неї по кладці веде стсжка у відкрите поле.

Томас. Пам'ятаю.

Ансельм. Віддавна серед тамтешніх селян ходили чутки, начебто біля цієї кладки появляється якийсь привид, часом чули навіть його несамовитий стогін. Гадали, що це душа якогось грішника страждає від нестерпних мук.

Томас. Хто вигадав такі небилиці?

Ансельм. Звісно хто — Пол. З цього він зарання підготував пролог до своєї комедії.

Томас. Що йому прийшло в голову — навіщо він це вимудрував?

Ансельм. Не знаю, така вже вдача у цього чоловіка: любить з допомогою таких витівок глумитись над людською глупотою. Розповім тобі, яку штуку він недавно встругнув. Їхали ми на конях у Річмонд невеликим гуртом, в якому були люди цілком розумні. Небо було напрочуд ясне, ніде ні хмаринки. Раптом Пол поглянув уважно на небо, почав розмашисто хреститись і з переляком на лиці так сам до себе заговорив: «Боже безсмертний! Що я бачу?» Коли ті, хто їхав поруч, запитали, що таке він побачив, він знову перехрестився і сказав: «Боже милостивий! Відверни від нас цей зловорожий привид!» Коли попутники, аж палаючи з цікавості, наполягали щораз більше сказати, що він побачив, тільки тоді він, втупивши погляд у небо і показуючи пальцем на якесь місце вгорі, вигукнув: «Невже ви не бачите он там велетенського дракона з вогненними рогами, з хвостом, вигнутим у дугу?» Всі як один твердили, що не бачать. Пол казав їм напружити зір і ще раз показав на небо. Нарешті хтось із супутників, не бажаючи видатись людиною з поганим зором, підтвердив, мовляв, і він це бачить. Услід за ним пішов другий, третій супутник, бо їм соромно було не бачити такого очевидного явища. Що сталося далі? Протягом трьох днів усю Англію облетіла звістка про чудо. Неймовірна річ народна чутка: всю цю історію люди прикрасили новими доповненнями. Не забракло навіть таких людей, які цілком поважно тлумачили, що означає таке знамення. А вигадник цієї небилиці достоту розважався людською глупотою.

Томас. Пізнаю його почерк. А втім вернись до розповіді про привид.

Ансельм. Більш-менш у цей час завітав до Пола

якийсь Фавн, священик, з числа тих, яким не досить називатися з латини «статутними»¹, а обов'язково дочіплюють собі ще й грецьку назву. Священик цей був парохом у сусідньому селі і вважав себе знавцем у всіляких справах, особливо ж у релігійних.

Томас. Розумію: знайшовся актор комедії.

Ансельм. За столом зайшла мова про чутки у зв'язку з появою чудовиська. Коли Пол відчув, що Фавн не лише знає про них, а й вірить їм, почав упрощувати священика, щоб він як людина освічена й побожна подав допомогу багатостраждальній душі. «Якщо в тебе є якісь сумніви, — сказав Пол, — то сам перевір: підійди о десятій годині вечора до кладки, і ти почувеш зойки страдника. Візьми собі когось у супутники, таким чином будеш почувати себе безпечнішим, і ви вдвох ніяк не помилитеся!»

Томас. І що далі?

Ансельм. Після вечері Пол за своєю звичкою поїхав на полювання. Фавн, проходжуючись, коли вже через сутінки неможливо було що-небудь виразно бачити, почув страхітливі зойки, які з дивовижним мистецтвом видавав Пол, що сховався в чагарнику і стогнав, прикладаючи до уст порожній глиняний горщик. Голос, який виходив з порожньої посудини, звучав особливо понуро.

Томас. І що далі? Ця комедія, як бачу, своєю вигадливістю перевершує навіть «Привид» Менандра².

Ансельм. Підожди-но, побачимо, що скажеш, коли вислухаєш до кінця. Фавн спішно вернувся додому, бажаючи розповісти те, що чув. Пол, знаючи коротшу дорогу, з'явився раніше. Тоді Фавн розповів йому; що сталося, до того ж додав різні свої вигадки, щоб усе було дивовижнішим.

Томас. І Пол, слухаючи це, міг утриматись від сміху?

Ансельм. Хто? Пол? Він прекрасно володіє виразом обличчя. Кожний сказав би, що він сприймає справу

¹ Ансельм іронізує з назви «статутні священики», нібито вони мають щось спільне з грецьким словом «канон», що по-грецьки означає «правило», «статут».

² Мовиться про комедію давньогрецького драматурга Менандра (342—292 до н.е.) під заголовком «Привиди», яка збереглась у незначних уривках.

всерйоз. Кінець кінцем, Фавн під впливом настирливих прохань Пола виявляє готовність виганяти чорта. Всю ніч він провів безсонно, роздумуючи, як безпечно взятися за справу, бо його самого пройняв страх за свою власну душу. Отож насамперед він зібрав найбільш дійові й перевірені заклинання, до них додав деякі нові, а саме: заклинання нутрощами пресвятої Діви Марії і кістками святої Веренфріди¹. Відтак вибрали місце в полі, поблизу чагарника, звідки чути було голос, окреслили досить велике коло, всередині якого нарисували багато хрестів та інших знаків. Усе це відбувалося в супроводі врочистих молитов. Поставили величезну посудину із свяченою водою. Фавн вдягнув на себе так звану священну столу, до якої був прикріплений початок євангелія від Іоанна. В шкатулці він мав воскову облатку, одну з тих, що їх щорічно освячує папа римський. Простолюддя називає її «Ягням божим»². Цією зброєю захищались колись у давнину від злих демонів, сам францисканський капюшон не відлякував їх. Усе було підготовлено на випадок, щоб дух, коли виявиться духом темряви, не напав на заклинателя. Попри всі оці заходи обережності Фавн не зважувався один вступити в накреслене коло, тому було вирішено просити на допомогу другого священника. Тоді Пол, боячись, щоб цей помічник не виявився розумнішим і не розгадав таємницю комедії, запрошує пароха з сусіднього села, й відкриває йому всю правду. Цього вимагав дальший хід вистави, а знайомий священник погодився взяти участь у цій витівці. Після того, як усе було підготовлено згідно з ритуалом, наступного дня близько десятої години вечора Фавн з парохом входять у коло. Пол, який прибув туди раніше, жалісливо стогнав у чагарнику. Фавн приступив до заклинань. Тим часом Пол непомітно під покровом ночі дістався до найближчого хутора і привів звідти ще одну дійову особу, бо комедія вимагала участі багатьох акторів.

Т о м а с . І що вони зробили?

А н с е л ь м . Посідали на вороних коней і забрали з собою лампи, заслонивши світло. Коли під'їхали впритул

¹ Культ святої Веренфріди особливо процвітав в Англії.

² На обличчі з одного боку було витиснене зображення ягняти з хоруговою, а з другого — папської руки з ключами. Папа римський посвячував ці облатки напередодні Великодня.

до священного кола, відслонили запалені лампи, щоб нагнати страху на Фавна і вигнати його з кола.

Томас. Стільки натрудився Пол, щоб напустити на священника туману?

Ансельм. Така вже людина, цей Пол. Зрештою задумана витівка могла дорого обійтися жартунам.

Томас. Як це розуміти?

Ансельм. Коні, наполохані раптово добутих світлом, стали диба і ледве не поскидали своїх вершників. Так виглядала перша дія комедії. Коли всі вернулись додому, під час розмови Пол, нібито нічого не знаючи, питає, як усе проходило. Тоді Фавн почав розповідати, що бачив двох страшних чортів на чорних конях з вогненними очима, з ніздрів яких бухало полум'я. Вони намагались вдертись у священне коло, але слова молитви стримали їх і відправили геть до нечистого. Такий перебіг подій підбадьорив Фавна. Тим-то наступного дня, підготувавши все якнайретельніше, він знову ввійшов у коло. У той час, як він настирливими заклинаннями довго викликав мару, Пол і його товариш здалеку появились на чорних конях, грізно виючи, і приблизились, немовби хотіли увірватись у коло.

Томас. А вогню з ними на цей раз не було?

Ансельм. Ні, тому що попередній раз нічого доброго з цього не вийшло. Але послухай, яку нову штуку вони утнули. Вони взяли з собою довгу линву і, опустивши її, волочили злегка по землі, тримаючи за два кінці. І коли вони, вибігаючи вперед то з одного, то з другого боку, нарешті, немов перелякані заклинаннями Фавна, давали драла, збили з ніг обох священників і перевернули посудину, повну свяченої води.

Томас. Ось таку нагороду одержав за свою гру другий священник?

Ансельм. Так, але він волів стерпіти це збиткування, аніж покинути розпочату гру. Після цього випадку, коли всі зібралися знову поготорити, Фавн докладно розповідав Полу, в якій грізній небезпеці він опинився і як відважно своїми молитвами відбив напад двох чортів. Тепер він пересвідчився, що немає такого демона, навіть найзухвалішого і найпідлішого, який би спроможний був увірватись у священне коло.

Томас. Невже, по-твоєму, Фавн дурний як пень?

Ансельм. Це ще не все. Слухай далі! Коли комедія дійшла такого розвитку подій, в саму пору з'явився

зять Пола. Як знаєш, старша донька Пола вийшла заміж за юнака винятково веселої вдачі.

Т о м а с . Знаю. Таких витівок він не цурається.

А н с е л ь м . Не цурається? Заради того, щоб зіграти якусь роль у такій комедії або хоч подивитись на неї, він ладен пожертвувати найважливішою справою. Тесть розповів йому про все і доручив виступити в ролі грішної душі. Той охоче погоджується й відповідно наряджається: він обкутується простирадлом (як у нас заведено окутувати покійників) і кладе в глиняний горщик жаринки, через що здавалось, ніби крізь простирadlo бухає полум'я. Коли настала ніч, усі подались на місце, де розігрувалась комедія. Раптом розляглись несамовиті зойки. Фавн узявся читати всі заклинання підряд. Нарешті, вдалині серед чагарника появилась душа, яка, розпачливо стогнучи, час від часу показувала «полум'я». У той час, як Фавн закликав душу, щоб сказала, хто вона така, з кущів несподівано з пронизливим ревом вибігає Пол, переодягнений за демона, і зміненням голосом верещить: «Не має права на цю душу! Вона моя!» Кілька разів він підбігає до краю священного кола, немов з наміром кинутись на заклиначеля, але миттю відступає, неначе зупинений словами молитви священика й силою свяченої води, якою його Фавн щедро кропив. Коли, нарешті, був прогнаний демон, що супроводив душу, Фавн устрям в розмову з душею. На настирливе розпитування й молитви Фавна душа відповідає, що вона належить християнинові, і на запитання, як її звати, сказала: «Фавн». — «І мене так звуть», — відповів здивований священик. Його приємно вразило те, що вони тески і тим більше йому залежало на тому, щоб Фавна врятував Фавн. Оскільки Фавн не вгавав розпитувати, душа, боячись, щоб довготривала розмова не виявила підступу, заявила, що довше розмовляти їй не можна, що пізня пора, і вона змушена відійти під владу чортів, але обіцяла з'явитись на другий день. Знову всі збираються в домі Пола, постановника цієї комедії. Заклиначель переказує весь хід цієї події, дещо додаючи і від себе, переконаний, що так воно було насправді, настільки він захопився всім тим, що відбувалося. Адже тепер уже виявилось, що душа належить християнину, яку жорстокий демон піддає нестерпному катуванню. Отже вирішено було докласти всіх зусиль для її врятування. Однак під час наступних заклинань трапилося щось дуже смішне.

Томас. Що саме? Розкажи, будь добрий!

Ансельм. Коли Фавн викликав душу, Пол, який грав роль демона, враз підбіг так близько, немовби ось-ось мав увірватись у коло. Фавн відбивався від нього молитвами і не шкодував свяченої води. Тоді демон почав кричати, що все це ні до чого. «Ти злягався з дівчиною. Тепер ти мені підвладний». Те, що Пол сказав жартома й навімання, виявилось випадково правдою. Бо заклинатель, спантеличений цими словами, відступив на середину кола й почав щось шептати на вухо другому священикові. Побачивши це, Пол негайно забрався геть, щоб не чути того, що не личить підслуховувати.

Томас. Що ж, роль сором'язливого й побожного демона зіграв Пол.

Ансельм. Так, це правда. У противному випадку можна було б дорікнути виставі, що вона не дбає про пристойність. Однак він устиг почути голос пароха, який призначав Фавну покуту.

Томас. Яку?

Ансельм. Він наказав три рази проказати молитву господню, з чого можна зробити висновок, що Фавн минулої ночі тричі согрішив.

Томас. Ось так цей «статутний» священик шанує статут!

Ансельм. Що ж — вони люди, і провина людська.

Томас. Веди далі, будь ласка.

Ансельм. Тепер Фавн уже бадьоро вертається на край кола і сам викликає злого духа на бій. Але той, неабияк злякавшись, дає ногам знати, кажучи: «Ти мене обманув. Якби я мав розум, то ніколи б тобі про це не нагадував. Адже багато вірять, що, якщо в чому висповідается священик, то гріх цей умить зникає у чорта з пам'яті, і дорікати за це він уже не в силі».

Томас. Справді, дуже смішну історію ти розповідаєш.

Ансельм. Все ж пора нарешті закінчити цю розповідь. Розмови з душею тривали декілька днів і досягли своєї вершини. На запитання священика, чи можна її в який-небудь спосіб звільнити від мук, душа відповіла, що це можливо, якщо гроші, які вона нажила обманом за життя і залишила вмираючи, будуть повернуті попереднім володільцям. Тоді Фавн запитав, чи богобоязливі люди можуть ужити ці гроші на благочестиві діла. Душа відказала, що це принесло б їй полегшу. Зраділий заклин-

натель почав запопадливо розпитувати, чи багато цих грошей. Душа назвала величезну суму, що викликало у Фавна прекрасний настрій. Відтак душа назвала і місце, де закопано скарб, щоправда дуже віддалене. Вказала також, на що слід використати гроші.

Томас. На що саме?

Ансельм. Вона висловила побажання, щоб трое паломників вирушили до святих місць: один, щоб відвідати храм святого Петра¹, другий — поклонитися святому Якову в Компостеллі, третій — поцілувати гребінь Ісуса в Трірі². Далі вона просила, щоб у декількох монастирях відправлялись богослужіння і багато разів читали псалтир. Решту грошей Фавн може витратити на свій розсуд. Ум Фавна цілком обплутала нав'язлива думка про скарб настільки, що ні про що інше він не міг думати.

Томас. Це дуже поширена недуга, і в цьому відношенні погана слава йде особливо про священників.

Ансельм. Коли все, що стосувалось грошей, було обговорено якнайскрупульозніше, заклинатель з намови Пола почав розпитувати душу про таємні науки, зокрема про алхімію й магію. На це душа відповіла тоді загально і обіцяла розповісти вичерпно, як тільки буде звільнена від влади чорта завдяки турботам Фавна. Це, можна сказати, була третя дія комедії. У четвертій дії Фавн почав цілком поважно гомоніти про небувале чудо. Тільки про це він говорив у розмовах з людьми, за столом, обіцяв монастирям золоті гори і взагалі висловлювався пишномовно. Він знайшов вказане місце, відшукав знаки, але не зважився викопувати скарб, бо душа застерігала, велика небезпека чекає того, хто торкнеться до грошей раніше, як відбудуться призначені богослужіння. Вже багато людей відчували в цій історії обман. Коли, однак, священник уперто відстоював свої безглузді погляди, приятелі, особливо ж його абат, нишком звертали його увагу на те, щоб про нього, якого досі вважали розумною людиною, не склалася протилежна думка. Але ніякі слова не змогли підірвати в ньому віру, що все, що сталося, — суцця правда. Ця химера настільки одурманила ум свяще-

¹ Храм святого Петра — тобто базиліка святого Петра в Римі.

² В соборі міста Трір у Німеччині зберігався гребінець, який буцімто належав Ісусу Христу.

ника, що ні про що інше він не думав і не говорив, як тільки про привиди і злих духів. Мало того, цей душевний стан відобразився і на його обличчі. Фавн став таким блідим, змарнілим і похмурим, що робив уже враження не людини, а мари. Одне слово, він з'їхав би з глузду, якби в пору не наспів порятунок.

Томас. І це буде, очевидячки, остання дія комедії?

Ансельм. Саме її тобі опишу. Поль з зятем устрегнули таку штуку. Вони склали зміст листа й написали його дивовижними буквами, до того ж не на звичайному папері, а на такому, в який золотарі загортають тонкі пластинки з золота, та й підмальованому резедою. Зміст цього листа був такий: «Фавн, колись бранець чорта, тепер вільний, шле вічний привіт Фавнові, своєму незабутньому рятівнику. Немає потреби, мій Фавне, щоб ти далі мучив себе турботами про мене. Бог зважив на побожну добросердність твоєї душі й завдяки тобі звільнив мене від страждань. Тепер я блаженствую між ангелами. Тебе жде місце поруч з блаженним Августиним, який сидить між апостолів. Як тільки прийдеш до нас, подякую тобі особисто. А поки що живи у щасті. Писано на сьомому небі тринадцятого вересня тисяча чотириста дев'яносто восьмого року і закріплено моєю печаткою».

Цього листа крадькома поклали на вівтар, при якому Фавн мав відправляти службу божу. Після служби хтось, навмисно навчений, подав йому листа, ніби випадково помітивши. Тепер Фавн носився з цим листом, показував його, ніби священну річ. Він твердо вірив у те, що його приніс ангел з неба.

Томас. Але це не означає звільнити людину від безумства, а тільки перемінити вид безумства.

Ансельм. Це правда, але нове безумство приємніше від попереднього — ось така між ними різниця.

Томас. Я й раніше не надавав значення баечкам, поширеним про привиди, але віднині ще менше буду в них вірити. Бо підозріваю, що люди легковірні і схожі на Фавна багато з того, що пишеться й видається за істину, вигадали приблизно так, як виникла історія, яку я оце розповів.

Ансельм. Мало того, навіть упевнений, що більшість оповідей про чуда саме такого роду.

АЛХІМІК

Філекой. Лал¹.

Філекой. Яке ж то диво скоїлося, що Лал так сміється, ледь не лусне зо сміху, і раз у раз хреститься? Мушу запитати його, яка причина цієї радості. Здоров, мій друже Лале! Як видно, ти в прекрасному настрої.

Лал. Так, і буду в ще кращому, якщо поділюся своєю радістю з тобою.

Філекой. Ой, говори-но, не барись!

Лал. Чи знаєш Бальбіна?

Філекой. Цього вченого старика, життя якого може служити зразком доброчесності?

Лал. Такий він, як ти кажеш. Але немає смертного, який був би розумним протягом усього життя і являв собою повну досконалість. Так у нього попри численні гарні прикмети є й одна вада: він дуже давно схиблений на науці, яку звуть алхімією.

Філекой. Це не вада, а просто-таки поважна хвороба.

Лал. Так чи інакше, але хоч його вже не раз обманювали дурисвіти-алхіміки, а він нещодавно дав себе обдурити в дивовижний спосіб.

Філекой. Яким чином?

Лал. Підходить до нього якийсь священик, вітається з ним шанобливо і так починає: «Найвченіший Бальбіне, ти, звісно, здивуєшся, що тобі набридає зовсім незнайома людина, проте мені відомо, що ти цілком присвятив себе дуже глибоким дослідженням». Бальбін своїм звичаєм кивнув головою, бо треба сказати, що навдивовижу скупий був на слова.

Філекой. Це ознака розуму.

Лал. Але той другий був ще розумніший і вів далі так: «Ти вибачиш мені мою настирливість, якщо дізнаєшся, чому я до тебе звернувся». — «Говори, — озвався Бальбін, — лише коротко по змозі». — «Скажу дуже

¹ *Філекой* — по-грецьки «той, що любить слухати», *Лал* — «балакучий».

стисло, як тільки зумію. Ти знаєш, найвченіший мужу, що долі людські різні і мені трудно відповісти, до яких людей себе зарахувати — щасливих чи нещасливих. Бо коли дивлюсь на свою долю з одного боку, то мені здається, що я безмежно щасливий, коли ж дивлюся з другого — то маю враження, що нема в світі людини нещасливішої від мене». На зауваження Бальбіна, щоб він висловлювався стисліше, той сказав: «Вже кінчаю, найвченіший Бальбіне. Це буде тим легше, що я розмовляю з людиною, яка тямить у цій справі більше, ніж будь-хто в цілому світі!»

Філекой. Але ж ти мені змальовуєш ритора, а не алхіміка.

Лал. Зараз скажу про алхіміка: «Ще змалечку мені пощастило, — говорив той, — вивчати найдорогоціннішу з наук, мозок усієї філософії — алхімію». Почувши слово «алхімія», Бальбін трохи пожвавішав, насторожився і жестом та бормотанням велів священику говорити далі. «Але я, на жаль, — продовжував той, — ступив не на той шлях, який слід було обрати». На питання Бальбіна, які шляхи він має на увазі, священик відповів: «Дорогий Бальбіне, ти, очевидно, знаєш (бо що може випасти з уваги такої всебічно освіченої людини), що до пізнання мистецтва алхімії ведуть дві дороги; одна зветься «довшою», друга — «коротшою». Мені особисто судилося йти «довшим» шляхом». Бальбін почав розпитувати, в чому полягає різниця між цими шляхами. На це священик зауважив: «Було б непростачною нахабністю з мого боку пояснювати це Бальбіну, який тямить у цих справах, як ніхто інший у цілому світі! Тим-то я звертаюсь до тебе з сумирним проханням: змилосердись надо мною і зроби мені честь — скеруй мене на успішніший «коротший» шлях. Оскільки ти досвідченіший у цій науці, аніж я, то ти легше можеш поділитися своїм досвідом зі мною. Не приховуй цього неоціненного дару божого від брата, який гине від туги! За це Христос обдарує тебе найщедрішими своїми ласками». Священик не вгавав його слізно благати, тож Бальбін змушений був признатися, що поняття не має ні про «довший», ні про «коротший» шляхи і просив пояснити йому значення цих слів. Тоді священик повів: «Хоч я й не сумніваюсь, що розмовляю з людиною, більш досвідченою в цьому від мене, все ж на твоє прохання спробую це зробити. Ті, хто присвятив усе життя цій божественній науці, знають два способи змінювати вигляд речей. Один

спосіб короткий, але зв'язаний з великими небезпеками, другий довгий, зате безпечніший. Я вважаю себе нещасним, бо досі тупочуся по шляху, який мені не до душі, і досі, на превеликий жаль, не зміг знайти нікого, хто підказав би мені другий шлях, хоч жадоба розкриття таємниці не дає мені спокою. Нарешті Бог напоумив мене звернутись до тебе, людини, як і вельми побожної, так і надзвичайно вченої. Вченість дозволяє тобі без будь-яких труднощів задовольнити моє прохання, а благочестя твоє спонукає тебе прийти на поміч братові, врятування якого залежить цілковито від тебе самого». Одне слово, саме отак спритний шахрай відвернув від себе будь-які підозри в обмані і вселив у Бальбіна впевненість, що йому справді добре відомий другий шлях, з усіх поглядів досконалий. Збуджений Бальбін уже давно хотів було його зупинити і нарешті, не витримавши, вигукнув: «Залишмо у спокої оцей «коротший» шлях, я про нього нічого не знаю, навіть ніколи й не чув. Скажи мені чесно: чи справді ти опанував «довший» шлях?» — «Ще б пак! До найменшої подробиці, от тільки він мені не до душі». На запитання Бальбіна, скільки часу вимагає цей шлях, священник відказав: «Дуже довгого — не менше року, але тоді наслідки досліджень будуть безсумнівні». — «Про строк не турбуйся, — сказав Бальбін, — навіть якщо робота протриває і два роки, аби тільки ти не зневірився в своєму мистецтві». Щоб далі не розводитись, вони врешті-решт домовилися, що всі досліді з дотриманням повної обережності будуть проводитись у домі Бальбіна ■ тим, що священник дає свою працю, а Бальбін оплачує всі витрати, а прибутки вони поділять пополам, хоч обманщик, удаючи скромність, зрікався всіх майбутніх прибутків на користь Бальбіна. Обидва клятвенно зобов'язалися зберігати таємницю, як це роблять люди, посвячені в таїнства¹. Бальбін тут же відлічує гроші на придбання посуду, пробірок, вугілля та інших речей, потрібних для обладнання майстерні. А наш алхімік усі гроші витратив з задоволенням на блудниць, гру в кості і випивку.

Філекоюй. Оце і значить перетворити матерію з одного на інший вид!

Л а л. Коли Бальбін наполягав, щоб той приступив до роботи, обманщик сказав: «Хіба ти не знаєш знаменитої

¹ У Стародавній Греції посвячені у містерії (таїнства) зобов'язані були не розголошувати того, що відбувалось на потайних зборах.

приповідки, що добрий початок — половина роботи? Дуже важливо добре відготувати матеріал». Нарешті він таки узявся за будову печі. Тут знову виникла потреба в золоті, щоб, так би мовити, приманити майбутнє золото. Бо як риба не ловиться без живця, так і золото не дістається алхімікам, якщо не вкинути в пробірку бодай трохи золота. Тим часом Бальбін з головою поринув в обчислення: він підраховував, який прибуток буде з двох тисяч унцій золота (стільки він дав алхімікові на витрати), якщо одна унція принесе п'ятнадцять унцій. Коли шахрай і ці гроші розтратив, протягом двох місяців удавав, що заподадливо клопочеться серед міхів і вугілля. На запитання Бальбіна, чи йде вперед робота, священник спочатку мовчав, а коли той наполягав на відповіді, нарешті почув таке: «У всіх прекрасних починаннях найважливіший початок». Обманщик виправдовувався тим, що допустився помилки при купівлі вугілля: він, мовляв, купив вугілля дубове, а потрібне смерекове або горіхове. Таким чином нанівець пішло вже сто золотих, проте Бальбін з новою силою увійшов в азарт. Знову виплачуються гроші, куплено інше вугілля. Обидва беруться до роботи з іще більшим запалом, ніж раніше. Так само буває й на війні, коли солдати свої невдачі намагаються виправити подвоєною хоробрістю. Декілька місяців підряд у майстерні кипіла робота, Бальбін з напруженням чекав золотих плодів, але в колбах не появилось ані крихітки золота, а весь грошовий вклад Бальбіна алхімік, як раніше, прогуляв. Знайшлося нове виправдання: скляні колби були вилиті не так, як треба. І то правда: як не з кожного дерева можна вирізати Меркурія¹, так і не в кожній колбі утвориться золото. І чим більші були витрати, тим менше було бажання припиняти роботу.

Філекоюй. Так звичайно поводяться картярі. Наскільки краще було б задовольнитися втратою частини, аніж ризикувати втратити все.

Лал. Правильно. Алхімік клявся-божився, що ніколи йому не траплялась така невдача, твердив, що тепер, коли помилка виявлена, все піде гладко, і всі збитки він відшкодує з лишком. Замінено колби, і майстерня вдруге була заново обладнана. Тоді алхімік натякнув, що справа піде успішніше, якщо послати в подарунок Богоматері —

¹ ...не з кожного дерева можна вирізати Меркурія... — латинське прислів'я зі значенням: не з кожної цурки дасться вирізати статую Бога.

отій, яку, як знаєш, шанують у Параліях¹, декілька золотих. Адже алхімія — священне мистецтво, і без небесного благословення добрі наслідки немислимі. Ця думка вельми сподобалась Бальбіну: він як людина богобоязлива не пропускав жодного дня, щоб не піти у храм на службу божу. Алхімік виявляє готовність вирушити у благочестиву подорож, але доїхав лише до найближчого містечка, де жертвні гроші розтратив у трактирі. Коли він вернувся додому, сповістив, що сповнений якнайкращих надій і що їхні наслідки увінчаються успіхом, бо пресвята Діва доброзичливо прийняла їх приносини. Знову протягом тривалого часу проводились уперті досліди, але золота так і не появилось ні крихти. Бальбіну нарешті урвався терпець, і він зажадав пояснень. Алхімік запевняв, що ще ніколи при всіх його наукових дослідах не траплялось нічого подібного, хоч уже багато разів випробовував свою вмільсть, а в чому причина невдачі, він ніяк не може збагнути. У той час обидва довго роздумували, раптом Бальбіну спало на думку, чи часом алхімік якогось дня не пропустив богослужіння або не помолився вчасно? Таке недбальство не може принести нічого доброго. Тоді шахрай вигукує: «Ти вгадав! Ой, я нещасний! Не раз, а двічі мені трапилося согрішити через забудькуватість, та й недавно після зтяжного обіду я поспішив встати й забув подякувати в молитві пресвятій Діві Марії». На це Бальбін: «Отож не дивно, чому наше велике починання не приносить успіху». Замість двох пропущених богослужінь алхімік зобов'язався відвідати дюжину, а за одну пропущену молитву на хвалу Богородиці проказати десяток.

Коли марнотратник-алхімік і на цей раз пустив за вітром гроші, і вже відпали приводи до їх випрошування, він вдався до таких хитрощів. Прибігає додому, важко переводячи дух, і жалісливим голосом починає голосити: «Я пропав, Бальбіне, пропав остаточно. Вважай, що мене вже нема на світі!» Остовпілий Бальбін питає, що за лихо скоїлося. «Придворні, — відповідає алхімік, — пронюхали, що ми проводимо досліди, і чекають тільки, як мене поведуть у тюрму». Почувши таке, Бальбін сам пополотнів від переляку. Адже, як тобі відомо, в нашій країні за заняття алхімією без дозволу володаря передбачена смертна кара. А обманщик продовжував: «Не смерті я боюся. Хай би

¹ Мається на увазі «Богородиця Приморська» (Паралії — грецьке слово, що означає «Приморське»), про яку йдеться в діалозі «Паломництво».

вона спіткала мене якнайскоріше! Боюсь чогось страшнішого». — «Чого саме?» — питає Бальбін. «Запроторять мене в башту, і там до кінця днів своїх я змушений буду працювати на тих, заради яких немає в мене найменшої охоти. Хіба будь-яка смерть не краще від такого життя?» Почали вони вдвох міркувати, як викрутитися із скрутного становища, а Бальбін, досвідчений юрист, перебирав різні правові положення, чи не можна уникнути небезпеки. «Чи не можеш ти заперечити вину в цілому?» — запитав він алхіміка. — «На жаль, ні, бо чутки про мене розійшлися серед королівських прибічників. Та і в них є неспростовні докази, які підірвати неспромога. Навіть захищатися неможливо — настільки вина очевидна». Довго вони брали до уваги різні способи порятунку, але жоден з них не виявився переконливим. Нарешті алхімік, якому гроші потрібні були негайно, так сказав: «Ми, Бальбіне, обмірковуємо повільно діючі засоби, а обставини вимагають засобу, який подієв би відразу. Я почуваю, що мене ось-ось прийдуть і заберуть, нещасного». Коли Бальбіну нічого путнього не приходило в голову, алхімік так озвався: «Ой, і мені нічого не спадало на гадку, отже не залишається нічого іншого, як мужньо загинути. Хоча є ще один спосіб. Щоправда, він не стільки чесний, скільки корисний, але не пора в такому становищі перебирати в засобах. Бо ти прекрасно знаєш, що придворні — порода дуже жадібних на гроші. Через те їх легко можна підкупити, щоб тримали язик за зубами. Звичайно, це неприємна річ давати гроші цим негідникам, але в нинішній скруті нічого кращого не знаходжу». Такої ж думки був і Бальбін. Він ту ж мить відрахував тридцять золотих, щоб оплатити мовчання придворних.

Ф і л е к о й . Воістину дивовижна ця щедрість Бальбіна!

Л а л . Воно-то не так. У чесній справі скоріше зуба у нього вирвеш, ніж монету. І на цей раз він пішов назустріч алхімікові, якому не загрожувала ніяка небезпека, хіба що неприємності з боку коханки, якій потрібні були гроші.

Ф і л е к о й . Просто дивно, що Бальбін не винюхав такого білими нитками шитого обману.

Л а л . Справді, Бальбін тут цілком утратив нюх, у той час як в інших випадках він його не підводив. Довелось йому піти на нові витрати, вони знову розпалили вогонь у печі, попередньо помолившись Богоматері, щоб поблагословила їхню роботу. Уже ось так і рік минув у безплідних пошуках золота, а алхімік, виправдовуючись то сим, то тим, вдавав, що працює, і далі тринькав гроші. Тим часом трапився кумедний випадок.

Філекой. Який саме?

Лал. Алхімік підтримував потайні любовні стосунки з дружиною якогось придворного. Той, запідозривши щось недобре, почав за ним стежити. Нарешті якось йому донесли, що священник у нього в спальні. Вертається він несподівано-негадано додому і стукає в двері.

Філекой. І що він намірявся зробити?

Лал. Що зробити? Звичайно, нічого приємного: або вбити перелюбника, або каструвати його. Оскаженілий чоловік грозив, що зламає двері, якщо дружина не відчинить. За дверима зчинилася страшенна метушня, наспіх шукають якогось порятунку. Не залишалось нічого іншого, як зробити те, що підказували обставини. Алхімік скидає з себе сутану, ледь протиснувшись через вузьке віконце, стрибає, ризикуючи життям, униз і з подряпинами дає драла. Ти прекрасно знаєш, як швидко розходиться чутка про такого роду події. Дійшла вона й до Бальбіна. Зрештою наш спритник усе передбачив.

Філекой. Тепер він, певне, попався в сильце?

Лал. Нічого подібного. Він вислизнув легше, ніж з тої спальні. Послухай, що придумав цей хитрий дурисвіт. Бальбін ні словом йому не дорікнув, але похмурим виразом обличчя дав зрозуміти, що йому добре відомі чутки, що поширилися серед народу. Але священник знав, що Бальбін — людина побожна, а в дечому навіть забобонна. Такі люди легко прощають будь-який проступок, навіть найбільший, коли бачать, що грішник розкаюється. І ось, розраховуючи на це, він навмисно починає розмову про їхню роботу в майстерні, нарікає, що досліди не дають успішних наслідків, які він звичайно мав і хотів би мати тепер, а в чому причина невдачі — один Бог знає. Тоді Бальбін, який, як здається, вирішив мовчати, не витримав, спалахнув від слів священника (взагалі-то він був людиною запальної вдачі) і вигукнув: «Відомо, що заважає в праці! Гріхи заважають! Щоб наша робота успішно йшла вперед, треба виконувати її чистими руками в чистоті думок!» У відповідь на ці слова алхімік упав на коліна, бив себе в груди руками і з жалісливим обличчям і плаксивим голосом промовив: «Святу правду кажеш, Бальбіне. Справді, гріхи заважають. Не твої, звичайно, а мої. Не соромлюсь висповідатись у моїй скверні перед тобою й покаятись, немов перед найсвятішим сповідником! Гріховність плоті взяла в мене верх над Духовним началом, це сатана заманив мене в свої сіті! О лишенько! Із священника я став перелюбцем! Все-таки не пішов намарне дар, який ми піднесли

святій Діві. Я загинув би несхибно, якби не її поміч. Чоловік уже виламував двері, вікно було надто тісне для мене, щоб міг я протиснутись крізь нього. У цій грізній небезпеці я згадав найсвятішу Діву Марію. Я впав на коліна й гаряче молився: «Якщо дар наш був тобі милий, Богородице, поможи мені!» Не гаючи часу, знову кидаюсь до вікна (кожна хвилина була дорога!) і раптом бачу диво: вікно стало настільки широке, що можна було вискочити.

Філекой. І Бальбін повірив у цю нісенітницю?

Лал. Чи повірив? Більше того — все йому пробачив і благочестиво напоумляв, щоб не виявився невдячним перед пресвятою Богородицею. Знову відпускаються шахраю гроші, а той дав слово, що відтепер ніколи ні в якому разі не осквернить священної справи.

Філекой. Ну, а як усе це закінчилось?

Лал. Це дуже довга історія, але я завершу свою розповідь декількома словами. Довго ще алхімік подібними вигадками водив за ніс Бальбіна і виманив би в нього немало грошей, якби своєчасно не з'явився чоловік, який знав цього пройдисвіта з дитинства. Він умить зімрував, що його знайомий займається у Бальбіна тим самим, чим займався всюди. Отже, тайкома він відвідав Бальбіна і розкрив йому очі, якого обманщика той пригрів у своєму домі. Радив Бальбіну якомога швидше вигнати цього плутягу, хіба що воліє, щоб пройдисвіт начисто випорожнив його скрині.

Філекой. Що на це Бальбін? Певно, постарався посадити ошуканця в тюрму?

Лал. У тюрму? Де там! Ще й дав йому грошей на дорогу і просив, закликаючи усіма святощами, не патякати про те, що між них було. І, на мою думку, вчинив мудро. Бо краще вже так, ніж стати предметом жартів і балачок на ринках і гулянках, а надто боятися, щоб твоє майно забрали в казну. Бо обманщик на ніяку небезпеку не наражався, а в алхімії він стільки тямив, скільки будь-який осел. В подібних випадках на ошуканство дивляться крізь пальці. Навіть якби Бальбін звинуватив його в краді, сан священника врятував би шельму від мотузки. Хто зрештою захоче годувати такого дармоїда в тюрмі за свій рахунок?

Філекой. Жаль мені було б Бальбіна, але він сам знаходив насолоду в тому, що його ошукали.

Лал. Тепер уже прийшла пора й розстатись. Іншим разом розповім тобі про ще більших дурнів.

Філекой. У вільну хвилину охоче послухаю і за розповідь відплачу розповіддю.

ОБМАНУТИЙ ОБМАНЩИК

*Авл. Федр*¹.

Авл. Боже безсмертний, який поважний вигляд у нашого Федра! Весь час глядить на небо. Підійду до нього і вступлю з ним у розмову. Що нового, Федре?

Федр. Чому про це питаєш, Авле?

Авл. А тому, що ти, як мені бачиться, з Федра перетворився в Катона, така суворість розлилася по твоєму обличчю.

Федр. Нічого дивного, друже, я тільки що був на сповіді.

Авл. Ну, тоді я не дивуюсь. А втім, скажи чесно, чи ти у всіх своїх гріхах висповідався?

Федр. Згадав усі геть чисто, окрім одного.

Авл. Чому ж ти приховав цей гріх?

Федр. Бо він не переставав мені подобатися.

Авл. Видно, приемний був цей грішок?

Федр. Взагалі-то я й не впевнений, чи це гріх. Зрештою, послухай сам, якщо маєш час.

Авл. Охоче послухаю.

Федр. Ти, либонь, знаєш, які шахраї ті, що продають коней або здають їх напрокат.

Авл. Надто добре знаю. Не раз вони мене обдурили.

Федр. Так ось нещодавно мені довелося податися в дорогу, доволі далеку, та й у невідкладній справі. Іду я до одного з тих торговців, який вважався найчеснішим серед людей такої породи, до того ж навіть трохи приятеля мого. Розповідаю йому, що мене привела до нього потреба: мені до зарізу потрібен верховий кінь, витривалий і швидкий. Прошу, щоб тепер довів на ділі свою дружбу і чесність, про що він мене завжди запевняв. Торговець обіцяв, що зробить для мене все, як для рідного брата.

Авл. Певне, він не від того, щоб і брата обдурити?

Федр. Веде він мене в конюшню й дозволяє вибрати

¹ *Федр* — по-грецьки «сяючий», «радісний».

собі коня, якого я забажаю. Один особливо впав мені в око. Торговець похвалив мій вибір і запевнив, що кінь добірний, його різні люди хотіли купити, але він волів приберегти його для доброго друга, а незнайомим віддавати не хотів. Домовились ми про ціну; відразу ж я розплачуюсь, сідаю на коня. Попервах кінь ішов напрочуд жваво, можна було й подумати, що це мало об'їжджений жеребець — до того був гладенький і гарний на вигляд. Але через півтори години я відчуваю, що кінь зовсім вибився з сил, і навіть остроги нічого не могли вдіяти. Я чув раніше, що є дурисвіти, які тримають на продаж таких коней, які на перший погляд роблять враження чудових, але не мають ніякої витривалості. «Ой, ускочив же я в халепу, — подумалось мені, — але підожди-но: як тільки вернусь, відплачу тобі, шахраю, по заслугі».

А в л . І що ти придумав, вершнику без коня?

Ф е д р . Зробив те, що підказувало становище: збочив у найближче село. Тут тайкома поставив коня в одного знайомого, взяв напрокат іншого коня і поїхав туди, куди треба було. Приїжджаю назад, повертаю позиченого коня, забираю свого коня-мудрагеля, який за цей час добре-таки відпочив і був такий гладкий, як раніше. Вертаюсь на ньому до торговця кіньми і прошу, щоб він погодився потримати мого коня в своїй конюшні декілька днів, поки не заберу назад. Той почав мене розпитувати, чи добре мені на ньому їхалося. «Клянусь усіма святими, що ніколи в житті мені не доводилось сидіти на спині кращого коня: він радше летів, аніж біг, протягом довгої дороги ні разу не втомився і від великого труду нітрохи не схуд». Торговець повірив моїм словам, не заперечував і подумав, що, певне, кінь виявився іншим, ніж він припускав. І ось, коли я вже мав виходити, він запитав мене, чи не продав би я цього коня. Спочатку я відмовив, пояснюючи, що, на випадок нової подорожі, другого такого коня придбати мені буде нелегко, зрештою, зауважу, немає в мене нічого такого, що я не продав би, якщо мені добре заплатять — навіть якби хтось захотів купити мене самого.

А в л . Найшла коса на камінь!

Ф е д р . Одне слово, він не хотів мене ніяк відпустити, поки я не назначу ціни коневі. А назвав я набагато вищу ціну, ніж за якою купив. Попрощавшись з ним, я мерщій подаюсь до знайомого, який мав зіграти в

наміченій мною комедії роль підставної особи. Пояснюю йому докладно, що він повинен робити. Він іде до торговця, кличе його й каже, що йому потрібен хороший і дуже витривалий кінь. Той показує йому чимало коней, надмірно розхвалює найгірших, не хвалить тільки того, якого недавно продав мені, очевидно, повіривши моїй високій оцінці. А мій знайомий запитав, показуючи, чи й той кінь продається (я описав йому, як кінь виглядає і де стоїть). Попервах торговець промовчав і далі розхвалював інших коней. Але той, не звертаючи уваги на ці похвали, не переставав вести розмову про цього одного коня. Як наслідок, торговець подумки сказав: «Я явно недооцінив цього коня, коли навіть чужа людина відразу вирізнила його серед інших». Коли покупець далі стояв на своєму, торговець нарешті сказав: «Він продається, але ціна, певне, тебе відстрашить від купівлі». На це покупець: «Немає страшнішої ціни надто високої, якщо товар цього вартий. Скажи, скільки хочеш за коня». Торговець оцінив значно більше, ніж я запропонував, бажаючи таким чином заробити. Кінець кінцем, вони домовилися щодо ціни, покупець дає завдаток, до того ж досить великий, ба аж одного дуката, щоб не викликати підозри, що купівля удавана; потім просить нагодувати коня, тицьнувши драхму в руку й конюху, каже, що скоро вернеться і тоді забере коня. Як тільки я дізнався, що угода укладена і не можна її розірвати, знову взуваю чоботи з острогами, вертаюсь до торговця і, задиханий, кличу його. Він з'являється й питає, чого мені треба. «Негайно, — кажу, — осідлай мого коня. Через хвилину мені треба вирушати в дорогу в дуже важливій справі». — «Але ж ти тільки що просив, щоб я його декілька днів годував у моїй конюшні», — відповідає торговець. «Так, це правда, — кажу я, — але неждано-негадано дали мені виконати завдання, до того ж королівське, яке не терпить зволікання». Тоді торговець мовить: «Вибери собі, якого хочеш, а твого дати тобі не можу». Питаю, чому. «Тому, що він проданий!» А я, вдаючи сильне обурення: «Що ти кажеш? Борони Боже! Тепер, коли мені треба вирушати в дорогу, я не продав би коня, навіть якби мені за нього й давали вчетверо більше». Починаю лаятися, кричу, що я пропав. Нарешті й торговець упав у люті. «Навіщо нам сперечатись? — каже. — Ти виставив коня на продаж, я його продав. Заплачу тобі готівкою, і йди собі геть! Не маєш права

вимагати в мене коня!» Довго я кричав, вимагаючи, щоб він показав мені або мого коня, або покупця, і, врешті-решт, той, виведений з рівноваги, виплачує всю суму. Я купив у нього коня за п'ятнадцять дукатів, а тепер оцінив на двадцять шість. Торговець домовився з удаваним покупцем у тридцять два дукати і прикинув собі, що краще задовольнитися прибутком у шість дукатів, аніж повертати коня. Навіть після одержання грошей я ледь успокоююсь і відходжу начебто незадоволений. Торговець просить мене не гніватись і обіцяє виправити цю неприємність в інших випадках. Ось так я обманув обманщика. У нього в конюшні залишається кінь, який лама-ного гроша не вартий, а торговець чекає, коли прийде той, хто дав завдаток і заплатить усю домовлену ціну. Але ніхто не з'являється і ніколи не прийде.

А в л. І торговець не нарікав на тебе?

Ф е д р. На якій підставі? Такого нахабства не набрався. Щоправда, приходив він раз-другий, скаржився на нечесність покупця, але я сам ганив поведінку торговця, доводячи, що дістав по заслuzі, бо своїм поспішним продажем позбавив мене чудового коня. Отакий мій гріх, настільки виправданий, що не можу схилити душу до покаання.

А в л. А я вимагав би, щоб мені поставили пам'ятник, якби вчинив щось подібне. І, ясна річ, не думав би висповідатись у ньому.

Ф е д р. Не знаю, чи ти говориш щиро, але у всякому разі заспокоюєш мене і заохочуєш давати відсіч подібним шахраям.

ПАЛОМНИЦТВО

Менедем. Огігій¹.

Менедем. Що за зустріч! Невже це мій сусіда Огігій, якого добрих шість місяців ніхто не бачив? Подейкували, що його в живих немає. Так, це він власною особою, якщо тільки з глузду я не зсунувся! Підійду й поздоровкаюсь. Здоров будь, Огігію!

Огігій. Здоров і ти, Менедеме!

Менедем. З яких країв ти до нас живим і здоровим вертаєшся? Бо розійшлася сумна чутка, начебто ти переплив Стігійську драговину.

Огігій. Нічого подібного, я, слава Богу, ніколи ще не почував себе так добре, як останнім часом.

Менедем. Бажаю тобі завжди так переконливо розвіювати нісенітні чутки. Але що це за дивовижний убір у тебе? Ти обсипаний жолобчатими черепашками, обліплений олов'яними і свинцевими образками, обвішений солом'яними намистами, на руці — зміїні яйця².

Огігій. Я побував у храмі Якова Компостельського, потім — відвідав у Англії славнозвісний храм Богородиці Приморської³. Точніше кажучи, побував там удруге, а вперше там був три роки тому.

Менедем. Для розваги, певне, подорожував?

Огігій. Ні, спонуканий благочестям.

Менедем. Чи не грецькі книги вселили в тебе це благочестя?

Огігій. Моя теща дала обіт, що, якщо її дочка вродить здорове немовля чоловічої статі, я піду особисто вклонитись і подякувати святому Якову.

Менедем. І ти привітав святого тільки від себе й від тещі?

¹ Менедем — по-грецьки «домосід».

² Зміїні яйця — так Еразм називає бусики чоток.

³ Храм Якова Компостельського — див. прим. до бесіди «Необачна обітниця». Храм Богородиці Приморської знаходився в Уоясінгемі, який Еразм відвідав двічі — в 1512 і 1514 рр.

Огігій. Ні, від імені всієї сім'ї.

Менедем. На мій погляд, якби ти залишив Якова без поклоніння, то це не принесло б ніякої шкоди твоїй сім'ї. Однак, скажи, будь ласка, що відповів святий на твою подяку?

Огігій. Ні словечком не озвався. Коли я йому підніс дар, мені здавалося, що він усміхнувся і злегка кивнув головою. Водночас простягнув мені оцю жолобчасту черепашку.

Менедем. Чому саме такий подарунок він підносить, а не інший?

Огігій. Тому що цих черепашок у нього вдосталь, а беруться вони з поблизького моря.

Менедем. Який ласкавий святий! І породіллям помагає, і про гостей турбується. Все ж що за новий спосіб давати обіти з тим, щоб самому нічого не робити, а всі клопоти перекласти на інших? Якби ти (допустимо таке) дав обіт, що для успішного завершення справи, яку ти почав, я буду постити двічі у тиждень, як гадаєш, чи виконав би я твій обіт?

Огігій. Гадаю, що не виконав би, навіть якби обіцяв від свого імені: пускати туман в очі святим тобі в забаву. Але тут ідеться не про кого іншого, а про мою тещу: треба було підкоритися. Сам знаєш жіночі примхи. Та й мені самому це було потрібно.

Менедем. А чого ти боявся, якби не виконав обіту?

Огігій. Подати в суд на мене святий, звичайно, не міг би, але на майбутнє міг би стати глухим на мої молитви або нишком-тишком заподіяти лихо моїм близьким. Сам знаєш норови власть імущих.

Менедем. Скажи, як поживає вельмишановний муж Яків?

Огігій. Далеко гірше, ніж звичайно.

Менедем. У чому причина? Старість?

Огігій. Глузуєш, адже ти знаєш, що святі не старіються. Ні, виною тут нові погляди, які розповсюджуються в світі. Вони спричинились до того, що храм Якова відвідують паломники щораз менше. Якщо навіть до нього приходять, то з одним лише поклонінням, а дарувати — нічого святому не дарують, хіба що якусь там дрібницю, виправдовуючись тим, що гроші краще вжити на допомогу біднякам.

Менедем. Нечестиві погляди.

Огігій. І ось такий великий апостол, який, бувало,

сяяв самоцвітами і золотом, тепер весь стоїть дерев'яний, і навіть лойова свічка не завжди перед ним горить.

Менедем. Якщо є правдою те, що мені доводиться чути, то постає загроза, щоб і інших святих не спіткала така ж доля.

Огігій. Мало того, нарозхват читають послання, яке з цього приводу написала Діва Марія.

Менедем. Яка Марія?

Огігій. Та, що має прізвисько «Кам'яна».

Менедем. Якщо не помиляюсь, ідеться про ту, що в Базелі¹?

Огігій. Саме вона.

Менедем. Отже, про кам'яну святу ти говориш? Ну, і кому вона написала?

Огігій. Їм'я подано в посланні.

Менедем. А з ким його послала?

Огігій. Безперечно, що з ангелом. А він поклав послання на кафедру, з якої проповідує той, кому воно написано. Щоб ти не думав, що тут має місце обман, побачиш оригінал послання.

Менедем. Ти що, так добре впізнаєш почерк ангела, секретаря Марії?

Огігій. Ще б пак! Відмінно знаю його.

Менедем. За якими, однак, прикметами?

Огігій. Я читав епітафію Беди, викарбувану ангелом. Обриси букв цілком збігаються. Читав я також записку, послану святому Егідію², і ці прикмети збігаються. Хіба цього недостатньо?

Менедем. Можна поглянути?

Огігій. Можна, якщо поклянешся, що будеш мовчати.

Менедем. О, начебто ти говорив до каменю.

Огігій. Але ж є й камені з сумною славою, які не здатні нічого приховати.

Менедем. Якщо не довіряєш каменю, говори до німого.

Огігій. За цієї умови я згоден прочитати. А ти нашорош обидва вуха.

Менедем. Уже нашорошив.

¹ Йдеться про чудотворне скульптурне зображення Диви Марії в місті Маріаштейн (досл. Марійський камінь) біля Базеля.

² За легендою, пустельник *Егідій*, який згодом став святим, просив відпустити гріхи імператорові Карлу Великому, і ангел поклав на вівтар листок пергаменту, в якому повідомлялось, що прохання Егідія виконане.

Огірій. Читаю: «Марія, Мати Ісуса, вітає Главкоплута¹!

Слідом за Лютером ти із запалом переконуєш людей, що звертатись до святих — марна справа; знай, що цим ти здобув мою особливу і щиру прихильність. Досі смертні замучували мене своїми нахабними благаннями. Від мене однієї вимагали всього, немовби мій син усе ще був немовлям (таким його зображають на моєму лоні живописці і скульптори), неначе надалі смиренно слухається він матері і ні в чому не сміє мені відмовити, боячись, певне, щоб я з помсти не відмовила йому в материнських грудях, коли буде голодний. Нерідко в мене — діви — просять таке, чого сором'язливий юнак ледве насмілився б просити у звідниці. Соромно мені писати про це в листі. Так, інколи купець, який заради наживи збирається в дорогу в Іспанію, доручає мені оберігати цнотливість своєї коханки. Ось черниця, скинувши рясу, готується до втечі, а мені доручає пильнувати славу своєї непорочності, яку сама ж замишляє зганьбити. Підлий вояка-найманець, якому платять за різню, звертається до мене: «Пресвята Діво, пошли мені багату здобич!» Звертається картяр: «Посприяй мені, Богородице, — половина виграшу буде твоя». І якщо не пощастить кому-небудь, лають мене і проклинають за те, що не допомгла у злочині. Звертається до мене та, що ганебно торгує своїм тілом: «Дай щедрий прибуток!» Досить мені відмовити, як відразу ж чую у відповідь: «Тоді ти більше не милосерда Мати». Бажання інших не стільки нечестиві, скільки недоречні. «О Маріє, дай мені вродливого й багатого жениха!» — волає незаміжня. «Маріє, дай мені гарне потомство!» — волає заміжня жінка. «Дай мені легкі пологи!» — волає вагітна. «Дай прожити довгі літа без кашлю і спраги!» — волає стара бабуся. «Відмолоди мене!» — волає старик, який вижив з розуму. «Дай змогу розв'язати невирішені питання!» — просить філософ. «Дай багату парохію!» — волає священник. «Опікай мою церкву!» — волає єпископ. «Пошли попутні вітри!» — волає моряк. «Покажи мені свого сина, поки я ще живу!» —

¹ *Главкоплут* (грецьке слово: *главк* — сова, *плутос* — багатство) являє собою грецький переклад німецького імені Ульріх. Еразм Роттердамський має на увазі Ульріха Цвінглі, швейцарського релігійного реформатора, який у 1512 р. провів церковну реформу в Цюріху, зокрема, усунув з храмів ікони й статуї. У 1512 р. Реформація перемогла і в Базелі, де в той час жив Еразм.

волає правитель. «Дай висповідатися щиросердно у смертну годину!» — волає придворний. «Пошли дощ своєчасно!» — волає селянин. «Збережи худібку й домашню птицю!» — молиться селянка. Якщо відмовлено їй у чомусь, тут же чую закид, що я жорстока. Якщо відправляю до сина, чую таке: «Чого бажаєш ти, того — і він». Як я одна — жінка й дівиця — спроможна помагати і морякам, і воякам, і породіллям, і торговцям, і картарям, і женихам, і сатрапам, і царицям, і селянам?» Все ж те, що я згадала, лише крихітна частка моїх страждань. Але тепер турбот стало далеко менше, і я була б за це дуже вдячна, якби оця полегша не привела за собою нову, ще гіршу невигоду. Спокою в мене менше, — менше і почестей, і менше багатства. Раніше до мене зверталися: «Царице небесна!», «Володарко світу!» Тепер мало хто каже «Радуйся, Маріє!» Раніше мене прикрашали самоцвітами і золотом, у мене колись було удосталь різних шат, мені приносили дорогоцінні дари, тепер ледь прикривають половиною плаща, до того ж погризеного мишами. Річний доход такий мізерний, що насилу вистачає його на прожиток сіромі-воротареві, щоб він запалював перед моєю статуєю лампадку або лойову свічку. Зрештою, це ще можна б було стерпіти, якби не подейкували, що в тебе на умі щось більше. Так, кажуть, ти схильний вигнати із храмів усіх святих, скільки і де б вони не були. Ще і ще раз поміркуй гарненько, що ти робиш. Іншим святим вистачає сили, щоб відплатити тобі за їхню кривду. Петро, вигнаний з храму, за цю зневагу зачинить перед тобою двері в царство небесне. Павло тримає меч, у Варфоломія — ніж, Вільгельм, хоч і в чернечій рясі, озброєний з ніг до голови, надто в руці в нього тяжкий спис. А чи спростаєш ти, Юрію, вершнику, у панцирі із списом і грізним мечем? І Антоній не безборонний: він жахає священним вогнем. Також усі інші святі мають напоготові або зброю, або біди, які вони насилають на кого захочуть. Навіть мене, справді беззахисну, ти не проженеш інакше, як разом із сином, якого тримаю на руках. Я не допущу ніколи, щоб мене з ним розлучили. Або виженеш мене разом з ним, або нас обох залишиш, хіба що волієш мати храм без Христа. Ось що я хотіла тобі повідомити. А ти гарненько подумай, яку дати мені відповідь, бо ця справа не дає спокою моему серцю.

Відправлено з Кам'яного нашого храму першого серпня року від народження мого замученого сина, 1524.

Власноручно написала Кам'яна Діва».

Менедем. Справді грізне і страшне послання. Главкоплут, гадаю, буде надалі обережніший.

Огігій. Якщо має голову на плечах, звичайно.

Менедем. Чому і предобрий Яків не написав таке ж послання?

Огігій. Точно не знаю. Може, тому, що він перебуває набагато далі, а всі листи в наш час перехоплюються.

Менедем. Але що за Бог знову привів тебе в Англію?

Огігій. Заохочував мене до цього навдивовижу вітер попутний — це одне. Далі. Я обіцяв колись святій Діві Приморській відвідати її ще раз через два роки.

Менедем. І про що ти мав намір її просити?

Огігій. Про нічого особливого, про що всі люди просять: про здоров'я сім'ї, багатство, довголіття, радість на цьому світі і вічне блаженство в майбутньому житті.

Менедем. А в нас Діва-Мати не могла тобі того самого дарувати? Адже в Антверпені храм її набагато величавіший, ніж у Уолсінгемі.

Огігій. Мабуть, могла б, не заперечую, але в різних місцях вона дарує щось інше: чи так їй зручно, чи у своїй доброті достосовується до наших побажань.

Менедем. Про Якова я чув багато раз, але, будь добрий, опиши мені царство цієї Приморської.

Огігій. Постараюсь розповісти тобі про це якомога стисліше. Ця місцевість славна на всю Англію, і ледве чи знайдеш на цілому острові людину, яка б плекала надію на успіхи в житті, не вшановуючи її водночас щорічно дарунком, хочби скромним, відповідно до своїх засобів.

Менедем. Де ця місцевість?

Огігій. На північно-західному краю острова¹, неподалік від моря, на відстані приблизно трьох тисяч кроків. Жителі села заробляють на прожиток майже цілком завдяки напливу паломників. Є тут також обитель каноників, званих «статутними». Займають вони середнє становище між ченцями і так званими білими або «мирськими» каноніками².

¹ Насправді Уолсінгем розташований у східній частині Англії у графстві Норфолк.

² Займають вони середнє становище... — Августинці, або чорні каноніки, були орденом священників-ченців. Первісно орден складався з общин, в які об'єднувався причет одного храму («білі каноніки»), приймаючи добровільне зобов'язання жити згідно із статутом на зразок монастирського.

Менедем. Це щось схоже на амфібію, як, наприклад, бобер.

Огігій. І крокодил сюди належить. Але залишмо жарти, і я в трьох словах поясню тобі те, що ти хочеш знати. Коли справи йдуть погано, вони — каноніки, коли успішно — ченці.

Менедем. Ти ще одну загадку підкидаєш мені.

Огігій. Зараз додам математичні докази. Якби так папа римський почав метати блискавки на ченців, тоді ці одразу сказали б: «Ми не ченці, ми каноніки». І, навпаки, якби він дозволив ченцям брати собі дружин, то вони вмиють усі стануть ченцями.

Менедем. Нечувана доброзичливість! О, якби вони захотіли взяти й мою заодно.

Огігій. Однак — до суті розмови. Обитель ця не має інших прибутків, крім щедрості Богородиці. Великі пожертви зберігаються на майбутнє, а готівка й речі невеликої цінності йдуть на утримання братії й ігумена, якого вони величають пріором.

Менедем. Чи живуть вони праведно?

Огігій. Заслужують похвали: благочестям вони багатші, ніж річним прибутком. Храм там красивий і чепурний, але Діва Марія не живе в ньому; цю святиню вона на знак пошани віддала своєму синові. Є в неї власний храм, побудований так, щоб мати була справа від сина.

Менедем. Справа? А Ісус куди звернений лицем?

Огігій. Доречно ти нагадав. Якщо син глядить на захід, то мати праворуч від нього, якщо повертається на схід, то вона ліворуч. Однак Богородиця ще не живе в своєму храмі, бо його будова ще не закінчена. Звідусіль крізь незасклені вікна і відчинені навстіж двері дують вітри, до того ж неподалік Океан, батько вітрів.

Менедем. Кепсько. Все ж таки де Богородиця проживає?

Огігій. У цьому незакінченому храмі є тісна капличка, збита з дошок. З обох боків вузькі дверцята пропускають до неї богомольців. Світла тут обмаль, хіба що від воскових свічок; приємні пахощі освіжують ніздрі відвідувачів.

Менедем. Усе це личить божому храмові.

Огігій. Ох, Менедеме, якби ти заглянув туди, то сказав би, що це справжня оселя богів, так усе там сяє самоцвітами, золотом, сріблом.

Менедем. Слухаючи тебе, я запалююсь бажанням вирушити туди.

Огігій. Не пошкодуєш, запевняю тебе.

Менедем. А священного елею там зовсім немає?

Огігій. Йолопе! Священний елей сочиться лише з гробниць святих, наприклад, святого Андрія і святої Катерини. А Діва Марія, як тобі відомо, не була похована.

Менедем. Так, признаюсь, я помилився. Але кінчай розповідь.

Огігій. Щоб ширше розповсюдився страх божий, в різних місцях показують різні чуда.

Менедем. Певне, з метою, щоб люди щедріше жертвували, відповідно до слів: «Швидко здобич росте, коли багато рук гребе!».

Огігій. Завжди до послуг відвідувачів напоготові провідники по святинях.

Менедем. З-поміж каноніків?

Огігій. Де там! Їх ніколи не запрошують, щоб не відволікати їх від благочестя і щоб вони, віддаючи шану Діві Марії, турбувались про власну чистоту. Тільки у внутрішній капличці, яка, як я сказав, є оселею святої Диви, стоїть біля вівтаря канонік.

Менедем. Навіщо?

Огігій. Щоб приймати пожертви й пильнувати їх.

Менедем. А чи дають такі, що не мають такого бажання?

Огігій. Ні. А втім, бувають такі люди, які не жертвували б нічого без свідків, але коли хтось стоїть поруч, то благочестивий сором спонукає їх щось дати; а то є й такі, що дають більше, ніж думали дати.

Менедем. Цю рису, властиву кожній людині, я по собі знаю.

Огігій. Трапляються, однак, паломники так віддані пресвятій Діві, які, вдаючи, що кладуть дарунок на вівтар, з неймовірною спритністю потягають те, що поклали інші.

Менедем. А якби так ніхто й не стежив, невже Діва не вразила б громом крадія на місці?

Огігій. Чому пресвята Діва може щось більше зробити, ніж сам Отець небесний, якого безсоромні крадії не бояться обдирати з усіх прикрас, не вагаючись проломлювати стіни храму?

Менедем. Не знаю, чому більше дивуватися: їхній нечестивий самовпевненості чи божій лагідності.

¹ Цитата з твору Овідія «Любовні елегії». I, 8, 92.

Огігій. З північної сторони знаходяться ворота, але вміщені не в стіні храму, а в огорожі, яка оточує всю храмову ділянку. У воротах — невеличка хвіртка, схожа на ті, що в будинках і замках знаті, і якщо хтось хоче увійти, то спершу мусить висунути далеко вперед ногу, а потім, низько схилившись, просунути голову.

Менедем. Їй-бо, входить до ворога через отаку хвіртку — смертельна небезпека.

Огігій. Ти правий. Розповідав мені провідник, що в давнину один вершник завдяки їй уникнув погоні ворогів, які ось-ось мали його схопити. Нещасний, зневірившись уже в можливість врятуватися, враз згадав святу Діву і довірив їй своє життя: він вирішив шукати захистку побіля її вівтаря, якби хвіртка пропустила. І тут сталося чудо: миттю вершник разом з конем опинився на храмовій ділянці, а ворог у безсилій злобі шалів іззовні.

Менедем. І така дивовижна історія знаходила віру?

Огігій. Аякже.

Менедем. Але тебе, філософа, переконати в її достовірності було нелегко.

Огігій. Провідник показав мені мідну таблицю, прикріплену до воріт, з зображенням врятованого лицаря в одязі, який носили англійці в давні часи і який ми бачимо на старовинних картинах. І якщо ці картини не брешуть, то в той час погано жилося цирюльникам, фарбувальникам і ткачам.

Менедем. Чому?

Огігій. Тому що в лицаря борода була, мов у козла, а на всьому одязі не видно було ні однієї складки; оскільки ж лицар був не високий на зріст і худорлявий, то тісний одяг ще підкреслював його худорлявість. Була там ще одна дошка, на якій був зображений вигляд і розміри святині.

Менедем. Сумніватися більше вже не личило.

Огігій. Під хвірткою була залізна решітка, яка може пропустити лише пішого. Бо не годиться, щоб кінь зневажав копитами місце, яке той вершник посвятив Діві.

Менедем. Цілком слушно.

Огігій. На схід від цього місця розташована капличка, повна чудесних предметів. Подаюсь туди. Приймає мене інший провідник. Ми тут показали коротку молитву. Потім провідник показав суглоб людського пальця, найбільшого з трьох. Я поцілував реліквію й запитав, чия це моща. Провідник пояснив, що святого Петра. На моє запитання, чи апостола Петра, він відповів ствердно. Розгляда-

ючи із здивуванням суглоб такого розміру, що міг належати велетню, я голосно зауважив: «Як видно, святий Петро був велетенського зросту». На ці слова хтось із моїх супутників розсміявся. Мені стало ніяково. Якби цей паломник змовчав, прислужник показав би нам усі реліквії, нічого не приховуючи. А так нам ледве вдалося заспокоїти нашого провідника, всунувши йому кілька драхм.

Перед капличкою стояв будиночок, який, за словами прислужника, був принесений сюди раптово і здалека, взимку, коли все довкіл було засипане снігом. Під його дашком були два колодязі, заповнені до самого верху водою. Кажуть, що це джерело присвячене Богородиці. Вода в ньому навдивовижу холодна і помагає проти болів голови і шлунка.

Менедем. Якщо холодна вода лікує болі голови і шлунка, то, певне, скоро пожежі можна буде гасити олією.

Огігій. Адже це чудо, диваку! Інакше що за чудо було б, якби холодна вода тамувала спрагу.

Менедем. Не тільки чудо, а й часточка вистави.

Огігій. Твердили, що це джерело раптово вийшло з глибини землі за велінням пресвятої Діви. Я все довкіл уважно оглядаю й запитую, скільки років минуло з того часу, як цей будиночок сюди перенесено. Прислужник відповідає, що декілька століть. «Але ж стіни не схожі на старі», — озвався я. Він не заперечив. «І не старі оці дерев'яні стовпи», — додав я. Прислужник підтверджує, що їх поставлено недавно, про що свідчить, до речі, сам їх вигляд. Далі я зауважив: «А ця солома й очерет, що покривають дах, настелені, видно, недавно». Той погоджується. «Та й оці поперечні балки і крокви, які підтримують покрівлю, покладені недавно», — сказав я. Прислужник і з цим погодився. Коли таким чином виявилось, що немає ні однієї старої частини в цій хатині, я запитую: «Звідки ж, отже, відомо, що ця халупка принесена здалека?»

Менедем. Будь добрий, розкажи, як прислужник виплутався з цієї петлі?

Огігій. Він поквапом показав нам на старезну ведмежу шкуру, прикріплену до балок, і мало не посміювався з нашої сліпоти, що ми не помічаємо такого очевидного свідoctва старості хатини. Тим-то ми й дали себе переконати і просили пробачення за нашу нездогадливість. Потім ми пішли подивитись на небесне молоко блаженної Діви.

Менедем. О, мати цілком схожа на свого сина! Він залишив нам, земним, стільки своєї крові! А вона —

стільки молока, скільки (неймовірна річ!) ледве могли б дати груди однієї жінки, яка один раз родила, навіть якби немовля не випило з них ні краплини.

Огігій. Те саме стосується і хреста Христового. Його показують у храмах і приватних будинках, взагалі в стількох місцях, що якби всі ці уламки зібрати разом, то, безперечно, можна б заповнити вщерть вантажне судно. А втім, Христос сам ніс свій хрест.

Менедем. А це тобі не здається ще одним чудом?

Огігій. Незвичайним можна б це назвати, але чудовим — ні в якому разі, бо Господь, який примножує частинки хреста на свій розсуд, — всемогутній.

Менедем. Ти, ясна річ, поясниєш це як людина благочестива. А я боюся, чи багато такого не вигадано, бува, прямо-таки для прибутку?

Огігій. Не думаю, щоб Господь дозволив терпіти такий глум над собою.

Менедем. Все ж, коли святотатці грабують пожертви, зібрані і Матері, і Синові, і Отцю, і Духу святому, ті ніколи навіть не поворухнуться, щоб прогнати злодіїв хочби кивком голови, хочби галасом. Така-то вже божя благість.

Огігій. Це правда. Але послухай далі. Це молоко зберігається на головному вівтарі. Посередині стоїть ікона Ісуса Христа, праворуч від неї — молоко Матері, на знак пошани. Бо молоко знаменує собою Матір.

Менедем. Отже, його можна побачити?

Огігій. Звичайно, але закритим у кришталеву посудину.

Менедем. Значить, воно рідке?

Огігій. Про яке рідке може бути тут мова, коли воно налите тисячу п'ятсот років тому? Воно згусло, це, можна сказати, розтерта крейда, змішана з яєчним білком.

Менедем. Чому ж тоді показують його в закритому посуді?

Огігій. Щоб молоко Діви не осквернялось поцілунками чоловіків.

Менедем. Це зрозуміло. Бо могли б, гадаю, торкатись його губи ані чисті, ані непорочні.

Огігій. Побачивши нас, прибігає охоронець цього місця. Він одягається в льняну шату, на плечі накидає епітрахиль, благочестиво преклоняє коліна і проказує молитву. Потім протягує нам для цілунку пресвяте молоко. Тут ми, в свою чергу, падаємо на коліна на першій сходінці вівтаря. Попервах ми помолилися Христу, потім

звернулись до Діви з короткою молитвою, умисно для цієї цілі приготовленою: «Діво і Матір, ти, яка удостоїлась гонувати своїми дівочими грудьми владу неба й землі, си-на свого, Ісуса, вчини, просимо тебе, щоб ми, очищені його кров'ю, досягли того блаженного дитинства, сповненого голубиної простоти, далекого від злоби, обману, підступу, яке прагне напитись молока євангельського вчення, поки не станемо дорослими й досконалими, задивлені на подобу Христа, присутністю якого ти насолоджуєшся. Навіки-віків разом з Отцем і Духом святим. Амінь».

М е н е д е м . Воістину благочестива молитва. А що на це Діва Марія?

О г і г і й . Мені здавалося, що обоє — і Мати і Син — злегка підтакнули, хіба що мене зір обманув, і священне молоко ворухнулось, а святі дари засяяли ще сильніше. Тим часом підійшов до нас охоронець святого місця і мовчки простяг дерев'яну тацю, схожу на ті, на які в Німеччині збирають мито за переїзд через міст.

М е н е д е м . Справді, подорожуючи по Німеччині, я не раз проклинав ці жадібні й нахабні таці.

О г і г і й . Ми поклали кілька драхм, які він підніс Діві Марії. Потім через перекладача, який прекрасно володів англійською мовою (звали цього красномовного юнака, якщо не помиляюсь, Робертом Олдріджем), я запитав якомога якнайввічливіше, які є в нього докази, що це молоко Діви Марії. Я хотів знати, керуючись, розуміється, найблагороднішою побожністю, щоб можна було затулити рота різним нечестивцям, які мають звичку насміхатись над будь-якими реліквіями. Спочатку провідник насупився і мовчав. Тоді я просив перекладача ще раз запитати, причому ще ввічливіше. Той звернувся до провідника так поштиво, що навіть Мати відразу ж після пологів не почувала б себе ображеною. Але провідник, опанований якимсь збудженням, втупився в нас остовпілим поглядом, немов проклинав блюзнірські слова, і сказав: «До чого ці запитання, коли є достовірний запис?» І, певно, вигнав би нас як єретиків, якби наші драхми не пом'якшили його лютю.

М е н е д е м . Ну, а як ви повелися?

О г і г і й . Ми? Як ти думаєш? Пішли звідти немов вишмагані батогом або вражені громом, покірно вибачаючись за своє нахабство, як це личить чинити, коли мова заходить про справи, які стосуються віри. Потім ми подались до каплички — господи святої Діви. По дорозі зустрівся нам священник із числа так званих менших

братів. Він уважно приглядався до нас, немов хотів когось розпізнати. Ледве ми пройшли трохи вперед, з'явився ще один, який також пильно на нас дивився, незабаром надібали й третього.

Менедем. Може, вони хотіли тебе намалювати?

Огігій. Ні, я запідозрив щось гірше.

Менедем. Що саме?

Огігій. Що якийсь святотатець поцупив щось із прикрас святої Диви й підозра впала на мене. Тим-то, коли я увійшов до каплички, звернувся до Богоматері з такою молитвою: «О, єдина між жонами, Діво пречиста, ось тепер ми, гріховні, приходимо до тебе з вітаннями і вшановуємо тебе вбогими нашими жертвами. Хай твій син ошчасливить нас, щоб ми, наслідуючи найсвятіші твої чесноти, через благодать Духа святого удостоїлися сприйняти в найпотаємніших глибинах душ наших науку Господа Ісуса і, раз сприйнявши, ніколи її не втратили». Відтак я поцілував вітар, поклав декілька драхм і, не затримуючись, пішов геть.

Менедем. А що на це Діва? Жодним кивком голови не дала знати, що почула твою молитву?

Огігій. Я вже тобі казав, світло там тьмяне, а ікона Диви стояла вся в темноті праворуч від вітаря. До того ж зауваження попереднього провідника так мене збентежило, що я не смів звести очі.

Менедем. Значить, кінець цього паломництва не був дуже веселий?

Огігій. Навпаки — найщасливіший.

Менедем. Ну, ти мене порадував! А то, за висловом Гомера, в мене вже «душа в ноги упала»¹.

Огігій. Після сніданку ми вернулись до храму.

Менедем. Як ти зважився на це? Адже тебе підозрювали у святотатстві?

Огігій. Можливо, але сам я ні в чому себе не підозрював, а чиста совість не знає страху. Не давала мені спокою жадоба побачити запис, до якого відправляв нас охоронець священного молока. Ми довго його шукали і нарешті після довгих розшуків знайшли. Він був так високо прибитий, що не кожні очі могли його прочитати. У мене зір такий, що Лінкеєм мене не можна назвати, але короткозорим теж не назвеш. І поки Олдридж читав,

¹ Гомер. «Іліада». XV, 279.

я стежив очима невідривно за ним, не дуже довіряючи навіть йому в такій важливій справі.

Менедем. Ї твої сумніви розвіялись?

Огігій. Так, мені стало соромно, що я засумнівався; настільки там усе достовірно було подано: ім'я, місце й перебіг випадків. Одне слово, ніщо не було пропущено. Згаданий там був Гільом, родом з Парижа, людина вельми благочестива й особливо невтомна в пошуках святих реліквій по всьому світу. Об'їхав він багато країн, всюди відвідував монастирі і храми, аж нарешті опинився в Константинополі, де його брат був єпископом. Коли він уже збирався в дорогу додому, єпископ звернув його увагу на те, що в місті є одна черниця, яка зберігає молоко святої Діви. Вважав, що це було б велике щастя, якби брату вдалося чи просьбою, чи за гроші, чи, нарешті, підступом придбати хоч яку-небудь частиночку цього скарбу. Всі-бо реліквії, які Гільом досі зібрав, ніщо порівняно зі священним молоком. І Гільом не заспокоївся, поки не випросив у черниці половину цього молока. З цим скарбом він вважав себе багатшим від Креза.

Менедем. Це зрозуміло. Тим паче, що ця реліквія дісталась йому несподівано.

Огігій. Гільом поспішив прямо додому, але по дорозі захворів.

Менедем. О, яке короткочасне й недосконале людське щастя!

Огігій. Бачачи небезпеку, Гільом кличе до себе тайкома одного француза, найвірнішого зі своїх супутників, зобов'язує його врочистою клятвою берегти таємницю й довіряє йому молоко з умовою, щоб, на випадок щасливого повернення на батьківщину, покласти скарб на вівтар святої Марії, яку шанують у Парижі в знаменитому храмі¹. Там Діва дивиться на води Сени, яка омиває храм з двох сторін, немовби сама ріка з пошани віддає належне величчю Діви. Щоб коротко розповісти цю історію: Гільома похоронено, а його товариш рушив у дальшу дорогу, але тяжко захворів. Француз, втративши надію на видужання, передає молоко іншому супутнику, англійцеві, якому велів поклястися, що той виконає те, що він сам мав намір виконати. Після смерті француза англієць кладе молоко на вівтар Богоматері в Парижі в присутності каноніків того храму, яких тоді називали ще «статутними», як сьогодні

¹ Мова про Нотр-Дам — собор Паризької Богоматері.

каноніки святої Женев'єви. Від них він одержує половину молока, перевозить в Англію і, кінець кінцем, доставляє в Уолтінгем, куди його скерував святий Дух.

Менедем. Нема що казати: гарненьке оповіданнячко!

Огігій. Мало того: щоб не виникло ні тіні сумніву, перелічено імена вікарних єпископів, які паломникам, що навідувались у храм з молоком, зробивши при тому скромні пожертви, давали відпущення гріхів у міру даної влади.

Менедем. На скільки ж часу?

Огігій. На сорок днів, не більше.

Менедем. Чи і в пеклі є день?

Огігій. У всякому разі є там час.

Менедем. А якщо єпископ за один раз вичерпає повністю відпущену йому міру, то інших він уже не зможе нічим обділити?

Огігій. Нічого подібного: все, що він витратить, негайно поповнюється, і відбувається щось протилежне тому, що робиться в бочці Данаїд. Бо бочка їхня, хочби її безперестанку поповнювали, завжди порожня, а тут, хочби ти черпав без перерви, менше не стає.

Менедем. Якщо за сорок днів роздано ста тисячам, скільки ж одержав кожний зокрема?

Огігій. Стільки ж — сорок днів.

Менедем. А якби хто-небудь одержав сорок днів до сніданку і в обідню пору попросив ще сорок, чи й тоді буде що-небудь напихвати?

Огігій. Буде, хочби він вимагав десять раз на годину!

Менедем. Ой, якби в мене вдома була така скриньочка! Досить було б для мене трьох драхм, аби тільки вони ніколи не переводились.

Огігій. А чому тобі б не захотіти стати золотим з ніг до самісінької голови? З однаковим успіхом сповниться те жадання. Але вертаюсь до моєї розповіді. Нам наводили ще один доказ — свідчення щирої побожності: молоко Діви, яке показують у багатьох інших місцях, щоправда, заслуговує достатньої пошани, але не такої, як це тут молоко, бо всі інші зіскріблено з каменів, в той час як це сплигло прямо з грудей Діви Марії.

Менедем. Звідки таке відомо?

Огігій. Таке розповіла константинопольська черниця, яка подарувала молоко.

Менедем. А їй, либонь, повідомив святий Бернард.

Огігій. І я так гадаю.

Менедем. Йому, вже не молодому, пощастило скуштувати молоко з тої самої груді, яку ссав Ісус, будучи немовлятком. Тому диву даюся, що Бернард має прізвисько «медоточивий»¹, а не «молокоточивий». Але чому називають «молоком Діви» те, що ніколи не стікало з її грудей?

Огігій. І воно також стікало з грудей із тим, щоб краплі, які падали на камінь, на якому випадково сиділа Богоматір, годуючи дитяtko, застигали, а згодом божим велінням примножувались.

Менедем. Гаразд. Веди далі.

Огігій. Коли, після прочитання запису, ми вже збирались до від'їзду, а тим часом проходжувались туди й сюди, розглядаючись, чи немає ще чогось вартого уваги, раптом знову з'явилися провідники. Вони дивилися на нас косо, нишком пальцями робили один одному таємничі знаки, то підходили до нас, то відходили, вертались, хитали головами. Склалось враження, що вони хочуть до нас заговорити, але не сміють.

Менедем. І тут ти вже зовсім не боявся?

Огігій. Анітрохи. Мало того, я повернувся до них лицем, усміхався й дивився на них так, немов заохочував заговорити до мене. Нарешті один з них підійшов ближче й запитав, як мене звати. Я сказав. Тоді він запитав, чи це я два роки тому прибив табличку з обітницею єврейською мовою. Я підтвердив, що так — прибив.

Менедем. Ти вмієш писати по-єврейськи?

Огігій. Ні, але все, чого вони не розуміють, називають «єврейським», Відразу ж, гадаю, вони викликали свого наставника, і він миттю з'явився.

Менедем. Що це за звання? Хіба в них нема абата?

Огігій. Нема.

Менедем. Чому?

Огігій. Тому що вони не знають давньоєврейської мови².

Менедем. А єпископа?

Огігій. Також немає.

Менедем. З якої причини?

¹ Таке прізвисько одержав св. Бернард за приємний стиль своїх промов і послань.

² Слово «абат» походить від арамейського «батько». Еразм неправильно вважає, що воно давньоєврейського походження.

Огігій. Тому що Діва ще забідна, щоб купити патерицю й дорогу мітру¹.

Менедем. Так, може, хоч настоятеля мають?

Огігій. Навіть і цього немає.

Менедем. А що стоїть цьому на заваді?

Огігій. Те, що «настоятель» — це посада, а не ознака святості. Ось чому колегії каноніків відмовляються від слова «абат», а охоче користуються назвою «пріор»².

Менедем. Але що це за звання «*protos-hysteros*»³ — «перший наступник» — я ще ніколи не чув!

Огігій. Отже, ти нічого не тямиш у граматиці.

Менедем. Мені відома назва *hysteron-proteron* — риторичний троп⁴.

Огігій. Ось, ось! Хто йде за пріором, тобто за першим, той і є «перший наступник».

Менедем. Тепер мені зрозуміло: ти говориш про помічника пріора.

Огігій. Він поштиво привітався зі мною, розповів, як багато паломників намучились, щоб прочитати ці вірші, скільки окулярів протиралось даремно. Кожен раз, коли прибував у храм якийсь старенький богослов або доктор права, його негайно приводили до цієї таблички. Дехто твердив, що це арабські букви, дехто — що вигадані. Кінець кінцем знайшовся хтось, що прочитав заголовок. Він був написаний по-латині, латинськими буквами, але великими. Грецькі вірші були написані грецькими великими буквами, які на перший погляд нагадують латинські великі букви. На прохання ченців я передав зміст віршів латинською мовою, перекладаючи слово в слово. Я рішуче відмовився прийняти винагороду за цю мізерну послугу, запевняючи, що немає такого важкого завдання, якого б я не виконав з превеликою охотою для хвали пресвятої Діви, навіть якби вона й веліла мені доставити лист з Англії в Єрусалим.

Менедем. Чи є потреба, щоб ти став листоношею,

¹ Патериця й мітра — атрибути єпископської влади.

² Пріор (латин. *prior* — перший, найважливіший) — настоятель у католицьких чоловічих монастирях.

³ *Protos-hysteros* (грецьке) — досл. перший і останній.

⁴ *Hysteron-proteron* — грецький термін з галузі риторики (досл. перше на місці останнього); «Фігура мови», яка полягає в тому, що те, про що слід було б сказати спочатку, викликається пізніше.

коли стільки ангелів у Діви можуть слугувати писарями й посланцями?

Огігій. Тоді чернець добув з гаманця тріску з балки, на якій колись сиділа Богородиця. Дивний запах, що розійшовся довкруг, засвідчив, що йдеться про особливі святощі. Я впав на коліно, з непокритою головою шанобливо поцілував декілька раз дорогоцінний дар і сховав його у свій гаманець.

Менедем. Можна його подивитись?

Огігій. Як на мене — можна. Але якщо ти не натщесерце або якщо ти минулої ночі мав зносини з жінкою, я не радив би тобі дивитись на цю святу річ.

Менедем. Покажи! Небезпеки ніякої немає.

Огігій. Ось тобі, подивись!

Менедем. Який ти щасливий! Володілець такого подарунку!

Огігій. По правді кажучи, цю малюсіньку трісочку я не проміняв би на все золоті ріки Тахо. Я оправлю її в золото, причому так, щоб вона просвічувала крізь кришталі. Тим часом помічник пріора, бачачи, з яким радісним благоговінням я прийняв цей дар, вирішив, що я достойний побачити ще важливіші речі. Він запитав, чи я бачив коли-небудь таємниці Діви. Слово «таємниці» мене вельми схвилювало, але я не наслідився запитати, що за таємниці він має на увазі, бо в справах священних навіть обмовка може виявитись небезпечною. Я відповів, що ніколи не бачив тих таємниць, але хотів би побачити. Іду за ним, опанований якимсь божественним натхненням. Він запалює одну воскову свічку, потім другу, показує образок Богоматері, який не відзначався ні розмірами, ні матеріалом, ні виконанням, але від якого віяло незвичайним благородством і силою.

Менедем. Якщо йдеться про чудесні предмети, то розміри тут ні при чому. Я бачив у Парижі святого Христофора, не велетенського, не колосального, а прямо-таки заввишки з гору. Але щоб він якимись чудесами себе уславив — мені не відомо.

Огігій. Біля ніг Діви лежить самоцвіт, для якого ні грецької, ні латинської назви не існує, а французи називали його жаб'ячим каменем, тому що він виглядом своїм схожий на жабу настільки, що жодне мистецтво не спроможне було б досягти цього. І, що особливо вражає: самий-то камінчик невеличкий і зображення жаби не опукле, але видно її немов замкнену в середині самого каменю.

Менедем. Може, людям тільки і ввижається тут схожість з жабою, як, наприклад, нам уявляється орел у розрізаному корені папороті. А чого тільки не бачать діти, розглядаючи хмари? Драконів, які вивергають полум'я, вогнедишні гори, бій озброєних воїнів.

Огігій. Знай, жодна жива жаба не так схожа на себе, як ота, відтворена в камені.

Менедем. Досі я терпеливо слухав твої казочки, а тепер пошукай собі такого наївного, щоб повірив у твою розповідь про жабу.

Огігій. Нічого дивного, Менедеме, що ти так настроєний. Бо і я сам не повірив би, навіть зібранню богословів, якби не побачив власними очима, оцими двома очима, — повторюю, не побачив, не роздивився, не пересвідчився. А ти, маю враження, зовсім байдужий до явищ природи.

Менедем. Звідки ти таке взяв? Тому що не вірю, начебто осли літають?

Огігій. Невже ти не бачиш, як художниця-природа грайливо надає будь-яким предметам розмаїття кольорів і різного вигляду, особливо ж дорогим каменям? До того ж якими предивними властивостями наділяє вона ці камені, прямо-таки неймовірними, якби безпосередній досвід не казав нам повірити в це чудо? Скажи-но, чи міг би ти повірити, що сталь притягується і відштовхується магнітом на певну віддаль, якби ти не бачив цього власними очима.

Менедем. Звичайно, ні, навіть якби мені десять Арістотелів у цьому поклялися.

Огігій. Раз так, то не кричи: «Казочки!» — якщо почуєш про щось, ще не маючи досвіду. В керавнії бачимо відображення блискавиці, в пиропі — живого полум'я, в халазії — відбився вигляд і твердість граду, які не втрачаються, навіть коли камінь кинути у вогонь, в ізмуруді відобразилась глибина й прозорість морської хвилі. Карпінія наслідує морського рака, ехіт — гадюку, скарит — рибу скару, гіеракіт — яструба. Гераніт нагадує журавлину шию, егофталм — козяче око; є камінь, схожий на око свині, є такий, що зображає троє людських очей. Лікофталм відтворює вовче око з чотирма кольорами: рудим, криваво-червоним, чорним посередині, білим по краях. Як-що розламати чорну кіамею, — всередині знайдеш біб. Дріїт нагадує стовбур дерева і навіть горить, як дерево. Ціссіт і нарциссіт зображують плющ. Астрапія з білої або синьої середини метає промені, схожі на блискавиці. Всередині флегоніта міститься вогонь, який не може вихопи-

тись назовні. В антракитіді видно немов іскри, які розбігаються. Крокій передає колір шафрана, родит — рожі, халькіт — міді. Аетит зображає орла з білим хвостом; на таосі видніє малюнок павліна, на хелідонії — аспіда, на мірмекіті — повзучої мурашки. Кантарія сповна відтворює гнойового жука, скорпіт цілком схожий на скорпіона. Але навіщо перелічувати всі види каменів¹? Їх незліченна кількість, бо немає в природі таких першооснов, рослин, тварин, які б та ж природа, немов граючись, не відбила в самоцвітах. А ти ще дивиєшся, що в камені відображена жаба?

Менедем. Я просто дивуюся, звідки в природи стільки часу, щоб граючись займатися наслідуванням всіляких речей.

Огігій. Вона забажала загострити людську допитливість і хоч би таким чином вирвати нас із стану бездіяльності. А ми при тому всьому, немовби нічим було нас розважити, вкрай захоплені виступами блазнів, грою в кості, штучками фокусників.

Менедем. Слушне зауваження.

Огігій. Деякі люди, причому вельми поважні, твердять, що якщо того роду самоцвіт опустити в оцет, то жаба буде в ньому плавати, рухаючи лапками.

Менедем. Але чому святій Діві підносять жабу?

Огігій. Тому що Діва поборолла, розтоптала, знищила всіляку нечисть, ущипливість, гордість, хапчивість та інші земні пристрасті.

Менедем. Та ба! Скільки гидких жаб ми носимо в наших серцях!

Огігій. Ми очистимось, якщо будемо ревно вшановувати Діву Марію.

Менедем. Яка ж пошана їй до вподоби?

Огігій. Ти порадуєш її якнайповніше, коли будеш наслідувати її чесноти.

Менедем. Ти правий, але це дуже важко.

Огігій. Звичайно, але разом з тим і найпрекрасніше завдання.

Менедем. Ну, а тепер ти, будь ласка, розповідай далі.

Огігій. Потім він показував нам золоті і срібні

¹ Ці відомості з галузі мінералогії почерпнуті Еразмом з твору Плінія «Природнича історія». XXXVII, II, 72—73.

статуї. «Ось ці, — говорив він, — з чистого золота, а ці — із позолоченого срібла». Подавав при кожній її вагу, ціну й ім'я дарителя. Коли я, сповнений подиву щодо кожної речі, радів дивовижному багатству Діви, провідник сказав: «Ти, як видно, справді благочестивий відвідувач, і гадаю, що я не повинен нічого перед тобою приховувати. Ти побачиш іще найпотасмніші речі Діви». З цими словами він знімає з вітваря дивну шату. Якби я захотів описувати її детально частину за частиною, то і цілого дня не вистачило б на розповідь. Таким чином, це паломництво закінчилось для мене якнайщасливіше. Я надивився досита і везу з собою безцінний дарунок, одержаний від самої Діви як доказ її опіки надо мною.

Менедем. Чи ти ще не випробував, яку силу має твій кусочок деревини?

Огігій. Я вже випробував: позавчора в заїзді я застав якогось несповна розуму, якому вже готували кайдани. Ми непомітно підсунули йому під подушку мою тріску. Він заснув глибоким і тривалим сном, а вранці піднявся із здоровим глуздом.

Менедем. Може, це не було божевілля, а всього-на-всього похмілля від випитого вина? Від такої недуги сон дуже помагає.

Огігій. Якщо ти маєш охоту жартувати, Менедеме, то пошукай собі, будь ласка, інший предмет для своїх жартів. Глузування із святих нечестиве та й небезпечне. Мало того, той чоловік розповідав, що уві сні йому явилася жінка невиданої краси і простягла чару.

Менедем. Либонь, з чемерицею.

Огігій. Цього я не знаю. Зате що розум до нього вернувся, знаю достеменно.

Менедем. А Фому, архієпископа Кентерберійського, ви не обминули?

Огігій. Що ти! Це найсвятіше паломництво!

Менедем. Охоче послухаю, якщо тобі не набридло розповідати.

Огігій. Навпаки. Мені буде приємно, якщо ти мене вислухаєш. Кентом звється та частина Англії, яка звернена до Франції і Фландрії. Головне місто її — Кентербері. В ньому є два монастирі, розташовані майже поруч, обидва належать бенедиктинцям. Той монастир, що має ім'я блаженного Августина, либонь, старіший, а той, що тепер називають монастирем святого Фоми, був, здається, резиденцією архієпископа, який там проживав з небагатьма

вибраними ченцями. Так само і тепер єпископи мають житло в сусідстві з церквою, але окремо від житла інших каноніків. Колись як єпископ, так і каноніки бували, як правило, ченцями. Це підтверджують безперечні свідчення. Храм святого Фоми піднімається до неба так велично, що вселяє благоговіння в серця людей, які дивляться на нього здалеку. Своїм блиском він затьмарює красу сусіднього будинку і немов затінює це з давніх-давен шановане місце. Дві велетенські дзвіниці здалеку вітають відвідувачів. Предивний їх дзвін розходить ся далеко і широко по всій околиці. У переддвер'ї храму, зверненого на південь, стоять три вирізьблені з каменю статуї озброєних воїнів, які своїми нечестивими руками вбивають найсвятішого мужа. Подано також їх родові імена: Туск, Фуск, Берр. Чому така честь випала негідникам?

Огігій. Це така сама шана, як Іуді, Пілату, Каліафі, когорті злочинних солдатів, яких уміло вирізьблено на позолоченому вівтарі. Подано їхні імена для того, щоб ніхто не згадував їх з пошаною. Вони у всіх на видноті, щоб у майбутньому ніхто з придворних не зважився підняти руку на єпископа, ні посягати на володіння церкви, бо ці три рицарі, вчинивши злодіяння, збожеволіли, і розсудок повернувся до них не раніше, аж поки не вимолили для себе милість у тричі святого Фоми.

Менедем. О, безмежне милосердя мучеників!

Огігій. Коли увійдеш у середину храму, вражає великий простір і велич будівлі. Ця частина храму доступна кожному.

Менедем. А гідного уваги там нічого немає?

Огігій. Нічого, окрім громаддя будови й декількох книг, прикріплених до колон, серед яких «Євангеліє від Никодима»¹. Є там також якась гробниця, але не знаю чия.

Менедем. Що далі?

Огігій. Вхід перегороджений залізною решіткою, через яку видно простір між кінцевою частиною храму і так званим «хором»². На хор ведуть сходи з багатьма ступенями, під якими є склепистий перехід у північну частину.

¹ «Євангеліє від Никодима» — апокрифічне Євангеліє (тобто не включене церквою в канон Нового завіту) про муки й воскресіння Ісуса Христа.

² «Хор» — тут хор не має нічого спільного з хором у православних церквах, це частина католицького храму, відведена для духовенства і півчих, була звичайно на певному узвишші.

Там міститься дерев'яний вівтар, присвячений Діві Марії, невеличкий, нічим не примітний, хіба що роздумами про скромну старовину картас пишноту нинішнього часу. Кажуть, що там, за переказом, святий Фома сказав Богородиці останнє «прости», коли почув подих смерті. На вівтарі лежить вістря меча, яким убивця розсік череп велебного єпископа і викинув з нього мозок, щоб смерть була певніша. З любові до мученика ми благоговійно поцілували священну іржу на цьому мечі. Звідти ми спустилися в підземний склеп, де були свої провідники. Там показують подірявлений череп мученика, який весь покритий сріблом; тож тільки маківка відкрита для цілування. Показують також свинцеву плиту, на якій викарбувано напис: «Фома з Акри»¹. Там же висять у темряві волосяниця, волосяний пояс і мотузка, якою славетний єпископ приборкував свою плоть. Сам вигляд цих речей проймає страхом і докоряє нас за нашу розніженість і розкіш.

Менедем. Може, докори совісті відчують і ченці?

Огігій. На це не можу відповісти ні ствердно, ні заперечно, бо для мене це не важливо.

Менедем. І правильно.

Огігій. Із склепу ми вернулись на хор. У північній його частині зберігаються мощі в потайному приміщенні. Неймовірна річ, скільки винесли кісток, черепів, щік, зубів, пальців, кистей, цілих рук. Кожній реліквії ми віддали честь і поцілували. Цим оглядинам не було б кінця-краю, якби один з моїх супутників, людина не дуже ввічлива, не остудив запалу провідника, який нам усе це показував.

Менедем. Хто це такий?

Огігій. Англієць на ім'я Граціан Пулл², чоловік освічений і благочестивий, але до цієї частини релігії, як мені думається, не уважний...

Менедем. Припускаю, що це прихильник учення Вікліфа.

Огігій. Не думаю. Хоча книги Вікліфа³ він, не знати як, роздобув і читав.

¹ За переказом, мати святого була сарацинкою, уродженкою міста Акри.

² Йдеться про Джона Колета, який у 1514 р. разом з Еразмом відвідав Уолсінгем.

³ Джон Вікліф (1324—1387) — англійський богослов, предтеча Реформації, виступав проти папи римського, церковної ієрархії, сповіді. Його згодом було визнано єретиком.

Менедем. Так що: він образив провідника?

Огігій. Нам показали руку із ще кривавим м'ясом. Англієць жахався її поцілувати і навіть на його обличчі відобразилось почуття огиди. Провідник без загайки сховав реліквію. Потім ми оглянули вівтарну ікону і прикраси вівтаря, опісля те, що було сховане під вівтарем. А там — величезні багатства. Якби ти побачив, скільки там золота і срібла, то ти вважав би злидарями навіть Мідаса і Креза.

Менедем. Тут нічого ви не цілували?

Огігій. Ні, але бажання іншого роду опанувало мене.

Менедем. Яке саме?

Огігій. Я зітхав, що жодних того роду реліквій немає в моєму домі.

Менедем. Святотатственне бажання!

Огігій. Визнаю це. І я відразу, ще до того, як вийти з храму, просив смиренно у святого пробачення. Потім нас повели в ризницю. Боже милий! Яка там сила-силенна чудових шовкових шат! Яка безліч золотих підсвічників! Там же ми побачили єпископський посох святого Фоми. Нам показали тростину в срібних піхвах. Вона дуже легка, простої роботи, заввишки до пояса, не вище.

Менедем. Без хреста?

Огігій. Не бачив жодного. Показали нам рясу, щоправда шовкову, але грубої пряжі, не прикрашену ні золотом, ні дорогими каменями. Була там також хустинка, яка зберегла сліди поту, стертого з шиї, з явними слідами крові. Ми радо поцілували ці пам'ятки старовинної простоти.

Менедем. Цих речей, очевидно, будь-кому не показували?

Огігій. Що ти, друже мій! Звичайно, ні.

Менедем. Звідки ж таке довір'я до тебе, чому нічого перед тобою не приховували?

Огігій. Я трохи знайомий з превелебним отцем Вільямом Ворхемом, архієпископом, який дав мені короткого рекомендаційного листа.

Менедем. Від багатьох я чув, що це людина ви-
няткової доброти.

Огігій. Більше того. Якби ти з ним познайомився, сказав би, що це втілення доброти. А крім того, в ньому така вченість, така чистота звичаїв, таке благочестя, що, їй-право, він наділений всіма чеснотами досконалого єпископа. Відтак нас повели наверх. Заголовним вівтарем ми немов входимо в інший храм. Там в одній капличці

показували паломникам вирізьблений образ святого, позолочений і прикрашений великою кількістю дорогих каменів. А втім, один несподіваний випадок ледь не розвіяв цей піднесений настрій.

Менедем. Чекаю з напруженням, що за лихо скоїлося.

Огігій. Мій супутник, згаданий Граціан, повівся, м'яко кажучи, неграціозно. Після короткої молитви він запитав провідника, який нас обслуговував: «Чи це правда, предобрий отче, що святий Фома за життя був дуже ласкавий і щедрий до бідних?» «Це щира правда», — підтвердив чернець і почав згадувати багацько прикладів добродійності святого по відношенню до простолюддя. На це Граціан: «Це почуття, по-моєму, в його серці дедалі набирало більшої сили». Чернець підтакнув. Тоді Граціан: «Якщо цей святий муж відзначався таким милосердям у ті часи, коли він був сам ще бідний, коли сам не мав грошей для заспокоєння найнеобхідніших потреб, то чи не здається тобі, що тепер, коли він такий багатий і не знає нестатків, не пристане охоче на те, якби якась бідна жінка, в якій вдома голодні діти або дівчата без приданого і через те наражені на втрату цнотливості, або хворий чоловік, позбавлений засобів до існування, — так ось якби ця нещасна жінка, заздалегідь попросивши пробачення, забрала часточку з цього величезного багатства для порятунку своєї родини, беручи, неначе за його згодою, як дарунок або позику?» На це охоронець золотого лику не відповів нічого. А Граціан, людина напористої вдачі, сказав: «А я глибоко переконаний, що пресвятий муж був би навіть радий, що навіть після смерті може своїми статками облегшити гірку долю бідняків». Тут чернець нахмурився, скопив губу і подивився на нас поглядом Горгони. Він би, поза всяким сумнівом, вигнав нас із храму, плюючи й ганьблячи, якби не знав, що за нас заручився єпископ. Я, як міг, угамував його гнів ласкавими словами запевнення, що Граціан не говорив цього поважно, а, за своєю звичкою, жартував. Одночасно я поклав на тацю кілька монет.

Менедем. Далебі, я цілком і повністю схвалюю твою побожність. Однак не раз всерйоз задумуюсь над питанням, як можна виправдати тих людей, які без будь-якої міри тратають тьму-тьму грошей на побудову, прикрашування і збагачування храмів. Безперечно, священні шати і храмовий посуд повинні відзначатися певною пишнотою, яка б відповідала змістові того чи того обряду. Я хочу, щоб

і сама будова відзначалась величчю. Але навіщо стільки підсвічників, стільки золотих статуй? Навіщо витратити скажені гроші на органи? До того ж ми не задовольняємось одним органом. Яка користь з верескливої музики, за яку доводиться стільки платити, в той час як брати і сестри наші, живі храми Христові, марніють від голоду і спраги?

Огігій. Кожна благочестива і розсудлива людина прагне, щоб у таких речах була певна міра. Але оскільки такі надмірні витрати походять з безмежної побожності, на них слід поблажливо дивитись, особливо коли мати на увазі протилежну крайність — тих, що грабують церковні багатства. Адже переважно це пожертви вельмож і монархів, які в гіршому випадку були б витрачені на гру в кості й війну. Якби, однак, привласнити собі що-небудь із цих багатств, то, по-перше, назвуть тебе святотатцем, по-друге, це означає зв'язати руки тим, хто звик щедро давати на церкву, і, по-третє, заохочувати до грабунку інших. Тим-то духовні особи у згаданому випадку є радше вартовими, аніж володільцями церковного добра. І, нарешті, я волю бачити храм сяючим розкішною обстановкою, ніж, як це інколи буває, голим, брудним, більш схожим на конюшню, ніж на дім божий.

Менедем. Все ж читаємо, що колись хвалили тих єпископів, які продавали священний посуд і вирученими грішми допомагали бідним.

Огігій. Хвалити то й тепер хвалять, але не більше, а наслідувати приклад тих людей, на мою думку, не можна, та й бажання ні в кого немає.

Менедем. Але я перервав твою розповідь. З нетерпінням чекаю розв'язки.

Огігій. Послухай, закінчу її в кількох словах. Появляється головна особа.

Менедем. Хто такий? Тамтешній абат?

Огігій. І мітра в нього, і прибутки, як у абата, бракує тільки імені абата. Величають його пріором¹, тому що за абата тут сам архієпископ. Бо в давнину хто стояв на чолі цієї єпархії, був заодно ченцем.

Менедем. Щодо мене, то я не заперечував би, щоб мене називали хоч би й верблюдом, аби тільки прибутки були гідні абата.

Огігій. Мені принаймні він видається і благочести-

¹ Був це Фома Голдстон, пріор у роках 1514—1517.

вим, і розумним, і обізнаним із Скотовим богослов'ям. Він показав нам труну, в якій, як твердять, спочивають тлінні останки святого.

Менедем. І ти бачив кістки?

Огігій. Це заборонено. А якби навіть дозволили, треба б приставити драбину. Дерев'яна труна вміщала золоту; її підняли на мотузках, і нашим очам відкрився безцінний скарб.

Менедем. Що ти кажеш!

Огігій. Найдешевшою частиною його було золото. Все сяло, яскріло, блищало рідкісними і надзвичайно великими самоцвітами, деякі були більші від гусячого яйця. Навкруги труни стояло кільце ченців з виразом глибокої пошани на обличчі. Коли зняли дерев'яний покров, усі ми попадали ниць. Пріор білою паличкою показував нам кожний камінь, подаючи його французьку назву і називаючи ціну і прізвище дарителя, при чому найцінніші були подаровані монархами¹.

Менедем. Чудова, видно, в нього пам'ять!

Огігій. Це правда, хоч помагала йому в цьому вправа, бо він часто показував цю труну, звідти він повів нас у склеп. Там житло пресвятої Діви, дещо темне, обведене подвійною залізною решіткою.

Менедем. Чого вона боїться?

Огігій. Гадаю, що лише злодіїв. Бо ніколи я не бачив такого нагромодження багатств.

Менедем. Але ж ти кажеш, що там було темно.

Огігій. Коли приставили ближче лампи, ми побачили видовище більш ніж царське!

Менедем. Виходить, вона багатством затьмарює Богородицю Приморську?

Огігій. На вигляд вона значно багатша, а що ще сховано — знає лише вона сама. Цю Богоматір показують тільки вельможам або найближчим друзям. Насамкінець нас знову привели в ризницю. Там добули скриньку, оббиту чорною шкірою, поставили її на стіл, відкрили, а ми всі віддали їй шанобливий поклін.

Менедем. І що було всередині?

Огігій. Якесь порване полотняне шмаття, із слідами слизу на кожній шматинці. Кажуть, що цими шматинками святий Фома витирав лице і шию від поту, шмарклі

¹ Особливо щедрим був французький король Людовик VII.

під носом та іншу подібну нечисть, якої не бракує жодному людському тілу. Тут мій Граціан удруге не виправдав свого імені. Йому як англійцеві, до того ж людині відомій і впливовій, пріор хотів подарувати одну шматинку, впевнений, що зробить приємність гостю цим подарунком. Але невдячний Граціан, не приховуючи відрази, кінчиками пальців узяв хустинку і зневажливо поклав на попереднє місце, витягнувши губи неначе для свисту. Така була в нього звичка, коли щось він сприймав як гідке і гідне презирства. Мені стало водночас і соромно, і лячно. Але пріор, людина розторопна, зробив вигляд, начебто нічого не помітив, почастував нас вином і гречно з нами попрощався. Коли ми верталися в Лондон...

Менедем. Навіщо було туди їхати? Адже тобі треба було дістатися до моря, а морський берег був уже близько.

Огігій. Слушно, але я з великою охотою тікав від того берега, якому шахрайства і грабунки принесли більшу славу, ніж Малейі потрошені кораблі. Тепер розповім тобі, що я бачив під час недавньої переправи через Протоку. З міста Кале нас у великій громаді на барці підвезли до більшого корабля. Серед подорожан був один молодий француз, бідний і обірваний. Перевізники вимагали від нього півдрахми, стільки-бо здирають з кожного за коротесенький перевіз. Той просив вибачення, посилаючись на бідність. Тоді перевізники для сміху почали його обшукувати, стягнули з ніг черевики і під підметкою знайшли десять чи дванадцять драхм. Гроші вони безцеремонно забрали, не жалючі «проклятому французіві» образливих насмішок.

Менедем. А що на це юнак?

Огігій. Що мав робити? Плакав з розпуки.

Менедем. Чи перевізники мали на це право?

Огігій. Таке саме, як право красти в подорожан клунки або гаманці при будь-якій нагоді.

Менедем. Мене дивує те, що вони зважились на таке зухвале злодіяння при стількох свідках.

Огігій. Вони до цього звикли і вважають, що так має бути. З корабля дивились на це неподобство багато людей, на барці було декілька англійських купців, які обурювались, але нічого з цього не вийшло. А перевізники чванились, що піймали «проклятого француза», немов придумали якусь сміховинку.

Менедем. Я таких морських грабіжників із кпинами і посміхом розіп'яв би на хресті.

Огігій. Що ж, такими розбишаками кишма кишать

обидва береги. Тут мені нагадай: що робити хазяям, коли злодії знахабніли? Тепер, після цього всього, я волію будь-яку обхідну дорогу, аніж оцю пряму. Подібно до того, як до пекла легко зійти, але вибратись назад неможливо, так прибути в Дувр не дуже просто, а відплисти звідти — неймовірно важко. У Лондоні затримались декілька моряків з Антверпена, і я постановив пуститися в море разом з ними.

Менедем. Чи це місто славиться такими чесними моряками?

Огігій. Як мавпа — завжди мавпа, моряк — завжди моряк, але порівняно з тими гультаями, що навчилися жити з грабунку, вони — справжнісінькі янголи.

Менедем. Запам'ятаю це на той випадок, якщо коли-небудь візьме мене охота відвідати цей острів. Вернись, однак, на дорогу, з якої я тебе збив.

Огігій. Ось так ми й подалися у Лондон і, ледве минувши Кентербері, виїхали на дорогу, дуже вузьку, з вибоями, з обох боків обведену стрімкими схилами, що зійти з неї неможливо та й вибрати іншу, обминаючи цю, також не можна. Ліворуч від дороги стоїть халупа, в якій живуть декілька старих злидарів. Як тільки вони почують цокіт кінських копит, негайно хтось із них вибігає на дорогу, скроплює вершника свяченою водою й показує верх черевика з мідною облямівкою, до якої прикріплене скельце, схоже на брильянт. Подорожани цілують цей черевик і жертвують дрібну монету.

Менедем. На такій дорозі я й волів би зустрітись з престарілими жебраками, аніж із зграєю дебелих розбійників.

Огігій. Граціан їхав зліва від мене, ближче до жебрака. Скроплювання водою він сьак-так стерпів, але коли жебрак підсунув йому черевик, Граціан запитав, що це значить. Жебрак пояснив, що це черевик святого Фоми. Граціан упав у люті і, звертаючись до мене, сказав: «Що надумала ця худоба, змушуючи нас цілувати всіх добрих людей? Чому б таким же правом не давати нам для цілування і харкотиння та інші екскременти?» Але я зглянувся над старцем і потішив його дрібною монетою.

Менедем. На мою думку, Граціан спалахнув гнівом не без причини. Якби черевики й сандалії зберігались як свідчення простоти життя, я не мав би нічого проти цього, але совати всім підряд для цілування старі черевики, сандалії і штани — це здається мені безсоромністю. Звичайно,

коли хтось цілує ці предмети самохіть, під впливом особливої побожності, — такому можна простити.

Огігій. Правду кажучи, краще, щоб взагалі не було такого звичаю, але якщо вже не можна чогось відразу поправити, я завжди стараюсь віднайти в ньому хоч дрібку добра. Мені припала до душі думка, що добра людина схожа на вівцю, а зла — на шкідливу тварюку. Здохла гадюка вжалити не може, але отруєє повітря смородом і гнилизною. Вівця, поки живе, годує нас своїм молоком, одягає вовною, дає численне потомство, а мертва дає шкуру й поживне м'ясо. Подібно зухвалі, віддані благам цього світу люди за життя пакостять усім, а після смерті набридають ревом дзвонів і пишнотою похорону. Деколи вони завдають клопоту виступами своїх спадкоємців, інакше кажучи, накладанням нових податків. Зате люди чесні приносять різну користь усім. Наприклад, оцей святий. Поки він жив, своїм прикладом, вченням, настановами закликав до благочестя, втішав прибитих лихом, помагав убогим; а від мертвого навіть ще більше користі: він побудував дуже багатий храм, він домігся того, що духовний сан по всій Англії користується величезною повагою і, нарешті, клаптем черевика живить гурт жебраків.

Менедем. Воістину, благочестивий розум... Але дивно, що, маючи такі погляди й почуття, ти ще не побував у печері святого Патрика. Про неї ходять диковинні чутки і, по-моєму, прямо-таки неймовірні.

Огігій. Немає такої дивовижної оповіді, якої дійсність не зуміла б перевершити.

Менедем. Виходить, ти й туди добрався?

Огігій. Так, я переплив справжнісіньке Стігійське болото й перебрався через Авернську тіснину. Я бачив усе, що діється в пеклі.

Менедем. Ти мене ошасливиш, якщо не відмовиш мені розповісти про це.

Огігій. Хай це буде запрошенням до нашої, як гадаю, довгої розмови. А тепер я спішу додому й велю подати їжу, я-бо ще й досі не снідав.

Менедем. Чому? Постиш з благочестя?

Огігій. Нічого подібного, з ненависті.

Менедем. Ненавидиш власний шлунок?

Огігій. Ні, хижацьких трактирників, які не хочуть подавати гостям те, що треба, а не пече їх сором вимагати від них те, чого не повинні. Мщу їм здебільшого так. Якщо є надія ситно повечеряти або в знайомого, або в заїзді,

де краще й чистіше, то вже й за обідом стас мосму шлунок погано. А якщо доля подарус обід, який би я охоче з'їв, шлунок відчуvas болі перед вечерею.

Менедем. І не соромно тобі, Огігію, мати славу мерзенного скнари?

Огігій. Повір мені, Менедеме, хто витрачас сором на такі дрібниці, непотрібно тратить гроші. Я навчився зберігати свій сором для іншого вжитку.

Менедем. Я дуже хочу почути продовження твєї розповіді, тому чекай мене сьогодні з вечерею. За столом розповідати буде зручніше.

Огігій. Велика дяка тобі за те, що сам напрошуєшся в гості у той час, як багато хто відмовляє моїм запрошенням. Проте буду тобі вдячний подвійно, якщо сьогодні повечеряєш у себе, бо цей час використаю на те, щоб привітати й побалакати з сім'єю. Зрештою, є в мене пропозиція, зручна для нас обох. Запроси завтра на обід мене й мою дружину, і тоді зможу вести мою розповідь хоч до вечері, поки сам не скажеш, що вже досить цього, а якщо воля, затримасш до вечері. Чому чухасш потилицю? Підготуйся, а ми прийдемо напевно.

Менедем. Мені більше до шмиги не куплені розповіді. Але хай буде так, приготуємо невеликий обід. Однак він буде несмачний, якщо ти не приправиш його цікавими оповідками.

Огігій. Ага, згадав! А тебе самого не вабить пуститися в таке паломництво?

Менедем. Може, й візьме мене така охота, коли ти договориш свою подорож до кінця. А поки що досить з мене «римських варт», які треба обійти всі підряд.

Огігій. Яких «римських»? Адже ти ніколи в Римі не бував.

Менедем. Скажу, в чому річ. Я роблю обхід усього дому, заглядаю в дівочу кімнату, турбуючись про цнотливість дочок. Звідти йду в майстерню, дивлюсь, як працюють робітники й робітниці, далі — в кухню, аби що-небудь нагадати або перевірити. Потім заходжу в інші місця. Цікавлюсь, що роблять діти, що дружина. Дбаю, щоб усюди був лад. Це і є моїми «римськими вартами».

Огігій. Але ж про це міг би замість тебе потурбуватись і святий Яків?

Менедем. Святе письмо вчить, що кожний господар сам особисто повинен займатись такими справами, а щоб доручати таку турботу святим — такого я ніде не читав.

ПОХОРОНИ

Маркольф. Федр.

Маркольф. Звідки йдеш, Федре? Чи не з печери Трофонія?

Федр. Чому так питаєш?

Маркольф. Тому що ти незвичайно сумний, брудний, неголений, похмурий. Одне слово, твій вигляд суперечить твоєму імені.

Федр. Коли хто побуде в майстерні мідника, то в нього почорніє обличчя. Нема чого дивуватися, що я так посумнішав, коли стільки днів провів біля двох хворих, дивився на їхню смерть, нарешті поховав. Особливо, якщо зважити, що обидва були моїми кращими друзями.

Маркольф. Про кого це ти говориш?

Федр. Ти знав Георгія Балеарського?

Маркольф. Лише по імені. З лиця ні.

Федр. Другий тобі, певне, зовсім незнайомий. Це — Корнелій Монтей. Нас довгі роки єднала тісна дружба.

Маркольф. Мені ніколи не довелося бачити, як умирає людина.

Федр. А мені — частіше, ніж хотілося б.

Маркольф. Чи це правда, що смерть така страшна, як загально вважають люди?

Федр. Дорога до смерті болючіша, ніж сама смерть. І якщо хтось викине з душі цей страх перед нею і її образ, то значною мірою звільнить себе від страждань. Одне слово, все болюче, що є в хворобі і в смерті, може людина перенести набагато легше, якщо повністю здасться на волю божу. Що стосується самого відчуття смерті в ту хвилину, коли душа покидає тіло, то мені думається, що його або немає взагалі, або чуття цілком притупляється, бо сама природа, поки настане смерть, усиплює і притупляє всі відчуття.

Маркольф. Ми народжуємося, зовсім нічого не відчуваючи.

Федр. Зате мати відчуває.

Маркольф. Чому ж ми не вмираємо, як при

народженні, не відчуючи цього? Чому Бог допустив, щоб смерть стала такою болісною?

Ф е д р. Волею Бога положи тяжкі й небезпечні для матері, щоб вона палкіше любила свою дитину, а смерть Бог забажав зробити страшною для кожного, щоб люди поголовно не накладали на себе руки. Адже ми бачимо, скільки людей кінчає самогубством у наш час; подумай тільки, що було б, якби смерть не викликала такого жаху? Що було б, якби кожного разу, коли хазяїн віддубасив слугу або батько сина, коли дружина нагнівалася на чоловіка, або в когось пропало багатство, або трапилось якесь тяжке лихо, люди відразу ж вдавались до зашморгу, прохромлювали себе мечем, кидались у річку, стрибали у прірву або приймали отруту. А так страх смерті приневолює нас дорожити життям, особливо якщо зважити на те, що, коли вже віддаси Богові душу, ніякий лікар не поверне тебе до життя. Зрештою, як не всі приходять на світ однаково, так і не всі однаково вмирають. Одних смерть заскакує несподівано, інші конують довго й повільно. Опановані сонною хворобою або вкушені змією поринають в непробудний сон і вмирають, не приходячи до пам'яті. Але я усвідомив таку істину: жоден вид смерті не є настільки страшний, щоб не можна було його перенести, якщо ти постановив мужньо піти з життя.

М а р к о л ь ф. Хто з твоїх двох друзів помирав, на твою думку, найбільше по-християнськи?

Ф е д р. Мені думається, що почесніше вмирав Георгій.

М а р к о л ь ф. Що я чую? І в смерті є своє честолюбство?

Ф е д р. Ніколи я не бачив, щоб два чоловіки в хвилину смерті поводитися так по-різному. Якщо в тебе є час, то я опишу тобі кончину обох, і ти сам оціниш, яка смерть більш личить християнину.

М а р к о л ь ф. Якщо тобі не важко, розкажи, дуже прошу. Послухаю з найбільшою увагою.

Ф е д р. Отож насамперед послухай про Георгія. Коли ознаки смерті стали очевидними, купа лікарів, які довго лікували хворого і приховували безнадійність його стану, тепер почали вимагати плати за лікування.

М а р к о л ь ф. Скільки було цих лікарів?

Ф е д р. Інколи десять, часом дванадцять, але ніколи менше шести чоловік.

Марко ль ф . Цього вистачило б прикінчити навіть здорову людину.

Фед р . Після того, як лікарям було заплачено, вони потай повідомляють рідних, що смерть уже близька і що треба потурбуватися про все, що стосується спасіння душі хворого, бо на тілесне видужання надії ніякої вже немає. Найближчі друзі обережно замовляють хворого, щоб той турботу про тіло довірив Богу, а сам подбав про те, щоб спокійно піти з цього світу. На ці слова Георгій втупив навдивовижу грізний погляд на лікарів, немов обурений тим, що вони від нього відсахнулись. Ті почали йому тлумачити, що вони лікарі, а не боги, і все, на що здатне їхнє мистецтво, вони зробили, а проти фатальної необхідності будь-яке лікування безсиле. З цими словами вони виходять у сусідню кімнату.

Марко ль ф . Як? Не збираються геть, навіть одержавши плату?

Фед р . Між ними не було одностайної думки щодо виду хвороби. Один твердив, що це — водянка, інший — що тимпаніт¹, ще інший — що це виразка в кишках, одне слово, кожний називав іншу хворобу. Такі запеклі суперечки вели вони між собою безперестанку під час лікування хворого.

Марко ль ф . Щасливий хворий! Стільки думок про нього!

Фед р . Для того, щоб нарешті покласти край цій суперечці, вони просять дружину Георгія звернутись за дозволом розтяти його тіло після смерті. Запевняли, що, по-перше, це почесно, бо заради почесні розтин виконується тільки на особах знатного походження, по-друге, це буде на користь багатьом, що, зрозуміло, примножить кількість заслуг покійного, і, по-третє, вони, лікарі, обіцяють замовити тридцять на свої кошти заупокійних богослужінь, які будуть корисні померлому. Під впливом улесливих намовлянь дружини і рідних Георгій після довгих вагань врешті-решт погодився на розтин. Домігшись свого, загін лікарів вийшов, мовляв, вони як охоронці життя не повинні бути свідками або брати участь у похороні. негайно викликають ченця бернардинського ордену, чоловіка, як тобі відомо, вельмишановного, який здійснював нагляд за францисканцями, щоб він виспо-

¹ Тимпаніт — запалення барабанної перетинки вуха.

відав Георгія. Тільки-но закінчилася сповідь, як дім умираючого наповнився юрмою ченців з чотирьох орденів, яких звичайно називають жебрущими.

Маркольф. Стільки шулік на одного трупа!

Федр. Потім покликали місцевого пароха, щоб він учинив над умираючим миропомазання і причастив його.

Маркольф. Благочестиво.

Федр. Що з того, коли ледь не спалахнула кривава війна між священиком і ченцями.

Маркольф. Біля ліжка хворого?

Федр. І навіть на очах у Христа.

Маркольф. А що викликало таке сум'яття, до того ж так раптово?

Федр. Коли парох дізнався, що хворий вже висповідався францисканцю, він заявив, що таїнства миропомазання не виконає, умираючого не причастить і не дозволить похорон, якщо не почує сповіді Георгія власними вухами: він-бо як парох відповідає за свої овечки перед Богом, а цього він не може зробити, якщо не знає, що ховається в їхніх серцях.

Маркольф. І що ж із цього вийшло? Хіба люди не вважали, що він правий?

Федр. У всякому разі не вважали ченці. Всі вони рішуче заперечували, особливо ж Бернардин і домініканець Вінцентій¹.

Маркольф. І як вони це заперечували?

Федр. Лаяли священика останніми словами, називали його ослон, гідним лише того, щоб бути пастирем свиней. «Я, — верещав Вінцентій, — бакалавр священного богослов'я, незабаром стану ліценціатом, згодом здобуду навіть ступінь доктора! А ти ледве Євангеліє читаєш — куди тобі пізнавати таємниці совісті? Якщо ти такий цікавий, розвідай, чим займається вдома твоя жінка, твої діти-виродки!» Багато ще дечого такого він наговорив, але повторювати це соромно.

Маркольф. А що на це парох? Мовчав?

Федр. Чи мовчав, питаєш? Навпаки, як трав'яний коник, якого піймали за крило! «Я, — кричав, — таких бакалаврів, як ти, та й набагато кращих, гороховими

¹ Припускають, що згаданий тут домініканець *Вінцентій* — не хто інший, як Вінчені Теодорічі, богослов Сорбонського університету, потім від 1517 р. — Лованського, нещадний критик Еразма і його творів.

стеблами зв'яжу! Де засновники ваших орденів, Домінік і Франциск, вчилися філософії Арістотеля, доказів Фоми чи розмірковувань Скота? Де здобули звання бакалавра? Розбрелись ви по світу, ще сповненому довіри до вас, але тоді вас була жменька смиренних ченців, деякі освічені й побожні. Ви почали поселятись по селах і посадах, але скоро перебрались в найбагатші міста, в найбільш квітучі його частини. Скільки є сіл, які не можуть прокормити свого пастира, ось там і ваше місце, там і трудіться! А тепер ніде вас не побачиш, хіба що в палацах багатіїв! Ви чванитеся ласкою римських пап, але ваші привілеї нічого не важать без згоди єпископа, пароха або його заступника. Поки я живу, ніхто з вас не вийде на амвон у моєму храмі. Я не бакалавр, не був бакалавром і святий Мартин, але єпископом став. Якщо мені бракує вченості, то не у вас мені її брати. Невже ви гадаєте, що світ і тепер такий дурний, щоб, побачивши рясу Домініка або Франциска, він повірив, начебто святість залежить від одєжі? Не ваша справа, що робиться в моїй хаті. А як ви поводитесь у своїх лігвах, як ви обходитеся з черницями — це навіть простий народ знає. Відомо також усім і кожному, що домам багатіїв, які ви частенько відвідуєте, далеко до моральної чистоти і достоїнства».

Усе інше, Маркольфе, що він наговорив, я не зважуюсь тобі переповісти, взагалі він ганив високоповажних отців без будь-якої поваги до них. І не було б цій сварці кінця-краю, якби Георгій не дав знаку рукою, що він хоче щось сказати. Ледве вдалося сяк-так утихомирити пересварених духовних осіб. Тоді хворий так озвався: «Хай буде мир між вами! Тобі, моєму священику, я висповідуюсь повторно. Раніше, ніж ти вийдеш з цього дому, тобі заплатять і за церковний дзвін, і за похоронний спів, і за пам'ятник, і за похорон; я не допущу, щоб ти мав яку-небудь підставу нарікати на мене».

Маркольф. Парафіяльний священик, певно, не відкинув такої вигідної пропозиції?

Федр. Прийняв її. Бурмотів щось трохи сповідь, від якої він звільнив Георгія. «Навіщо, — казав, — втомлювати хворого і священика повторюванням того ж самого? Якби він своєчасно висповідався мені, то й заповіт, певна річ, склав би праведніше, а тепер ви за все відповісте». Це слушне рішення хворого дуже не сподобалось ченцям, які були незадоволені через те, що частина здобичі переходить до священика. Але тут я втрутився і поклав

край суперечці. Священик виконав маслосвяття, причастив вмираючого і, одержавши гроші, вийшов.

Марко ль ф. Отже, на зміну бурі прийшла тиша?

Фед р. Де там! За однією бурею прийшла друга, ще лютіша.

Марко ль ф. Що стало причиною, скажи!

Фед р. Зараз почувеш. У дім влізли ценці чотирьох жебрущих орденів, а до них приєдналися ще і з п'ятого ордену — хрестоносці. Проти цих останніх, немов незаконнонароджених, зняли галас оці чотири ордени. Вони глузливо запитували: «Чи бачив хто-небудь віз із п'ятьма колесами? Яка безсоромність вимагати, щоб жебрущих орденів було більше, ніж євангелістів! На такій підставі приведіть сюди всіх злидарів, що старцюють біля мостів і на роздоріжжях!»

Марко ль ф. Що відповіли на це хрестоносці?

Фед р. У свою чергу вони запитали, як рухався вперед віз церкви, коли не було жодного жебрущого ордену, як потім — коли був один, і коли стало їх три? «Що ж до євангелістів, — говорили, — то вони мають стільки спільного з орденами, що з гральною кістю, в якій чотири кути. Хто приєднав до жебрущих орденів августинців, хто — кармелітів? Коли просив милостині Августин або пророк Ілля?» (Йй-бо, вважають ті засновниками своїх орденів). Такі та подібні доводи наводили хрестоносці, відважно обороняючись, але нападу чотирьох бойових загонів витримати не змогли й відступили, не щадячи погроз.

Марко ль ф. Отже, нарешті, засяяла благодатна тиша?

Фед р. Аж ніяк! Союз проти п'ятого ордену перетворився в бій гладіаторів. Францисканець і домініканець уперто доводили, що ні августинці, ні кармеліти — не справжні жебрущі, а незаконнонароджені або підкидьки. Сварка настільки розгорілася, що я вже боявся, аби часом не дійшло до бійки.

Марко ль ф. І як оце все переніс хворий?

Фед р. На щастя, вони сварились не біля його ліжка, а в сусідній кімнаті. Але всі голоси доходили до хворого, бо ценці не шептали, а верещали зо всіх сил, до того ж слух у хворих, як тобі відомо, завжди загострюється.

Марко ль ф. Цікаво, як закінчилась оця війна?

Фед р. Хворий повідомив через дружину, щоб вони втихомирились на хвилину, бо він хоче владнати чвари. І

попросив августинців і кармелітів поки що покинути дім, запевняючи, що їм не станеться ніяка **крида**. Він обіцяв послати їм додому стільки харчів, скільки одержали б, якби залишились на місці. В похороні велів узяти участь усім орденам, включно з п'ятим, із тим, щоб грошей одержали вони всі порівну; поминок просив не влаштовувати, щоб не вийшла на них нова сварка.

Марко ль ф. Розторопна людина — навіть у хвилину смерті — зуміє владнати стільки складних справ.

Фед р. Це зрозуміло! Адже він багато років командував військом, а там щодня виникають запеклі чвари між загонами.

Марко ль ф. Отже, він був багатий?

Фед р. Дуже.

Марко ль ф. Але багатство було набуте, як воно звичайно буває, нечесним способом: грабунком, святотатством, здирством?

Фед р. Так звичайно чинять воєначальники, і я не насмілюся б поклястися, що Георгій дотримувався інших засад. Але наскільки я його знаю, він радше примножив свої маєтності спритністю, аніж насильством.

Марко ль ф. Чому ти так думаєш?

Фед р. Він умів прекрасно лічити.

Марко ль ф. І що з того?

Фед р. Що з того? А те, що перед князем налічував до тридцяти тисяч солдатів, у той час як було їх заледве сім тисяч. До того ж багатьом нічого не платив.

Марко ль ф. Нічого не скажеш — чудодійна арифметика.

Фед р. Далі, він навмисно затягував війну, звик був брати собі щомісячну плату як з ворожих, так і із своїх міст і сіл: від ворогів — за те, що не ставали жертвою воєнних дій, а від своїх — за те, що їм дозволялося жити в мирі з ворогами.

Марко ль ф. Пізнаю загальновідомі солдатські прийоми, але розповідай далі.

Фед р. Отже, залишились при хворому Бернардин і Вінцентій з декількома товаришами з ордену. Усім іншим харчі було послано додому.

Марко ль ф. А між тими, що залишилися на варті, згода була?

Фед р. Не дуже. Мурмотіли щось про свої привілеї на основі папських грамот, але, щоб не перегинати палки, вдавали, що не чують один одного. Ось уже показу-

ють заповіт і в присутності запрошених свідків оголошуються суми, про які було домовлено між ними раніше.

Марко ль ф . Цікаво послухати про це.

Фед р . Розповім тобі в загальних рисах, бо це історія дуже довга. В Георгія була дружина, жінка винятково порядна й розумна, років тридцяти восьми, два сина, один дев'ятнадцяти років, другий п'ятнадцяти, і дві дочки, обидві малолітні. Заповітом передбачалося, щоб дружина, оскільки вона рішуче відмовилася стати черницею, вдягла плащ бегінки (це щось проміжне між черницями й мирянками). Старшого сина не можна було намовити, щоб став ченцем...

Марко ль ф . Як кажуть: стару лисицю в капкан не заманиш!

Фед р . Відразу ж після похорону батька він повинен був вирушати в Рим і там, ставши за окремим дозволом папи священником раніше законного віку, кожний день протягом цілого року правити молебни за душу покійного у Ватиканському соборі. Крім того, кожної п'ятниці підійматися уверх на колінах по священних сходах Латеранського храму.

Марко ль ф . Чи син охоче прийняв ці умови

Фед р . Так само охоче, як осел, на спину якого навалюють поклажу. Молодший син повинен був посвятити себе святому Францискові, старша дочка — свякій Кларі, молодша — Катерині Сієнській. Стільки вдалось домогтися, хоч первісно Георгій задумав, щоб здобути собі більшу прихильність Бога, розділити всіх п'ятьох членів своєї сім'ї, що залишались після його смерті, між п'ятьма жебрущими орденами. Наполягали там на цьому зо всіх сил, але дружина і старший син були в такому віці, що мали право самі вирішувати свою долю і не піддались ні улесливим намовлянням, ні погрозам.

Марко ль ф . Такий заповіт — це свого роду позбавлення спадщини.

Фед р . Весь маєток розподілився таким чином, що після сплати витрат на похорон одна частка діставалася дружині з тим, що половина усієї суми призначалась їй на утримання, друга — тому монастиреві, який вона собі вибере; якщо ж вона передумає й покине монастир, тоді гроші повністю стають його власністю. Друга частка відписувалась старшому синові, якому мали негайно виплатити гроші на дорогу, купівлю папської грамоти і річне проживання в Римі. Якщо ж він змінить свій намір і

відмовиться від сану священника, його частка буде поділена між францисканцями й домініканцями. Боюся, що воно так і буде, таку відразу відчуває цей молодий чоловік до священства. Дві частки відходять монастирю, який прийме молодшого сина, стільки ж мали отримати монастирі, які приймуть дочок, але за умови, що якби діти не захотіли дати чернечі обіти, гроші будуть їм повністю повернені. Одну частку одержував Бернардин, одну — Вінцентій, половина частки діставалась картезіанцям, за причетність до всіх добрих діл, які цей орден взагалі творить. І останнє — півтори частки взагалі треба роздати прихованим біднякам, тим, яких Бернардин і Вінцентій визнають гідними такої милості.

Маркольф. Відповідно до звичаю правознавців ти повинен був уточнити: «біднякам чоловічої й жіночої статі».

Федр. Отже, після цього всього затверджується заповіт у таких словах: «Георгію Балеарський, чи ти, живий і в здоровому умі, підтверджуєш цей заповіт, який вже давно склав згідно зі своєю волею?» «Підтверджую». «І це твоя остання й незмінна воля?» «Так». «Чи призначаєш мене, присутнього тут, і бакалавра Вінцентія виконавцями твоєї останньої волі?» «Призначаю». Тоді велять йому підписатися.

Маркольф. Чи міг він ще писати?

Федр. Бернардин водив рукою хворого.

Маркольф. Чи Георгій що-небудь дописав?

Федр. «Хай гнів святого Франциска і святого Домініка спаде на того, хто намагатиметься будь-що тут змінити».

Маркольф. Чи не було побоювання, що заповіт буде визнано недійсним?

Федр. Позови такого роду не мають місця, якщо маєток присвячується Богу, та й нікому самохіть у голову не прийде з Богом судитися. Затим дружина й діти вмираючого по черзі подають йому праву руку і клянуться виконати умови заповіту. Відтак почалось обговорення справи похорону. І тут не обійшлося без суперечки. Нарешті взяла верх думка, щоб від кожного з п'яти орденів у похороні взяло участь по дев'ять ченців — на честь п'яти книг¹

¹ *П'ять книг Мойсесвих* — т. зв. П'ятикнижжя Мойсееве: Буття, Вихід, Левит, Числа, Повторення Закону.

Мойсеевих і дев'яти сонмів ангельських¹. Кожний орден повинен йти попереду похоронного походу із своїм хрестом і співати похоронні пісні. Крім рідні, за домовиною мали йти тридцять найманих смолоскипників у жалобних шатах (за стільки срібняків був проданий Христос).

Марко ль ф. Похорон, безперечно, почесний, але надто дорогий. У Венеції простого поденника хоронять з більшою шаную при менших витратах. Цех дає гарні ноші й інколи за однією труною йдуть шістсот ченців у жалобних плащах і фелонах.

Фед р. І я таке бачив і сміявся з безглузлого честолюбства бідняків. Попереду йдуть сукновали й чинбарі, позаду поденники, посередині ченці. У глядача складається враження, що це не похоронний похід, а якісь проводи. Те саме стосується й похорону Георгія, ти був би такої ж думки, якби побачив його похорон власними очима. Георгій, передбачаючи, що францисканець і домініканець можуть посваритися за перші місця в поході, велів вирішити це питання жеребом. Подібно, щоб запобігти безпорядкові, повинні були вдатись до жеребкування й інші учасники походу. Парох і його причет мали замикати похід, що також вважалось почесно. На ніщо інше не погоджувались ченці.

Марко ль ф. Виходить, Георгій умів не тільки вишиковувати бойові лави а й процесію.

Фед р. Було передбачено також, щоб заупокійний молебен у парохіальній церкві супроводився музикою заради почесі. Поки розглядалося це питання та інші справи, хворий почав дубіти. Це були незаперечні ознаки, що настала його остання година. Отже, готується останнє дійство.

Марко ль ф. То це ще не сам кінець?

Фед р. Оголошено папську грамоту, яка обіцяла відпущення всіх гріхів і повністю звільняла від страху перед чистилищем. Надто був визнаний законним весь його маєток.

Марко ль ф. Придбаний грабунком?

Фед р. У всякому разі придбаний правом війни і

¹ Дев'ять сонмів ангельських — у творі Псевдо-Діонісія Ареопаріта (V ст. н.е.) «Про небесну ієрархію», який користувався великою популярністю в середні віки, ангели розподілялись на дев'ять розрядів: херувими, серафими, престולי, панування, сили, влади, початки, архангели, ангели.

згідно з солдатським звичаєм. Випадково серед присутніх був законодавець Філіпп, швагер Георгія. Він помітив у грамоті місце, викладене не так, як належить, і за-сумнівався в її достовірності.

Марко ль ф. Не в пору це зробив. Навіть якби й була помилка, слід було її приховати, щоб це не від-билося шкідливо на здоров'ї хворого.

Фед р. Правильно. Хворий настільки схвилювався, що близький був до відчаю. Тут Вінцентій виявився на висоті завдання. Він казав Георгію заспокоїтись, запевня-ючи, що має право виправляти й доповнювати будь-які помилки і пропуски в грамотах. «Якби, допустимо, — сказав він, — тебе грамота обманула, я вже тепер готовий негайно замінити твою душу своєю, щоб твоя душа пішла до неба, а моя — у пекло».

Марко ль ф. Чи приймає Бог такий обмін душами? Якщо і приймає, то чи Георгій визнав його досить надійним при такій запоручі? А якщо душа Вінцентія й без обміну приречена була пеклу, що тоді?

Фед р. Розповідаю тобі лише те, що і як відбувалося. Так чи інакше, Вінцентій домігся свого: у хворого під-нявся настрій. Потім оголошено гарантії, які обіцяли Георгію співучасть у всіх добрих учинках, які здійснюють чотири жебрущі ордени і п'ятий — картезіанський.

Марко ль ф. Я боявся б, щоб часом не потрапив у пекло, якби мені довелось нести на своїх плечах такий тягар.

Фед р. Я маю на увазі добрі вчинки, а вони не більше обтяжують душу, яка відлітає на небо, ніж пір'я — птахів.

Марко ль ф. А кому відписують свої погані вчинки ченці?

Фед р. Німецьким найманцям.

Марко ль ф. Яким правом?

Фед р. Посилаються на Євангеліє, де сказано: «Хто має, тому буде дано»¹. Водночас оголошено було кількість обідень і псалмів, які будуть супроводжувати душу по-мерлого; а була вона, оця кількість, безконечною. Потім умираючого ще раз сповідали і благословили.

Марко ль ф. І тоді він спустив дух?

Фед р. Ще ні. На підлозі розстелено очеретяну мату,

¹ «Хто має, тому буде дано» — Євангеліє від Матвія. XIII. 12.

яка з одного боку була згорнута, утворюючи неначе узголов'я.

Марко ль ф. Що далі?

Фед р. Оцю мату посипають злегка попелом і кладуть на неї вмираючого; зверху накривають його францисканською рясою, освятивши її попередньо молитвами і свяченою водою. Під голову підкладають капюшон (Георгію не вистачило сили, щоб себе вдягнути) і поруч кладуть папську грамоту і орденські гарантії.

Марко ль ф. Дивний вид смерті!

Фед р. Загально вважається, що злі духи не мають влади над тим, хто так помирає. Так між іншими, кажуть, померли святий Мартин і святий Франциск.

Марко ль ф. Так, але їх чесне життя відповідало такій смерті. Проте розповідай далі, дуже прошу, що було далі.

Фед р. Вмираючому простягають хрест і воскову свічку. Дивлячись на простягнутий хрест, він промовив: «На війні я звик був захищатися щитом, а тепер, завдяки отакому щиту, буду убезпечений від ворога». І, поцілувавши хрест, приклав його до лівого боку. А, поглянувши на свічку сказав: «Колись, бувало, я прекрасно орудував списом у бою. Тепер цей спис метну в ворога людських душ».

Марко ль ф. Цілком по-військовому сказано.

Фед р. Це були останні його слова. Скоро язик його заціпенів, і вмираючий почав задихатися. Справа над умираючим нахилився Бернардин, зліва Вінцентій. Обидва вголос промовляли молитви. Один показував зображення святого Франциска, другий — Домініка. Інші ченці розійшлись по спальні і жалісливим голосом мимрили псалми. Бернардин оглушливо горлав у праве вухо, Вінцентій — у ліве.

Марко ль ф. Що саме вони кричали?

Фед р. Бернардин приблизно говорив таке: «Георгію Балеарський! Якщо й тепер схвалюєш те, про що ми домовились, поверни голову вправо!» Повернув. У свою чергу Вінцентій почав своє теревенити: «Не бійся нічого, Георгію! За тебе заступаються Франциск і Домінік. Будь спокійний! Подумай, скільки в тебе заслуг, яка грамота від папи! Надто зваж, що я віддав свою душу в за поруку на випадок будь-якої небезпеки. Якщо усвідомлюєш це і схвалюєш, поверни голову вліво!» Повернув. Знову обидва ще щось подібного роду плели і знову: «Якщо ти це

чуєш, потисни мені праву руку!» Той потиснув. І ось за такими повертаннями голови то туди, то сюди і потиска-ми рук пройшло майже три години. Коли ж Георгій перестав рухатись, Бернардин випростався і проголосив відпущення гріхів. Але не встиг він договорити, як Георгій сконав. Було це десь близько півночі. Вранці зроблено розтин.

Маркольф. Що він виявив?

Федр. Добре, що ти нагадав. У діафрагмі застряв осколок свинцю.

Маркольф. Звідки він там узявся?

Федр. Дружина Георгія розповідала, що він колись був поранений снарядом з бомбарди. З того лікарі зробили висновок, що саме часточка рідкого свинцю залишилась усередині. Відтак покалічене тіло сьак-так одягають у францисканську рясу. Після обіду відбувся похорон. Похід рухався точно в такому порядку, як було домовлено.

Маркольф. Ніколи не чув про більш клопітку смерть, ні про більш честолобивий похорон. Гадаю, що ти не маєш на думці розголошувати цю історію.

Федр. Чому ти так думаєш?

Маркольф. Щоб не дратувати шершнів.

Федр. Нема чого боятися. Якщо те, про що я розповідаю, благочестиве, то їм самим буде на руку, щоб про це знали люди. Якщо ж справи мають протилежну ознаку, то всі чесні з-поміж ченців будуть мені вдячні за те, що я вивів це на світло денне, щоб, почувши мою розповідь, інші з сорому не поводитися так, як згадані, а всі простодушні люди старались не допуститися таких помилок. Адже й серед ченців є люди розумні і справді побожні, вони часто нарікали передо мною, що зазобонність або розбещеність малої жменьки накликає ненависть до всього ордену.

Маркольф. Зауваження слухне і сміливе. А тепер, нарешті, я хочу почути, як помер Корнелій.

Федр. Як за життя, так і в хвилину смерті він не спричинив нікому клопоту. Хворів він хронічною лихоманкою, яка поверталася щороку в ту саму пору. Вона чи внаслідок похилого віку (йому вже перевалило за шістдесят), чи з інших причин докучала йому більш, ніж звичайно, і він, видно, сам відчув, що наближається фатальний день. Так ось за чотири дні до смерті (була якраз неділя) він пішов у церкву, висповідався перед своїм парохом, побув на богослужінні, вислухав загальну

проповідь, з благоговінням прийняв тіло Христове й вернувся додому.

Марко ль ф. А до лікарів не звертався?

Фед р. Тільки до одного, причому той не просто добрий лікар, а й прекрасна людина. Звуть його Яків Каструцій.

Марко ль ф. Так, я його прекрасно знаю. Немає чеснішої людини.

Фед р. Яків сказав, що не відмовляє друзі в допомозі, але, на його погляд, у такому стані радше слід покладати надію на Господа Бога, аніж на лікарів. Корнелій це твердження сприйняв погідно і спокійно, начеб йому дано тверду надію на довге життя. Хоч він у міру своїх засобів був завжди щедрий перед убогими, тепер усі гроші, які залишались після задоволення найнеобхідніших потреб дружини й дітей, велів роздати бідним, причому не нахабним старцям, які зустрічаються повсюдно, а людям чесним, які тяжко заробляють на шматок хліба, змагаючися з бідною. Я просив Корнелія, щоб він радше приліг і покликав до себе священика, ніж виснажувати і без того немичне тіло. Але він відповів мені на це, що впродовж усього життя старався по змозі допомагати друзям, ніж обтяжувати їх просьбами про послуги, і не бажає зрадити свої засади в хвилину смерті. Лежав він тільки останній день і частину ночі, в яку на той світ переставився. Від немочі він ходив, спираючись на палицю, або сидів у кріслі і рідко лягав у ліжку, і то одягнений, тримаючи голову піднесеною. У цей же час він або давав різні розпорядження, дотичні бідняків, особливо добре йому знайомих або близьких сусідів. Читав Святе письмо, зокрема ті місця, які вселяють у нас віру в Бога і засвідчують його любов до нас. Якщо ж через утому не міг читати сам, просив читати вголос друга. Часто з незвичайною ніжністю закликав домочадців до взаємної любові, сімейної злагоди, турботи про справжнє благочестя. Напрочуд ласкаво втішав їх, опечалених його близькою смертю. Раз у раз нагадував їм, щоб не забули сплатити всі борги.

Марко ль ф. А заповіту не склав?

Фед р. Зробив це задовго до смерті, коли був ще зовсім здоровий. Він твердив, що заповіт, що його складає вмираюча людина, це плід не здорового глузду, а його занепаду.

Марко ль ф. Монастирям або жебракам нічого він не відписав?

Федр. Ані шеляга. «Я, — сказав він, — свій скромний маєток роздавав, як міг, а тепер передаю його іншим з правом розпоряджатись відповідно до їхньої волі. Переконаний, що мої спадкоємці будуть розпоряджатися ним краще, ніж це робив я».

Маркольф. І не викликав благочестивих ченців, як Георгій?

Федр. Жодного. Крім членів сім'ї і двох найближчих друзів, біля нього нікого не було.

Маркольф. Цікаво, що він думав у той час?

Федр. Він казав, що при смерті не хоче завдавати клопіт більшій кількості людей, ніж при своєму народженні.

Маркольф. Чекаю закінчення цієї історії.

Федр. Зараз почувеш. Настав четвер. Він уже не вставав, відчуваючи повне виснаження всього тіла. Викликаний священник учинив над ним обряд миропомазання і знову причастив його, на цей раз без сповіді. Бо помираючий твердив, що совість у нього чиста. Потім священник заговорив про похорон, де і як він бажає бути похованим. «Хорони мене так, — відповів Корнелій, — як ти хорониш найскромнішого християнина. Мені цілком байдуже, де покладеш моє тіло, яке в день Страшного суду все одно буде знайдене, де б ти його не поховав. Врочистий похорон мені не потрібний». Священник згадав про дзвони, про тридцять заупокійних молебнів, про щорічні поминальні богослужіння, про папську грамоту, про купівлю права на співучасть у заслугах. На це хворий відповів так: «Ох, мій пастире, мені від цього гірше не стане, якщо жоден дзвін не задзвонить, досить буде того, якщо удостоїти мене хочби однією заупокійною відправою. Якщо є ще якісь обряди, яких, згідно із звичаєм Церкви і без незадоволення з боку слабких духом пропустити не можна, віддаю на твій розсуд. Мені не хочеться ні скуповувати чиїхось молитов, ні віднімати в будь-кого його заслуги. Досить заслуг у Христа, і я вірю, що молитви і заслуги всієї Церкви допоможуть мені, якщо тільки я справді живий її член. Вся моя надія лежить на двох грамотах. Одна — це список моїх гріхів, яку глава всіх пастирів, Господь Ісус, знищив, прибивши до хреста; друга, яку сам Ісус написав і скріпив найсвятішою своєю кров'ю, вселяє в наші серця віру у вічне спасіння за умови, що всі надії наші покладемо на нього одного. Отже, я далекий від того,

щоб, запасшись заслугами і грамотами, закликав Господа мого прийти на суд з рабом його, бо я впевнений, що не виправдається перед Господом Богом ніхто з живих. Тим-то від справедливості Христа я звертаюсь до його милосердя, бо воно безконечне і несказанне». Після цих слів священик пішов. Корнелій, немов пройнятий твердою надією на спасіння душі, радісний і бадьорий, каже прочитати йому ті місця із Святого письма, які підтримують віру у воскресіння і надію на безсмертя як нагороду за чесно прожите життя. Йому прочитано було розповідь з Їсайї про врятування Єзекиї¹ від смерті разом з подячною піснею, потім п'ятнадцятий розділ з «Першого послання Павла до коринфян», далі про смерть Лазаря з Євангелія від Іоанна², особливо ж історію мук Христових з Євангелій. З яким зосередженим виразом обличчя він слухав, то зітхаючи, то дякуючи, із складеними руками, то радіючи незмірно, то перебиваючи читання короткою молитвою. Після обіду він задрімав, поспав трохи і, проснувшись, велів прочитати з Євангелія від Іоанна двадцятий розділ до кінця. Тут можна було сказати, що він під впливом читання цілком перетворився і наповнився новим духом.

Вже сутеніло; він покликав дружину й дітей і, підвівшись, наскільки мав сил, так озвався: «Дорога моя дружино, колись Бог з'єднав нас з тобою, а тепер розлучає, але тільки тілесно, до того ж на короткий час. Турботи, любов і відданість, які ти досі звикла ділити поміж мною і любими нашими дітьми, тепер повністю перенеси на них. Не думай, що можна в інший спосіб заслужити прихильність Бога, як виростити, випестити й виховати дітей, яких як плоди нашого одруження дарував нам Бог для того, щоб вони стали достойними Христа. Тим-то подвой свою материнську любов до них, пам'ятаючи, що й моя частина обов'язків ляже тепер на твої плечі. Якщо ти так зробиш, — у цьому я не сумніваюсь, — діти не будуть мати підставу вважати себе сиротами. Якщо ти знову вийдеш заміж...» При цих словах дружина його залилася сльозами й почала клястися, що ніколи навіть

¹ Книга пророка Їсайї XXXVIII. Цар Єзекія смертельно захворів і пророк Їсайя від імені Бога повідомив його, що він помре. Тоді Єзекія молився і ревно плакав, через те Бог пожалів його. Подячна молитва Єзекиї належить до найкращих зразків біблійної лірики.

² Євангеліє від Іоанна, XI, 1—45 (про смерть і воскресіння Лазаря).

не подумає про повторне одруження. На це Корнелій відказав: «Дорога сестро моя в Христі, якщо Ісус Христос ласкаво пошле тобі такий намір і силу духу, не відмовляйся від небесного дару. Якщо в інший бік штовхне тебе слабість тіла, знай, що моя смерть звільняє тебе від подружніх зобов'язань, за винятком одного: турбуватися за мене і за себе про наших дітей. Що стосується одруження, користуйся свободою, яку тобі дав Бог. Про одне-єдине прошу тебе і благаю: вибери собі чоловіка такої вдачі і сама будь з ним такою, щоб він, керуючись власною добротою або під твоїм впливом, був здатний полюбити пасинків. І ще одне: гляди, щоб ти не зв'язала себе ніякою обітницею. Бережи свою свободу для Бога й дітей наших. Виховуй їх у благочесті, але дивися, щоб вони не приймали ніякого нерозважливого рішення щодо своєї долі до того часу, поки вік і життєвий досвід не дозволять їм обрати праведний життєвий шлях». Відтак Корнелій, звертаючись до дітей, радив їм бути благочестивими, слухатись матері, заохочував до взаємної любові і злагоди. Після цих слів він поцілував дружину, а дітей поблагословив знаком хреста і побажав їм доброго розуму і Христового милосердя. Затим поглянув на всіх присутніх і сказав: «Завтра вдосвіта Христос, який воскрес на світанку, із свого милосердя зволить покликати мою душу, забираючи її з могили тіла й мороку смертності до небесного світла. Не хочу ніжний вік утомлювати безпотрібним неспанням. Хай усі інші також сплять по черзі — досить з мене й одного вартівника, який читав би мені вголос Святе письмо». Коли закінчилась ніч, о четвертій годині всі зібрались біля його ліжка. Корнелій велів прочитати повністю псалом, який проказав Христос на хресті. Потім попросив подати йому хрест і свічку. Взявши свічку, промовив: «Господь — моє світло і моє спасіння; чого мені боятись?» Поцілувавши хрест, він сказав: «Господь — твердиня мого життя, — кого мені лякатися?» Трохи перекодя він молитовно склав руки на грудях, звів очі до неба і мовив: «Ісусе Христе, прийми душу мою!» і відразу ж заплющив очі, немов з наміром заснути. І в цю мить, легко зітхнувши, спустив дух. Можна було подумати, що він заснув, а не вмер.

ХАРОН

Харон. Аластор.

Харон. Куди так поспішаєш, Аласторе, до того ж такий усміхнений?

Аластор. В пору ти нагодився, Хароне, саме до тебе я поспішав.

Харон. Що нового скажеш?

Аластор. Приношу вістку, вельми приємну для тебе і для Прозерпіни.

Харон. Говори, що ти приніс, — розвантажуйся!

Аластор. Фурії так запопадливо й успішно виконували свої завдання, що немає на землі місця, якого вони не наповнили б пекельними лихами: чварами, війнами, грабунками, чумою. Вони навіть полисили, випустивши всіх своїх змій, і тепер никають без краплі отрути, вишукуючи рештки гадюк і аспідів. Голови в них лисі, як яйце, без єдиної волосинки, а в грудях висохла згубна отрута. Тим-то не барись — готуй свій човен і весла. Незабаром насуне така тьма-тьмуца тіней, що, боюся, тобі одному не під силу буде всіх переправити на той берег.

Харон. Це мені відомо.

Аластор. А від кого ти дізнався?

Харон. Два дні тому повідомила мене Чутка.

Аластор. Немає нікого меткішого від цієї богині. Чому тоді ти, покинувши човен, стовбичиш тут без діла?

Харон. Саме того вимагає діло. Я прийшов сюди, щоб підшукати собі міцну трирему. Річ у тім, що мій ветхий човен уже прогнів і пропускає воду. Він не спростав би такому вантажу, якщо те, що розповіла Чутка, є правда. Зрештою, при чому тут Чутка? Сама необхідність змушує мене до цього. Одного разу мій човен ледь не пішов на дно.

Аластор. Справді, з тебе струменями стікає вода. Я попервах подумав, що ти вийшов з лазні.

Харон. Не з лазні, а вплив із Стигійської драговини.

Аластор. А де ділися душі?

Харон. Плавають разом із жабами.

Аластор. Так що тобі розповіла Чутка?

Харон. Три земних володарі¹, очманілі смертельною ненавистю, кинулись один на одного, і немає жодної країни християнського світу, яка б не потрапила у вир шаленої війни, бо ці три безумці втягнули до неї й решту володарів. Усі так настроєні, що ніхто нікому не хоче уступати — ні датчанин, ні поляк, ні шотландець. Тим часом і турок не сидить сумирно, а замишляє лихе. По всіх усядах лютує чума: в Іспанії, в Англії, в Італії, у Франції. До цього долучилась нова хвороба², породжена різноманітністю поглядів, яка настільки спотворила всі уми, що ніде вже немає справжньої дружби. Так, брат не довіряє братові, дружина живе в незгоді з чоловіком. Слід сподіватися, що звідси незабаром нагряне жадливий мор, коли від мовної і письмової суперечки люди перейдуть до рукоприкладства.

Аластор. Усе, що тобі розповіла Чутка, достовірна правда. Бо я сам багато бачив власними очима як постійний супутник і помічник фурій. А вони тепер, як ніколи, виявились достойними свого імені.

Харон. Однак є небезпека, що може появиться якийсь демон і буде закликати до миру. Адже уми людей мінливі: я чув, що там на світі живе якийсь Поліграф, який своїм пером не перестає таврувати війну і славити мир.

Аластор. Він давно співає глухим. Колись він написав скаргу понівеченого миру, а тепер — епітафію на його смерть³. Але є й такі, що, навпаки, радіють нашим успіхам не менше, ніж самі фурії.

Харон. Що це за люди?

Аластор. Це свого роду звірі в темних і білих плащах, у шатах попелястого кольору, прикрашених різноколірними перами⁴. Вони тримаються дворів можновладців і всотують їм у вуха любов до війни. Заохочують

¹ Мова про імператора Карла V, французького короля Франциска I і короля Англії Генріха VIII.

² Нова хвороба — мається на увазі Реформація.

³ Йдеться про антивоєнний твір Еразма «Скарга Миру», який вийшов у світ 1527 р. Що таке згадана «епітафія» — невідомо.

⁴ ...звірі в темних і білих плащах... — тобто ченці різних орденів, а також прелати.

до війни також знать і простий люд. Під час тлумачення Євангелія доводять, що війна справедлива, свята, благочестива. У французів проповідують, що Бог на боці Франції і хто опікуном має Бога, той непереможний. Подібного роду балачки можна почути і серед англійців та іспанців, що війну веде не імператор, а Бог, отже перемога забезпечена, хай тільки громадяни будуть хоробрі. Якщо ж хтось впаде на полі бою, то він не загине, а прямо потрапить до неба в повному озброєнні, як воював.

Харон. І люди їм вірять?

Аластор. До чого тільки не вдається лицемірне благочестя! Крім того, свою роль відіграє тут молодість, гнів, брак життєвого досвіду, жадоба слави, властивість людського розуму схилитись до того, до чого його кличуть. Таких людей легко ввести в оману, як не важко підганяти коня, що сам жене стрімголов.

Харон. Я з великим задоволенням зроблю цим створінням якусь послугу!

Аластор. Приготуй їм розкішну учту. Це буде для них найбільша насолода.

Харон. Хіба що з мальв, люпину і порею. Бо в нас, як тобі відомо, інших плодів немає.

Аластор. Е ні! Почастуй їх куріпками, каплунами й фазанами, якщо хочеш виявитись милим господарем.

Харон. Що все-таки спонукує цих людей так завзято роздмухувати війну? Які вигоди вони бачать у цьому?

Аластор. Більше користі вони мають від умираючих, ніж від живих. Тут і заповіти, і похоронні обряди, і булли та багато інших доходів. Нарешті вони воліють перебувати у військових таборах, ніж жити в тісних келіях, схожих на вулики. Війна часто-густо робить епископами тих, хто в мирний час не варт навіть мідяка.

Харон. Не дурні.

Аластор. Скажи, навіщо тобі трирема?

Харон. Бо не хочу вдруге потопати.

Аластор. Через натовп пасажирів?

Харон. Авжеж.

Аластор. Але ж ти перевозиш тіні, а не тяжкі тіла. А в тіней яка вага?

Харон. Хай би така, як у водного павука, але цих павуків може бути така тьма-тьмуша, що переважить човен. Зваж також, що мій човен усього-на-всього тінь судна.

Аластор. Однак, пам'ятаю, мені доводилось бачити таку юрму тіней, що твій човен не міг їх усіх помістити. Інколи, бувало, три тисячі тіней висіли на твоїм кермі, але ти ніякого тягаря не відчував.

Харон. Не заперечую, але такими легкими душі бувають, коли розлучаються з тілом поступово, до того ж виснаженим сухотами або лихоманкою. Якщо ж душі раптово вирвані з опасистих тіл, то вони забирають з собою багато тілесного тягаря. Саме такі душі й посилає нам параліч, запалення горла, чума, але особливо війна.

Аластор. Не думаю, щоб французи або іспанці важили багато.

Харон. Щоправда, вони далеко легші від інших, але і їхні душі — не пухинки. А з британців і німців, відгодованих нівроку, виходять часто-густо такі душі, що я, нещодавно везучи тільки десяток їх, опинився в небезпеці. Якби по дорозі не викинув за борт частину вантажу, пішов би на дно разом із човном, з усіма пасажирами й платою за перевіз.

Аластор. Жахна небезпека!

Харон. Що ж, на твою думку, буде, коли нагрянуть гладкі сатрапи, чванливі й відчайдушні вояки?

Аластор. Гадаю, що із загиблих у справедливій війні ніхто до тебе не з'явиться. Кажуть-бо, що такі прямо йдуть до неба.

Харон. Куди вони йдуть, я не знаю. Знаю лише одне: кожного разу, коли спалахує війна, до мене прибуває стільки пораниених і покалічених, що я починаю сумніватися, чи там, на землі, взагалі залишилася ще якась жива людина. І приходять навантажені не тільки пияцтвом та ненажерливістю, а й буллами, парафіями та багатьма іншими речами.

Аластор. Все ж вони не приносять з собою всього цього, бо приходять цілком голі.

Харон. Це правда, але новоприбулі приносять із собою марева таких речей.

Аластор. Невже марева обтяжливі?

Харон. Для мого човна — так, обтяжливі. Але що я кажу — обтяжливі? Його вже затопили. І, нарешті, така велика кількість оболів, по-твоєму, нічого не важить?

Аластор. Ні, вони, думаю, важать, якщо тіні приносять мідні монети.

Харон. Тим-то я й рішив придбати підхоже судно.

Аластор. Щасливчик!

Харон. Як це розуміти?

Аластор. А так, що ти скоро розбагатієш.

Харон. Через силу-силенну тіней?

Аластор. Авжеж.

Харон. Так було б, якби душі забирали з собою свої багатства! А вони в човні гірко оплакують залишені на землі царства, єпархії, абатства, купи золота, а мені не приносять нічого, крім одного-однісінького обола. Тим-то все, що я назбирав протягом трьох тисяч років, можна віддати на закупівлю однієї триреми.

Аластор. Хто шукає доходу, той мусить мати розходи.

Харон. Однак, смертні, як я чую, ведуть справи успішніше: вони при сприянні Меркурія багатіють за три роки.

Аластор. Але часто-густо розтринькують своє майно. Твої прибутки менші, зате надійніші.

Харон. Не впевнений, що вони аж такі надійні. Якщо сьогодні появиться який-небудь бог, що зуміє владнати чвари між володарями, тоді пропали мої прибутки.

Аластор. Ой, якщо йдеться саме про це, то, повір мені, можеш спокійно спати хоч на правому, а хоч на лівому боці. Бо на найближчі десять років про мир не може бути й мови. Щоправда, наполегливо закликає до згоди папа римський, але зусилля його даремні. Бідкаються і міста, замучені лихами, бурчать деякі народи, доводячи, що це несправедливо, щоб через особисті незгоди або честолюбство двох чи трьох володарів все у світі йшло шкереберть. Але запевняю тебе, фурії зведуть нанівець навіть найшляхетніші спроби виправити становище. Нарешті поясни мені, чому за купівлю судна треба тобі звертатись до людей? Хіба в нас бракує ремісників? Адже є Вулкан.

Харон. Так, він знадобився б, якби я захотів придбати металеве судно.

Аластор. Та й робітників запрошувати не треба.

Харон. Це правда, але немає в нас лісу.

Аластор. Що я чую? В підземному царстві немає лісу?

Харон. Навіть гаї, що росли на Єлісейських полях, ушент вирубано.

Аластор. Куди ж пішла ця деревина?

Харон. На спалювання тіней еретиків. До того ж ми змушені були навіть добувати вугілля з надр земних.

Аластор. Як це так? Невже не можна карати ці тіні з меншими витратами?

Харон. Така була воля Радаманта.

Аластор. Коли купиш трирему, звідки візьмуться веслярі?

Харон. Моє завдання — тримати кермо судна. А веслувати будуть тіні, якщо захочуть переправитись на другий берег.

Аластор. Але ж є й такі душі, що не вміють орудувати веслом.

Харон. Я не визнаю ніяких винятків. Монархи й кардинали, кожний у свою чергу, будуть веслувати так само, як і прості люди, незважаючи на те, чи вміють це робити, чи ні.

Аластор. Бажаю тобі з допомогою Меркурія придбати хорошу трирему і не буду тебе більше затримувати. Піду з радісною звісткою до Орка, царя підземного царства. Проте ще хвилинку, Хароне.

Харон. У чому річ?

Аластор. Вертайся якомога скоріше, щоб тебе не задавив натовп тіней!

Харон. Ти правий. Більше двохсот тисяч тіней застанеш на березі, не рахуючи тих, що плавають у болоті. Але я покваплюсь, наскільки зможу. А тіням скажи, що я скоро з'явлюся.

РИЦАР БЕЗ КОНЯ, або САМОЗВАНА ЗНАТНІСТЬ

Гарпал. Несторій.

Гарпал. Чи не можеш ти мені допомогти порадою? Переконаєшся, що я не забуваю добра і вмію бути вдячним.

Несторій. Гаразд, дам тобі надійну пораду, щоб ти став тим, чим хочеш бути.

Гарпал. Але народитися знатним — не від нас залежить.

Несторій. Якщо ти не знатний, постарайся добрими вчинками заслужити того, щоб знатність узяла початок від тебе.

Гарпал. Це надто довга справа.

Несторій. Тоді її дешево продасть тобі імператор.

Гарпал. З купленої знатності сміються люди.

Несторій. Якщо немає нічого смішного від фальшивої знатності, чому ж ти так настирливо рвешся до звання рицаря?

Гарпал. Є причини, причому немаловажні; я їх тобі охоче виявлю, якщо ти спершу вкажеш на засоби, з допомогою яких можна здобути в юрби славу знатного.

Несторій. Здобути тільки назву без змісту?

Гарпал. Якщо немає самого змісту, то багато важить поголос про нього. Але, будь добрий, Несторію, порадь мені, коли дізнаєшся про причини, сам визнаєш, що заради звання знатної людини варто потрудитися.

Несторій. Раз так наполягаєш, то скажу, що думаю. По-перше, подайся якнайдалі від батьківщини.

Гарпал. Запам'ятаю.

Несторій. Увійди в спілкування з молодими людьми знатного походження.

Гарпал. Зрозуміло.

Несторій. Звідси піде припущення, що ти сам такий, як ті, з ким спілкуєшся.

Гарпал. Правильно.

Несторій. Старайся, щоб на тобі не було нічого простонародного.

Гарпал. Чого саме?

Несторій. Я маю на увазі одяг. Не носи ні в якому разі вовняного одягу, а лише шовковий, або, якщо не маєш його за що купити, — бавовняний; хай буде навіть з полотна, аби тільки не з сукна.

Гарпал. Ясно.

Несторій. Дивися, щоб на тобі не було нічого цілого, а все пошкоджене в боях: всюди зроби прорізи — на капелюсі, камзолі, черевиках і навіть на нігтях, якщо зможеш. Говори лише на високі теми. Якщо, приміром, приїде хтось із Іспанії, запитай, чи вже владналися непорозуміння між імператором і папою римським, як поживає твій свояк граф Нассау, як поживають інші товариші по чарці.

Гарпал. Буде виконано.

Несторій. На твоєму пальці хай видніє перстень з дорогоцінним каменем як печатка.

Гарпал. Якщо гаманець мені дозволить.

Несторій. Але ж мідний позолочений перстень з підробним каменем коштує небагато. Крім того, подбай про щит з гербом.

Гарпал. Який герб радиш мені вибрати?

Несторій. Дві дійниці, якщо воля, і пивний кухоль.

Гарпал. Жартуєш, скажи серйозно.

Несторій. На війні ти ніколи не був?

Гарпал. Навіть її не бачив ніколи.

Несторій. Але селянським гусям і каплунам, певне, голову відтинав?

Гарпал. Дуже часто, до того ж відважно.

Несторій. Тоді візьми срібний тесак, ніж і три золоті гусячі голови.

Гарпал. А на якому полі?

Несторій. На якому, як не на пурпуровому, як доказ відважно пролитої крові.

Гарпал. Чому б ні? Гусяча кров так само червона, як і людська. Але продовжуй, прошу тебе.

Несторій. Цей щит з гербом постарайся прибити біля воріт усіх заїздів, де ти коли-небудь зупинявся.

Гарпал. Який вибрати шолом?

Несторій. Слушно нагадуєш. У забралі хай будуть прорізи.

Гарпал. Навіщо?

Несторій. Щоб ти міг дихати, а також щоб шолом

відповідав одягу. А що буде прикріплено на вершечку шолома?

Гарпал. Чекаю на твою пропозицію.

Несторій. Собача голова з опущеними вухами.

Гарпал. Це дуже розповсюджене.

Несторій. Додай два роги — це рідкість.

Гарпал. Хай буде так. Але які тварини будуть тримати щит?

Несторій. Оленів, псів, драконів, грифонів присвоїли собі князі. Ти вибери двох гарпій.

Гарпал. Прекрасна порада.

Несторій. Залишається твоє ім'я. Тут, передусім, треба остерігатися, щоб тебе не називали на простонародний лад Гарпалом Комським, а Гарпалом з Комо: перше личить нужденним богословам, друге — знаті.

Гарпал. Так, я запам'ятав.

Несторій. Немає в тебе часом клаптика землі, щоб ти міг називатись землевласником?

Гарпал. Навіть хліва не маю.

Несторій. Ти народився у великому місті?

Гарпал. Ні, в глухому селі. Не годиться говорити неправду тому, в кого просиш ліків.

Несторій. Ти правий. А чи є поблизу твого села якась гора?

Гарпал. Є.

Несторій. А гора має з якого-небудь боку урвище?

Гарпал. Має.

Несторій. Отже, будь Гарпалом, лицарем Золотого Урвища.

Гарпал. У вельможів прийнято, щоб кожний мав свій чіткий девіз. Так, наприклад, девіз Максиміліяна звучав: «Знай міру!», Філіппа — «Хто забажає!», Карла — «Все вперед!», як і в інших.

Несторій. А ти обери собі: «До останньої карти!»

Гарпал. Далебі, це чудовий девіз!

Несторій. Для того, щоб утвердилася серед людей думка про тебе як знатного лицаря, пиши вигадані листи, нібито послані тобі високопоставленими особами, рясно пересипані звертаннями такого роду: «Найсвітліший лицарю» і згадками про твої подвиги, про ленні володіння, про замки, про тисячі флоренів, про високі посади, про багате одруження. Постарайся, щоб такі листи, начебто випадково загублені або забуті, потрапляли до чужих рук.

Гарпал. Зробити це буде мені не важко: пишу я вправно і завдяки тривалому досвідові набув здатність підробляти будь-який почерк.

Несторій. Вклади інколи в одяг або залишай у гаманці дрібняки, а потім віддай одяг полатати, і майстри знайдуть їх. Вони мовчати не будуть, а ти, як тільки про це дізнаєшся, удай гнів і збентеження, немов ти невдоволений випадковим недоглядом.

Гарпал. У цьому я вже раніше вправлявся: могу міняти вираз обличчя так легко, як машкару.

Несторій. Таким чином, ніхто не запідозрить обману, і чутка буде сприйматись як достовірна істина.

Гарпал. Про все я ревно потурбуюся.

Несторій. Потім треба добрати собі декількох приятелів або слуг, щоб вони всюди уступали тобі місце й величали «йонхером»¹. Немає потреби боятися витрат: є дуже багато молодих людей, які задарма ладні розіграти цю комедію. До того ж у цьому краї роєм рояться малоосвічені юнаки, одержимі дивовижною пристрастю — щоб не сказати сверблячкою — писати. Вдосталь також голодних друкарів, готових на все, якщо блисне надія на заробіток. Підкупи декількох із них, щоб вони у своїх книжках оголосили тебе «окрасою батьківщини» і не раз, причому великими буквами, надрукували. Ось так навіть у Чехії² тебе славитимуть, величаючи «окрасою батьківщини». Адже книжки розходяться і швидше, і далі, ніж чутки або розмови найбільш балакучих слуг.

Гарпал. Ї цей засіб мені подобається. Але ж слуг треба утримувати.

Несторій. Треба. Але ти не тримай слуг безруких і через те некорисних. Розсилай їх туди-сюди, а вони що-небудь і знайдуть. Сам знаєш, що зручних нагод хоч греблю гати.

Гарпал. Досить! Усе зрозуміло.

Несторій. Залишається обговорити, чим ти будеш займатися.

Гарпал. Прагну дізнатися.

Несторій. Якщо будеш добрим гравцем у кості,

¹ ...величали «йонхером» — тобто молодим паном (голл. jonkher, нім. Junker).

² Чехія була в той час найбільш віддаленою частиною Німецької імперії.

відмінним картярем, безчесним спокусником, невинним п'яницею, нестримним марнотратом, розтринькувачем чужих грошей, якщо не будеш розписаний галльською коростою, ледве хто вважатиме, що ти рицар!

Гарпал. На цьому я давно набив собі руку. Все добре, але де взяти гроші на витрати?

Несторій. Підожди-но, маю це на увазі. Чи в тебе є якийсь майно, успадковане від батька?

Гарпал. Мізерне.

Несторій. Після того, як у багатьох утвердиться переконання про твоє знатне походження, то ти легко знайдеш дурнів, які позичать тобі гроші; дехто навіть посоромиться відмовити, дехто побоїться. А щоб водити за ніс позикодавців, є на це тисяча способів.

Гарпал. І в цьому я не новачок. Але прийде врешті-решт час, коли люди переконаються, що, крім пустих слів, у мене нічого немає.

Несторій. Навпаки, немає певнішої дороги до рицарства, як мати якнайбільше боргів.

Гарпал. Чому так?

Несторій. Передусім позикодавець оберегає тебе так ретельно, немовби він був зобов'язаний тобі великим добродійством, він боїться, як би не дати приводу втратити свої гроші. Навіть раби не так залежні від свого хазяїна, як позикодавці від боржника. А якщо коли-небудь трішки повернеш, то заслужиш більшої вдячності, ніж якби ти підніс їм подарунок.

Гарпал. Я це спостерігав.

Несторій. Тільки бережись мати справу з дрібними позикодавцями. Вони через мізерну суму ладні вчинити велику трагедію. Більш поблажливі багаті позикодавці: їх стримує сором, тішить надія, лякає страх; вони знають, на що здатні рицарі. Нарешті, коли надмір боргів почне тебе заливати, переберись під вигаданим приводом в інше місце, а звідти — в інше інше. І соромитись цього немає найменшої потреби. Хто в боргах по вуха, як не знать? Якщо який-небудь неотеса зважиться наполягати на поверненні боргу, удай із себе ображеного такою зухвалістю. Час від часу дещо повертай, але не все і не всім. Одне завжди май на увазі, щоб ніхто не здогадався, що в тебе порожній гаманець. Завжди показуй його.

Гарпал. Чим хвалитись тому, хто нічого не має?

Несторій. Якщо приятель залишить у тебе що-не-

будь на зберігання, хвались немов своїм, але ніби випадково, ненароком. З цією метою інколи бери гроші в позику на короткий час і повертай своєчасно. З гаманця вщерть заповненого мідною монетою добувай для показу два золотих, схованих серед мідяків. Про інше зметикуй сам.

Гарпал. Розумію. Але кінець кінцем борги все одно мене погублять.

Несторій. Тобі добре відомо, скільки в нас дозволено рицарям.

Гарпал. Усе, що завгодно, до того ж безкарно.

Несторій. Далі. Слуг тримай не млявих і не несміливих, а краще близьких родичів, яких все одно доводиться утримувати. Зустріне́ться в дорозі купець — вони його пограбують. Знайдуть дещо без догляду в заїздах, у домах, на кораблях. Ти зметикував? Хай знають, що не дарма дані людині пальці.

Гарпал. Ти ба! Це небезпечно.

Несторій. Старайся одягати їх по змозі якнайкраще; обов'язково хай мають на одязі герби. Вручай їм вигадані листи до найвидатніших осіб у державі. Якщо вони що-небудь крадькома поцуплять, ніхто не насмілиться їх звинувачувати, а якщо й виникнуть підозри, ніхто не вкаже на них, бо буде боятись рицаря, їхнього пана. Якщо ж і силоміць вони захоплять те чи те, це буде називатись «воєнною» здобиччю. Такі вправи — це підготовка до війни.

Гарпал. Яка цінна порада!

Несторій. І ще такий рицарський закон повсякчасно треба додержувати: рицар має повне право випорожнювати гаманець подорожного з простого люду. Справді, хіба не обурливо, щоб нікчемний купець мав удосталь грошви, у той час як рицареві нічим заплатити повії або нічим платити в грі в кості? Завжди тримайся поблизу вельмож або, точніше, втирайся в їхнє товариство. Позбудься будь-якого сорому, особливо не церемонься з чужоземцями. Добре проводити час у людних місцях, наприклад, у лазнях, у заїздах, де повсякчас буває багато люду.

Гарпал. До такого висновку я й сам дійшов.

Несторій. Там доля часто-густо може підкинути тобі здобич.

Гарпал. Яким чином? Скажи, будь ласка.

Несторій. Допустимо, що хтось забуде капшук або

залишить ключ від дверей комори. Що далі робити — здогадаєшся.

Гарпал. Все ж...

Несторій. Чого боїшся? Хто посміє запідозрювати такого пишно одягненого, красномовного рицаря Золотого Урвища? Навіть якщо такий негідник знайдеться, то чи набереться він зухвалості звинуватити тебе у крадіжці? Тим часом підозра впаде на когось із постояльців, який виїхав раніше. Твої слуги зайдуть у сварку з хазяїном заїзду, а ти вдавай незворушний спокій. Якщо жертвою крадіжок стане людина скромна й розсудлива, то вона буде мовчати, щоб разом із шкодою не зазнати ганьби через те, що не вміє берегти своє добро.

Гарпал. Доречно говориш. Графа з гербом «Біла шуліка», очевидно, знаєш.

Несторій. Авжеж.

Гарпал. Гостював у нього (таке я чув) один іспанець вельми благородного вигляду й вишуканої поведінки. Він украв у графа шістсот флоренів, але той не наважився скаржитися. Стільки було у графа шляхетності.

Несторій. Ось тобі і приклад. Вряди-годи відправляй когось із своїх слуг на війну. Той, пограбувавши церкви або монастирі, повернеться, обтяжений воєнною здобиччю.

Гарпал. Це найнадійніший засіб збагачення.

Несторій. Є ще інший спосіб дістати гроші.

Гарпал. Розкажи, дуже тебе прошу.

Несторій. Вигадай які-небудь приводи, щоб упасти в гнів на людей грошовитих, зокрема на ченців або священників, яких тепер усі сильно ненавидять. Той, мовляв, насміхався з твого герба або плював на нього, той говорив про тебе з недостатньою повагою, той знову написав щось таке, що можна тлумачити як наклеп. Таким людям оголоси через своїх феціалів непримиренну війну. Не щади їм страшних погроз, віщуй їм руїни, спустошення, повну загибель. Нажахані, вони прийдуть до тебе з проханням уладнати суперечку. Тоді ти високо оціни свою честь, тобто вимагай надмірно, щоб одержати в міру. Якщо заправиш три тисячі, дати менше двохсот золотих буде їм соромно.

Гарпал. А іншим погрожуватиму законами.

Несторій. Такі дії властиві сикофантам; хоч і це частково корисне. Ага! Ось що, Гарпале, я ледь не забув

про головне: треба тобі заманити в шлюбні сіті якусь відданицю з багатим приданим. У тебе самого є чари: ти молодий, вродливий, милий у розмові, вмієш приємно усміхатися. Розпусти чутку, нібито тебе запрошують на двір імператора і обіцяють золоті гори. Дівчата охоче виходять заміж за високих намісників.

Гарпал. Я знаю людей, яким це чудово вдавалось. Але що робити, якщо кінець кінцем обман вийде на світло денне і звідусіль накинуться на мене гуртом позикодавці? Ї висміють люди мене, удаваного рицаря! Адже в очах людей самозванство ганебніше від святотатства.

Несторій. Тут треба пам'ятати, яку вагу має безсоромність і головне те, що ніколи ще нахабство не брало так гору над мудрістю, як у наш час. Спочатку треба придумати що-небудь на своє виправдання. Потім не забракне простодушних, які повірять у твою казку, може, дехто й розпізнає ошуканство, але з чемності вони мовчатимуть... вдаючи, що не зрозуміли обману. Нарешті, якщо не залишиться нічого іншого, доведеться шукати порятунку у війні або заколоті. Подібно до того, як море змиває всі гріхи людей, так і війна прощає всі злочини. Хто не пройшов такої підготовки, того сьогодні добрим воєначальником не вважають. Це буде тобі останнім притулком, якщо вже все інше підведе. Але спершу треба все випробувати, щоб до таких крайнощів не дійшло. Гляди, щоб безтурботність тебе не погубила. Уникай малих містечок, де навіть пискнути не можна без того, щоб увесь народ про це не дізнався. У великих і багатолюдних містах свободи куди більше, якщо, зрозуміло, не рахувати таких, які схожі на Массілію. Тишком-нишком розвідай, що про тебе говорять. Коли помітиш, що почастишали розмови такого роду: «Чим він займається? Чому вже стільки років у нас проживає? Чому не вертається на батьківщину? Чому не турбується про свої замки? Хто він такий, від кого веде своє походження? Звідки засоби для такого марнотратства?» Коли, повторюю, такі розмови починають усе настирливіше звучати, то настала пора тобі подумати про зміну місця проживання. Однак, хай це буде втеча левина, а не заяча. Вдавай, начебто тебе запрошують до імператорського двору у важливих справах і скоро з'явшись з військом. Ті, кому є що втрачати, і писнути не посміють за твоєю відсутністю. Але особливо, як вогню, слід остерігатись поетів, бо це народ капосний і колючий. Якщо їм щось

не до мислі, хапаються за папір і черкають бозна-що, і ця базгранина вмить розлітається по світу.

Гарпал. Далєбі, я з захопленням слухав твої поради. Доведу тобі, що ти знайшов у мені тямкого і вдячного учня. Як тільки я впіймаю на пасовищі породистого скакуна, відразу ж пошлю його тобі в подарунок.

Несторій. Тепер ти, у свою чергу, виконай свою обіцянку. Чому ти так гаряче прагнеш до звання знатного?

Гарпал. З однієї причини: знатним усе дозволяється, і все їм сходить безкарно. Хіба це не важлива причина, на твою думку?

Несторій. Хоч би це й дуже погано закінчилось, все одно людина раз умирає, хоч би й жила вона в самому Шартрезі, їй смерті не уникнути. І краще померти на колесах, аніж від жовчних каменів, подагри або паралічу. Це військовому властиво вірити, що після смерті від людини не залишається нічого, крім трупа.

Гарпал. І я так думаю.

МИСТЕЦТВО ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ

Дезидерій. Еразмій.

Дезидерій. Як посуваються твої наукові заняття, Еразміє?

Еразмій. Не дуже-то, по-моєму, до мене музи прихильні. Але мої справи пішли б далеко успішніше, якби я міг від тебе мати невеличку допомогу.

Дезидерій. Ні в чому тобі не відмовляю, аби тільки це тобі знадобилося. Отож кажи, у чому річ.

Еразмій. Я впевнений, що немає на світі жодного з таємних мистецтв, якого б ти не знав.

Дезидерій. Ой, якби ж то так було!

Еразмій. Я чув, що існує якесь мистецтво запам'ятовування, яке дозволяє при малих зусиллях вивчити всі вільні науки.

Дезидерій. Що я чую? Ти бачив таку книгу?

Еразмій. Бачив. І не тільки бачив, а й переконався, що вчителя немає.

Дезидерій. Що містила в собі ця книга?

Еразмій. Різні зображення, наприклад, драконів, левів, леопардів та інших тварин, далі різні коліщата, а в них слова — і грецькі, і латинські, єврейські, а деякі з варварських мов.

Дезидерій. Чи в заголовку було вказано, протягом скількох днів можна засвоїти науки?

Еразмій. Так, протягом чотирнадцяти днів.

Дезидерій. Гучна обіцянка, нічого не скажеш. Все ж чи знаєш ти хоч одну людину, яку це мистецтво запам'ятовування зробило б ученим?

Еразмій. Ні, нікого.

Дезидерій. І ніхто інший не бачив такої людини і не побачить, хіба що раніше побачимо такого, хто став багатим з допомогою алхімії.

Еразмій. А мені так хотілося б, щоб це була правда!

Дезидерій. Мабуть, тому, що не в смак тобі здобувати знання ціною великих зусиль.

Еразмій. Звичайно.

Дезидерій. Що ж, так забаглося всевишнім богам. Оті звичайні багатства, як золото, самоцвіти, срібло, палаци, царства тощо, вони інколи дарують лінивим і недостойним. Проте справжні багатства, які становлять нашу безперечну власність, можна набути лише трудом. І нам не повинен здаватися тяжким труд, з допомогою якого дістається таке цінне добро, особливо коли ми спостерігаємо, як безліч людей через страхітливі небезпеки й нечувані труднощі рвуться до скороминущих і, порівняно з вченістю, воістину нікчемних благ, причому не завжди досягають мети своїх прагнень. Разом з тим наукові заняття приносять приємні відчуття, якщо хто має в науці певні успіхи. Нарешті, від тебе самого великою мірою залежить, щоб ти міг з їх допомогою втамувати духовну нудьгу і печаль.

Еразмій. Яким побитом?

Дезидерій. Постарайся, по-перше, полюбити наукові заняття, по-друге, захопитися ними.

Еразмій. А як домогтися цього?

Дезидерій. Поміркуй, скількох чоловік збагатила наука, скількох підняла на вершину пошани і значення. Надто зваж, яка велика різниця між людиною і твариною.

Еразмій. Ти правий.

Дезидерій. Далі ти повинен привчити свій розум зосереджуватись і відчувати задоволення з того, що радше приносить користь, ніж приємність. Те, що само по собі прекрасне і гідне пізнання, попервах подеколи буває обтяжливе для засвоєння, однак із часом від звички всілякі труднощі відходять на задній план. Завдяки цьому ти і вчителя будеш менше втомлювати, і сам легше будеш засвоювати, згідно із словами Сократа, які слід золотими буквами вивести на титульному листі твоєї книги. Якщо будеш допитливий, то пізнаєш багато.

Еразмій. Засвоюю я, щоправда, досить швидко, але засвоєне миттю зникає.

Дезидерій. Виходить, ти свого роду дірява бочка.

Еразмій. Так воно і є, але зарадити цьому не можу.

Дезидерій. Треба замазати щілини, щоб вода не текла.

Еразмій. Чим замазати?

Дезидерій. Не мохом і гіпсом, а наполегливістю. Хто завчає слова, не розуміючи їх значення, швидко їх

забуває, бо слова, як каже Гомер, «крилаті» і легко відлітають, якщо їх не стримує вантаж значення. Отож насамперед старайся зрозуміти суть речі, відтак іще раз гарненько все обміркуй і зваж. І треба, як я вже зазначив, привчати розум до того, щоб він умів мислити зосереджено кожен раз, коли виникне потреба. Якщо ж у кого розум настільки неотесаний, що до цього звикнути не спроможний, то він для науки ніяк не годиться.

Еразмій. Я прекрасно розумію, як це важко.

Дезидерій. А в кого розум настільки поверховий, що не може зупинитись на якійсь думці, то і слухати довго не спроможний, ні закріпити в пам'яті вивчене. Тривко закарбувати що-небудь можна на свинці, а на воді або на ртуті — речовинах, які постійно плывуть, неможливо нічого відтиснути. Якби тобі вдалося привчити до цього свій розум, то ти з найменшим зусиллям зможеш запам'ятати дуже багато, тим паче, що ти повсякчасно перебуваєш серед учених¹, чиї розмови кожний день приносять тобі стільки гідного пізнання.

Еразмій. Так, звичайно.

Дезидерій. Адже, крім розмов за столом, окрім щоденних балачок, ти відразу ж після сніданку маєш змогу почути вісім добірних, дуже дотепних висловів, вибраних з найкращих авторів, і після обіду стільки ж. Підрахуй, скільки їх назбирається за місяць, скільки за рік.

Еразмій. Сила-силенна, якби ж то тільки запам'ятати.

Дезидорів. Отже, коли навколо тебе розмовляють гарною латинською мовою, то що заважає тобі вивчити протягом кількох місяців цю мову, адже неграмотні хлопці за короткий час опановують французьку або іспанську мови?

Еразмій. Піду за твоєю порадою і спробую, чи мій розум здатний звикнути до ярма Муз.

Дезидерій. Іншого мистецтва запам'ятовування, окрім старанності, любові й наполегливості, я не знаю.

¹ ...повсякчасно перебуваєш серед учених... — Друкарня Й.Фробена пропагувала твори гуманістів Відродження.

СКНАРИЙ ДОСТАТОК

Яків. Гільберт.

Яків. Звідкіля ти з'являєшся до нас, такий високий, неначе за цей час живився тільки росою разом з кониками? Виглядаєш, як мара людини, не інакше!

Гільберт. Тіні в підземному царстві наїдаються мальвою і пореем, а я прожив десять місяців у такому місці, де навіть і цього не давали.

Яків. Де це? Скажи, будь ласка, будь добрий! Може, тебе взяли в полон і запроторили на галеру?

Гільберт. Нічого подібного. Я був у Сідонії.

Яків. У такому багатому місті і мало не вмерти від голодомору?

Гільберт. На жаль, так.

Яків. Яка причина цього? Грошей у тебе не було?

Гільберт. І гроші були, і друзі.

Яків. Тоді ж у чому річ?

Гільберт. Я був гостем Антронія.

Яків. Цього відомого багатія?

Гільберт. Але страшеного скупаря.

Яків. Дивина, та й годі!

Гільберт. Нічого дивного тут нема. Всі багаті такими бувають, коли вони вийшли з крайнього убозтва.

Яків. То чому тобі захотілося жити стільки місяців у такого хазяїна?

Гільберт. Були причини, які мене затримували, й тому так вирішив.

Яків. Розкажи, дуже прошу, як живеться цьому Антронію.

Гільберт. Радю розповім, бо згадувати пережиту біду — приємність.

Яків. А мене така приємність чекає.

Гільберт. Коли я приїхав, на Синодію звалилась біда з небес: цілих три місяці лютував холодний борея (з якої причини, не відомо), який звичайно там довше одного тижня не тривав.

Яків. Тоді чому він дув цілих три місяці?

Гільберт. На восьмий день вітер, так би мовити,

міння стоянку, але через вісім днів він повертався на попереднє місце.

Яків. Тут слабосилому тілу потрібне було гаряче вогнище.

Гільберт. Тепла було б достатньо, якби хазяїн запасся дровами. Але наш Антроній, щоб не витратити ні шеляга, викорчовував пні дерев, на які ніхто не спокушався, і робив це переважно вночі. Ось такими дровами, ще не висушеними, він топив у грубці. Більше з цього було диму, аніж вогню. Тепла було обмаль, хіба що його видимість, щоб ніхто не міг закинути, начебто вогню зовсім не розводили. Один чахлий вогник тлів цілий день, бо ніяк не міг розгорітися в полум'я.

Яків. Нелегко довелося тобі зимувати.

Гільберт. А ще гірше було літом.

Яків. Чому?

Гільберт. У цьому домі стільки бліх і блощиць, що і вдень від них немає спокою, і вночі вони заснути не дають.

Яків. Жалюгідне багатство.

Гільберт. Так, особливо з такою худібкою.

Яків. Видно, жінки там ліниві.

Гільберт. Вони ховаються не відомо де і серед чоловіків не появляються. Виходить, жінки там лише втіха для чоловіків, а того піклування, яке слабка стать дарує сильній, чоловіки позбавлені.

Яків. І що на це Антроній? Хіба така неохайність не викликає в нього огиди?

Гільберт. Він виріс у такому бруді, що йому байдуже до охайності, крім наживи, йому ніщо не миле. Він проводив час де завгодно, тільки не вдома і совав свій ніс у всі справи без розбору. Як тобі відомо, це місто втішається особливим покровительством Меркурія. Уславлений живописець вважав утраченим той день, коли він не провів хоч би одну лінію¹. А Антроній далеко більше оплакував той день, який минув без будь-якого прибутку для нього. І якщо таке траплялося, він шукав баришу у власному домі.

Яків. Що він робив?

¹ Під цим живописцем слід розуміти Апеллеса, найвидатнішого давньогрецького живописця (IV ст. до н.е.), сучасника Александра Македонського.

Гільберт. У домі його була цистерна з водою, як це водиться в цьому місті, і Антроній наповнив кілька ковшів і доливав у винні глеки. Оце давало йому надійний прибуток.

Яків. Вино, певне, було надто міцне?

Гільберт. Навпаки, гірше від помий. Він завжди купував вино тільки поганеньке, щоб менше заплатити. І щоб ні краплини не пропало марно, безперервно домішував гущу десятилітньої давності і довго збовтував, щоб виглядом нагадувало воно сусло, він ніяким чином не дозволяв, щоб хоч дрібка гущі пропала.

Яків. Але якщо вірити лікарям, вино з гущею породжує камені в жовчному міхурі.

Гільберт. Правду кажуть лікарі: не було такого року, щоб один або двоє з домочадців не помирали від жовчних каменів, але жалоба в домі на Антронія не справляла ніякого враження.

Яків. Не справляла?

Гільберт. Він навіть з мертвих здирав податок, не гребував ніяким, навіть найнужденнішим заробітком.

Яків. Що? Ти маєш на увазі навіть злодіяство?

Гільберт. Торговці називають це баришем.

Яків. А що сам Антроній пив?

Гільберт. Цей же нектар.

Яків. А йому він не шкодив?

Гільберт. Антроній до того здоровий, що міг би навіть сіно жувати, тим паче, що він змалку, як я вже сказав, ріс на таких ласощах. На його думку, немає надійнішого прибутку.

Яків. Як це розуміти?

Гільберт. Якщо полічити його дружину, синів, дочку, зятя, робітників і служниць, то вийде, що він годував тридцять трьох чоловік. Чим більше було розведене водою вино, тим менше пили, тим довше зберігався його запас. Тепер поміркуй, яка гарненька сума утвориться за рік, якщо кожного дня додавати по ковшу води.

Яків. Яке гідке скнарство!

Гільберт. Але не менше заощаджувалось на хлібі.

Яків. Яким чином?

Гільберт. Він купував зіпсовану пшеницю, яку ніхто не хотів брати. Тут знову наявний прибуток, тому що купівля обходилась дешевше. Зрештою, зіпсовану пшеницю він хитро присмачував.

Яків. Яким чудом?

Гільберт. Є вид білої глини, схожий на хліб. Її (це можна побачити) люблять коні: вони гризуть стіни з такої глини, охоче п'ють з вибоїн воду, скаламучену такою глиною. Що він робив? Додавав одну третину глини до двох третин муки.

Яків. І це називається «присмачувати»?

Гільберт. Принаймні менше відчувався смак зіпсованої пшениці. Так чи інакше, прибуток тут бував чималенький. Додай сюди ще такі його хитрощі: хліб місили вдома і не частіше, як двічі на місяць, навіть влітку.

Яків. Це не що інше, як подавати на стіл камені, а не хліб!

Гільберт. Ні, цей, з дозволу сказати, хліб твердіший за камінь. Зрештою, і тут знайшовся засіб, як зарадити біді.

Яків. Який, цікаво?

Гільберт. Шматки цього хліба розмочували у вині.

Яків. І робітники терпіли таке поводження?

Гільберт. Спочатку розповім тобі, як харчуються члени його сім'ї, щоб ти легко зрозумів, як обходяться там з робітниками.

Яків. З напруженням чекаю.

Гільберт. Про сніданок там і згадки не було, обід затримувався майже до першої години пополудні.

Яків. Чому?

Гільберт. Чекали Антронія, голову сім'ї. Вечеряли інколи о десятій годині вечора.

Яків. Але ж ти завжди погано переносив голод.

Гільберт. Через те я неодноразово кричав Ортогону, зятеві Антронія (жили ми з ним в одній кімнаті): «Гей, Ортогоне, сьогодні синодіяни не їдять?» Він ввічливо відповідав, що Антроній ось-ось з'явиться. Коли, однак, нічого на стіл не подавали і в животі бурчало, я знову звернувся до Ортогона: «Гей, Ортогоне, сьогодні доведеться, певно, вмирати від голодомору?» Він посилався на ранню годину або ще на щось. Коли ж бурчання в животі стало нестерпним, я ще раз запитав Ортогона, зайнятого справами: «Ортогоне, що буде? Помремо голодною смертю?» Ортогон, після того як вичерпав запас відмовок, ішов до слуг і наказував накривати стіл. Але Антронія як не було, так не було, і на стіл нічого не подавали. Тоді Ортогон, спонукуваний моїми докорами, спускався до дружини, тещі й дітей і кричав, щоб подавали вечерю.

Яків. Ну, тепер уже їм неодмінно подадуть.

Гільберт. Не квапся! Приходить кульгавий слуга, який відає столом, дуже схожий на Вулкана, і стелить скатерку. Це перше передвістя вечері. Нарешті після довгих гукань приносять скляні чари з чистою і прозорою водою.

Яків. Ось і друге передвістя.

Гільберт. Не спіши, кажу. Знову різкий крик, і з'являється глек, повний того каламутного нектару.

Яків. Прекрасна подія!

Гільберт. Але без хліба. Поки що немає ніякої небезпеки: навіть найбільш спраглий не буде пити зі смаком таке вино. Знову кричать аж до хрипоті. Тільки тоді ставлять на стіл згаданий хліб, який навіть ведмідь навряд чи своїми зубами вкусить.

Яків. Видно, вирішили врятувати тебе від смерті.

Гільберт. Пізно ввечері повертається нарешті Антроній і відразу ж на вступі заявляє, що в нього живіт розболівся. Ми сприйняли це як невеселу привістку.

Яків. Чому як невеселу?

Гільберт. Якщо тоді не було що їсти, то чого можна було чекати, коли хазяїн себе погано почуває?

Яків. І він справді погано себе почував?

Гільберт. Настільки погано, що один зжер би трьох каплунів, якби хто дав задарма.

Яків. Я чекаю трапези.

Гільберт. Насамперед подають голові сім'ї тарілку бобової каші — звичайної їжі бідняків. До речі, Антроній твердив, що бобова каша помагає йому від усіх хвороб.

Яків. Скільки вас сиділо за столом?

Гільберт. Вісім, інколи дев'ять чоловік, у тому числі і вчений Обрізаний, тобі, гадаю, добре відомий, і старший син Антронія.

Яків. А їм що подавали?

Гільберт. Хіба не досить поміркованим людям того, що Мелхіседек підніс Аврааму, переможцеві п'яти царів¹?

Яків. Що, крім вина і хліба, жодної страви?

Гільберт. Ні, дещо зявилося.

Яків. Що саме?

Гільберт. Пам'ятаю, сиділи ми за столом вдев'я-

¹ Йдеться про сцену з біблійної книги «Буття» (розд. XIV), де Авраам, який вернувся з переможного військового походу, зустрічає священник Мелхіседек, підносячи йому хліб і вино, і благословить його.

тьох, а на тарілці я налічив лише сім листків салати, які плавали в оцті, але без олії.

Яків. Отже, Антоній поїдав свої боби один?

Гільберт. Купував він їх усього за півобола. Зрештою, не заперечував, якщо найближчий сусід по столу захотів скуштувати, тільки невивічливим вважалося забирати в німичного його їжу.

Яків. Отже, листки салати різали на частини, як у прислів'ї про зернятко кмину.

Гільберт. Ні, салату їли найповажніші трапезники, а інші вмочували хліб в оцет.

Яків. А що після сьомого листка?

Гільберт. Що ще, як не сир — завершення трапези.

Яків. І такий букет страв був постійно?

Гільберт. Майже. Лише часом, у день, коли Меркурій виявився для Антонія особливо доброзичливим, стіл ставав дещо багатшим.

Яків. І що тоді?

Гільберт. Тоді Антоній наказував купити три грона винограду за одну мідну монетку. Ця подія сповняла невимовною радістю всіх домочадців.

Яків. Ще б пак!

Гільберт. Але тільки тоді, коли виноград коштував найдешевше.

Яків. Виходить, що, він ніколи нічого зайвого не тратив, тільки восени?

Гільберт. Тратив. Є там рибалки, які ловлять дрібні черепашки, головню — у відхожих місцях; вони особливим криком повідомляли, що в них є товар на продаж. У них, бувало, Антоній і казав купувати на півшеляга (цю монетку синодійці звать «багаттіно»). Тоді можна було сказати, що в домі весілля; треба було розпалити вогонь, щоб хутчий усе зварити. Це подавали після сиру — замість десерту.

Яків. Десерт чудовий, далебі! Однак ні м'яса, ні риби на столі не бувало ніколи?

Гільберт. Врешті-решт Антоній зважив на мої скарги і став трохи щедрішим. Кожного разу, коли він хотів показати себе другим Лукуллом¹, зміна страв була приблизно така.

¹ Мова йде про Луція Ліцінія Лукулла, римського консула 74 р. до н.е., уславленого перемогами над Мітрідатом і розкішним способом життя («Лукуллові бенкети»).

Яків. З цікавістю послухаю.

Гільберт. На перше подавали юшку, яку там, невідомо чому, звуть «служницею».

Яків. Смачна, гадаю?

Гільберт. Приправляти її так: ставлять на вогонь горщик з водою, у воду кладуть кілька куснів буйволового сиру, твердого, як камінь, якого без доброї сокири неможливо роздрібнити. Розм'яклий у гарячій воді сир злегка забарвлює її, так що ніхто не може сказати, начебто це одна вода. Ця юшка підготовляє шлунок для подальших страв.

Яків. Це ж помії для свиней.

Гільберт. Далі подають тельбухи від старої корови, в невеликій кількості, до того ж зварені два тижні тому.

Яків. Отже, вони смердять?

Гільберт. Жахливо! Але тут біді стараються зарадити.

Яків. Яким чином?

Гільберт. Я скажу, але, боюся, ти захочеш мене наслідувати.

Яків. Ні в якому разі.

Гільберт. Розчиняють яйце в гарячій воді і цією підливою заливають м'ясо; це радше обман зору, аніж нюху, бо клятого смороду нічим не усунеш. Якщо день вимагає рибної їжі, то подають три малесенькі золотобрівки — така мізерна кількість на сім або вісім осіб.

Яків. І більше нічого?

Гільберт. Нічого, за винятком цього кам'яного сиру.

Яків. Їй-богу, ти розповідаєш про другого Лукулла! Але як могла така жменька харчів вистачити на стільки їдців, особливо коли вони навіть не поснідали?

Гільберт. Уяви собі, що залишками цієї «учти» харчувались теща, невістка, молодший син, служниця і кількоро малих дітей.

Яків. Ти лише збільшив моє здивування, а не розвіяв.

Гільберт. Навряд чи зможу це пояснити тобі, поки спершу не опишу порядку нашого бенкету.

Яків. Опиши.

Гільберт. Перше місце за столом займав Антроній, праворуч від нього сидів я, як почесний гість, навпроти Антронія — Ортрогон, поруч з Ортрогоном — Страгек, грек за походженням. Зліва від Антронія сидів старший

син; якщо з'являвся ще гість, це місце з поваги віддавали йому. Спочатку скажу про юшку. Тут не було потреби боятися, що комусь забракне її: наливали всім однако-во, хіба що в тарілках поважних осіб плавали шматочки сиру. А глеки з вином і водою (звичайно їх було чотири) утворювали неначе оборонний зал, так що добратись до них не міг ніхто, окрім трьох, перед якими стояв жбан; тільки безсоромний нахаба зважився б перескочити через перешкоду. До того ж жбан на столі не затримувався довго: його скоро забирали, щоб і іншим домочадцям дещо залишилося.

Яків. А що їли інші?

Гільберт. Втішалися, хто як міг, на свій лад.

Яків. Як саме?

Гільберт. Розмочували глиняний хліб у старій винній гуші.

Яків. Така «учта» тривала, певне, коротко.

Гільберт. Навпаки, часто тяглася довше години.

Яків. Як це можливо?

Гільберт. Те, що вселяло небезпеку, швидко забирали, — я вже про це казав, — і подавали сир; тут можна було не боятись, що хтось столовим ножом відріже хоч кусень. Залишалася ця знаменита гуща і в кожного свій шматок хліба. Серед цього десерту велись буденні розмови, а тим часом підкріплювалася жіноча громада.

Яків. А коли їли робітники?

Гільберт. Вони з нами не спілкувалися; у свої години вони обідали й вечеряли; на споживання їжі вони тратили півгодини на день, не більше.

Яків. А чим їх годували?

Гільберт. Здогадайся сам.

Яків. А німецьким робітникам ледве вистачає на перший сніданок, стільки ж на другий, півтори години потрібно їм на обід і дві години на вечерю; і якщо не заповнять шлунок добірним вином, смачним м'ясом та рибою, покидають вони хазяїна й біжать на війну.

Гільберт. У кожного народу свій звичай. Так, італійці на їжу витрачають дуже мало: вони віддають перевагу грошам перед їжею, та й непитуші вони від природи, не тільки із звичаю.

Яків. Тепер я, звичайно, не дивуюсь, чому ти вернувся такий худий, але найбільше диво, що ти взагалі залишився живим, особливо після того, як раніше з'їдав стільки каплунів, куріпок, голубів і фазанів.

Гільберт. Я б і справді помер, якби не знайшов рятувального засобу.

Яків. Погані справи там, де потрібно стільки рятувальних засобів!

Гільберт. Я вже доходив, коли домігся того, що на кожний обід мені подавали чверть вареного курчати.

Яків. Тепер-то ти прийдеш до тями!

Гільберт. Не зовсім. Курча через скупість купували таке маленьке, що й шістьох таких не вистачило б на сніданок одному здоровому поляку, а після того, як купили, не годували, щоб не було зайвих витрат. Ось із цього схудлого, напівживого курчати варили крильце або лапку. Печінку віддавали маленькому синові Ортрогона. Навар кожного разу випивали жінки, доливаючи води. Кінець кінцем мені діставалася лапка, сухіша від темзи і без смаку, схожа на порохняву деревинку, а навар був прямо-таки водою.

Яків. А я чув, що там свійської птиці сила-силенна, і що вона смачна й дешева.

Гільберт. Так воно і є, але синодійцям гроші миліші від світської птиці.

Яків. Досить ти натерпівся. Така кара була б достатньою, якби ти вбив папу римського або помочився на гробниці апостола Петра.

Гільберт. Дай розповісти все до кінця. Ти знаєш, що скромних днів у тижні є п'ять?

Яків. Авжеж, знаю.

Гільберт. Але курчат купували тільки двох. У четвер удавали, начебто забули купити, щоб не довелося подавати ціле курча у цей день або щоб не залишилося що-небудь на п'ятницю, пісний день.

Яків. Далєбі, цей твій Антроній перевершує навіть сумнозвісного Евкліона з комедії Плавта. А як ти старався утриматися при житті в пісні дні?

Гільберт. Я просив одного друга, щоб він за мої гроші купував мені по три яйця на день — два на обід, одне на вечерю. Проте тут жінки замість свіжих, куплених дорого, підкладали тухлі, і я вважав за велике щастя, якщо із трьох яєць хоч одне виявилось їстівним. Купив я також бурдюк вина добірного; зрештою, жінки, зломивши засувку, протягом кількох днів усе вицмулили, причому Антроній не дуже на них гнівався.

Яків. Невже не було нікого, хто б тебе пожалів?

Гільберт. Пожалів? Навпаки, вони вважали мене

ненажерою й марнотратом, бо я один пожирав безліч їжі! Тим-то Ортрогон радив мені зважати на особливості їхнього краю й подбати про своє здоров'я. Він згадував декількох наших земляків, які від ненажерливості тяжко захворіли, і навіть віддали Богові душу. Коли він побачив, що я стараюсь підтримати здоров'я, підірване постійними трудами, недоїданням і навіть хворобою, купуючи в аптеці солодоші з соснових горішків, а зернят гарбуза або дині, то підмовив одного лікаря, доброго мого приятеля, щоб той порадив мені дотримуватись поміркованості в підкріпунку. Той добросовісно взявся до справи, а я швидко зрозумів, що він діє з чужої намови, й нічого не відповів. Коли ж він почав виявляти більшу настирливість і його повчанням не було кінця-краю, я нарешті не стерпів і запитав: «Скажи мені, дорогий приятелю, ти серйозно чи жартома таке говориш?» — «Серйозно», — каже. «Отже, що ти радиш мені зробити?» — «Від вечері відмовся взагалі, а вино розводь водою, додаючи щонайменше половину». Я висміяв цю прекрасну пораду: «Якщо ти хочеш мене прикінчити, то для мого тіла, худого, слабосилого, до краю виснаженого, відмовитись від вечері хоч би один раз, означало б смерть. Це не раз перевірено досвідом, тому мені неохота на собі перевіряти. Чи ти усвідомлюєш, що станеться, якщо після такого нужденного обіду перестану вечеряти? І чи ти розумієш, яке вино радиш розбавляти водою? Хіба ж не краще пити чисту воду, ніж каламутну? Не сумніваюсь, що ці балачки ти ведеш, підмовлений Ортрогоном». Лікар усміхнувся і вже заговорив м'якше: «Я не маю на увазі, найвченіший Гільберте, щоб ти зовсім перестав вечеряти. Можна з'їсти яйце і випити ковток вина — я сам так живу. На вечерю мені варять яйце, я з'їдаю половину жовтка, решту віддаю синові, потім випиваю півсклянки вина й займаюся до глибокої ночі».

Я к і в. І що ж, правду говорив цей лікар?

Г і л ь б е р т. Чистісіньку. Якось так трапилося, що я проходжувався по вулиці, вертаючися з церкви, і мій супутник нагадав мені, що тут живе лікар. Мені закортіло подивитись його володіння. Була неділя. Я постукав у двері. Мені відчинили. Я увійшов. Застаю лікаря з сином і слугою за вечерею. Складалася вона з двох яєць, і більш нічого.

Я к і в. Кволі, слід гадати, люди.

Гільберт. Помиляєшся — обоє добре вгодовані, щоби в них рум'яні і свіжі, очі сяють.

Яків. Трудно повірити.

Гільберт. Я розповідаю те, що бачив власними очима. І не один він так живе, а багато інших, у тому числі люди знатні й багаті. Повір, ті, що зловживають їжею й напоями, — жертви звички, а не природи. Якщо поступово збільшувати споживання харчу, то дійдеш до того, що й Мілон, який за день з'їдав цілого вола.

Яків. Боже безсмертний! Якщо можна підтримувати здоров'я такою мізерною кількістю їжі, то скільки грошей іде прахом у німців, англійців, датчан, поляків!

Гільберт. Неймовірно багато, нема сумніву, до того ж не без значної шкоди як для здоров'я, так і для розуму.

Яків. Раз так, то що тобі заважало обмежитись такою їжею?

Гільберт. Я звик до іншого способу життя, і міняти звичку вже пізно. Зрештою, не стільки давалась мені скупість їжі, скільки погана її якість. І двоє яєць вистачило б, якби вони були свіжі, і склянки вина вистачило б, якби замість нього не подавали прокислої гущі, і половина хлібини наситила б, якби замість хліба не подавали глину.

Яків. Невже Антроній такий скупий при таких статках?

Гільберт. Я гадаю, що в нього не менше вісімдесяти тисяч дукатів. І не було року, який не приніс би йому, за скромними підрахунками, тисячу дукатів прибутку.

Яків. А сини, для яких він гроші гromадить, таку ж ощадливість виявляють?

Гільберт. Виявляють, але тільки вдома, а поза домом люблять добре поїсти, розпутничають та в кості грають. У той час як батько боїться витратити мідний шеляг, сини тим часом за одну ніч програють шістдесят дукатів.

Яків. Так іде завжди прахом те, що придбане скнарістю. Але куди ти тепер збираєшся, вибравшись цілим з таких небезпек?

Гільберт. У Францію, в чарівний заїзд, щоб надолужити те, що втратив у Синодії.

СЛОВНИК ІМЕН, НАЗВ, ТЕРМІНІВ

- ААРОН** — Згідно біблейської легенди, перший первосвященик у євреїв, брат Мойсея і його сподвижник по звільненню єврейського народу з єгипетської неволі.
- АБРАКСАЗІЙЦІ** — так називали гностика Василіда (II ст. н.е.) та його послідовників, які вчили, ніби існує 365 небес. Назва «абраксаз» штучно утворена. Греки, як відомо, для написання цифр користувались літерами алфавіту. Тому цифру 365 можна прочитати і як «абраксаз».
- АВАКУМ** — один із пророків християнської церкви.
- АВГІЙ** — елідський цар; мав величезні череди худоби, стійла якої ніхто не прибирав протягом 30 років. Геракл спрямував води річки Алфей на Авгієві стайні і вичистив їх за один день (сьомий подвиг Геракла). У переносному значенні — як синонім запущених справ, безладдя.
- АВГУСТИН** Блаженний Аврелій (354—430) — єпископ з Гіпона (Півн. Африка), християнський теолог-фанатик, один з найбільших «отців церкви». Автор творів «Сповідь» і «Про град божий», які мали великий вплив на формування догматики католицизму на заході Європи.
- АВГУСТИНЦІ** — католицький чернечий орден «жебрущих». Заснований в XIII ст. Назва походить від імені ченця Августина, якому помилково приписувано вироблення статуту для ордену. За іншими джерелами, заснований нібито Аврелієм Августиним Блаженним (IV ст. н.е.).
- АВЕРН** — вулканічне озеро в Кампанії неподалік від Неаполя (тепер Лаго Аверно). Поблизу нього уявляли вхід до підземного царства.
- АВРОРА** — богиня світанку в давньоримській міфології. Отожнювалася з грецькою Еос.
- АГНА** — ім'я коханки, комічного персонажу в одній із сатир Горація (I.3).
- АДОНІС** — фінікійський бог природи, втілення рослинності, що вмирає і пробуджується до життя. Зображувався у вигляді вродливого юнака поруч з Афродітою поране-

ним або конаючим. У Давній Греції на честь Адоніса садили «сади Адоніса» — швидков'янучі квіти в горшках. Переносно «сади Адоніса» — все нетривке, швидкоплинне, що приносить лише короточасне задоволення.

АКАДЕМІКИ — послідовники давньогрецького філософа Платона. Назва походить від заснованої ним філософської школи, яка містилася в гаю міфічного Академа.

АКАРНАНСЬКІ ПОРОСЯТА. Акарнанія — гориста область на південно-західному узбережжі Іонійського моря. Славилась породистими свиньми.

АКВІНСЬКИЙ — див. Тома (Фома) Аквінський.

АКЦІДЕНЦІЯ — філософський термін, що означає випадкове, неістотне,плинне.

АЛАСТОР — демон помсти.

АЛКЕЙ (кінець VII — поч. VI ст. до н.е.) — славетний грецький поет-лірик з міста Мітілени (о. Лесбос).

АЛКІВІАД (бл. 450—404 до н.е.) — афінський політичний діяч і полководець, друг Сократа. За свідченням Платона «Бенкет», Алківіад порівнював Сократа з потворними статуями силенів; у середині статуй містилися зображення божества.

АЛХІМІЯ — (середньовічно-латинське *alchemy* з арабського *alkimja*) — така назва була в середні віки (до XVI ст.) досліджень, які мали за мету перетворення простих металів у дорогоцінні — золото і срібло з допомогою спеціальної речовини т. зв. «філософського каменю» (насправді в природі не існуючого), пошуки винайдення золота посприяли розвиткові наукової хімії.

АЛЬБЕРТИСТИ — учні й послідовники Альберта Великого (бл. 1193—1280), німецького теолога й філософа-схоласта, ідеолога католицизму. Його учнем і продовжувачем був Тома Аквінський.

АЛЬД Мануцій Старший (бл. 1450—1515) — італійський друкар і вчений, друг Еразма Роттердамського. Заснував видавництво Альдів, яке майже протягом 100 років друкувало твори античних авторів та гуманістів епохи Відродження, в тому числі й Еразмові твори.

АМБРОЗІЯ — за давньогрецькими міфами, їжа олімпійських богів, завдяки якій боги були безсмертними і вічно юними.

АМФІОН — син Зевса і фіванської царівни. Мав незвичайний дар гри на кіфарі, під звуки якої камені самі складалися в стоси. Так нібито було зведено мурів міста Фів.

АМФІКТІОНИ — таку назву мали у Стародавній Греції міста, які уклали релігійно-політичний союз (амфіктіонію) для вшановування культу у спільному храмі і спільного захисту цього храму. Так, амфіктіонія дельфійська (при храмі Аполлона в Дельфах) складалася з дванадцяти грецьких племен. Памфіл хоче сказати, що хоч його твердження суперечить правилам граматики, але цілком добре узгоджується з вченням філософів (зокрема, платоніків і неоплатоніків), на яке він посилається вище.

АНАГОГІЧНО — 1) містично, по-вченому; 2) грубо, не по-вченому. Тут, як і в інших місцях, Еразм навмисно вживає двозначність.

АНАФЕМА (анатема) — відлучення від християнської церкви, прокляття; часом — сам відлучений.

АНТИПОДИ (гр. antipodes) — жителі двох взаємно протилежних пунктів земної кулі, розташованих на однакових широтах різних півкуль та на меридіанах, віддалених одна від одної на 180°.

АНТОНІЙ Марк (бл. 83—30 до н.е.) — римський полководець і державний діяч, соратник Цезаря.

АНТОНІЙ МАРК (Марк Аврелій Антоній) — римський імператор (161—180), філософ, послідовник стоїчної філософії. Сином М. Аврелія був Коммод, надмірно жорстокий і розбещений; правив у Римі протягом 180—192 рр.

АНТРОНІЙ — ім'я, яке характеризує абата. Еразм в «Адагіях» пише, що «Антронським ослон» (від назви міста Антрон у Північній Греції, де розводили ослів) називали колись великого і гидкого осла винятково тупого ума.

АНХІЗ — міфічний цар Дардану, коханець Афродіти, яка народила йому сина Енея.

АПЕЛЕС (356—308 до н.е.) — найславетніший грецький художник, жив при дворі Александра Македонського, написав його портрет.

АПОКАЛІПСИС «Одкровення Іоанна Богослова» — одна з книг Нового завіту, найдавніша пам'ятка християнської літератури (написана протягом 68—69 рр.). Автор невідомий. Книга сповнена пророцтв про кінець світу.

АПОЛЛОН — у давньогрецькій міфології син Зевса, бог сонячного світла, покровитель мистецтва й літератури. Володів даром віщування. Найголовніші центри культу Аполлона — острови Делос, Родос та місто Дельфи. У храмах Аполлона містились оракули. Най-

відоміший — Дельфійський оракул. Жрекиня (піфія) сідала на золотий триніжок над розщелиною, з якої йшли отруйні випари. Чманіючи від цього, вона вигукувала незрозумілі слова, а жерці тлумачили їх як волю божу. Одним із атрибутів Аполлона був лук і золоті стріли, якими він вражав ворогів. Саме тому причиною раптової й незрозумілої смерті людей (особливо під час пошесті) колись вважали Аполлонові стріли; ототожнювано їх, певно, з сонячними променями. У римській міфології — Феб.

АПОСТОЛИ — мандрівні проповідники в ранні часи християнства. Церквою канонізовано 12 апостолів, учнів Христа, яких він сам нібито виділив з-посеред багатьох для проповіді нового вчення. «Послання» апостолів входять до складу так званого Нового завіту.

АПУЛЕЙ (народився бл. 124 р. н.е.) — римський письменник. Відомий його твір «Метаморфози» «Золотий осел», в якому розповідається про пригоди юнака, перетвореного чаклункою на осла.

АРГІВ'ЯНИН — житель міста Аргоса.

АРГОС — головне місто Арголіди у північно-східній частині Пелопонесу (Греція). В Аргосі стояла велична статуя Гери, створена відомим митцем Поліклетом.

АРГУС — багатоокий велетень у давньогрецькій міфології. Зевсова дружина Гера, перетворивши коханку свого чоловіка Іо на корову, веліла Аргусові стерегти її. Переносно Аргус — невсипущий сторож.

АРЕОПАГ (грецьке слово, досл. пагорб Арея, бога війни) — верховний суд у стародавніх Афінах, який засідав на пагорбі Арея, поблизу Акрополя.

АРІСТОТЕЛЬ (384—322 до н.е.) — один з найбільших грецьких філософів і вчених. Творча спадщина Арістотеля величезна. Вона охоплює найрізноманітніші галузі знань: філософію, історію, політику, природознавство, логіку, психологію, етику, естетику тощо. Найвідоміші його твори: «Фізика», «Метафізика», «Політика», «Органон», «Поетика». Найкращою формою правління для держави Арістотель вважав ту, при якій влада належить усьому суспільству. В середні віки церква, вихолостивши матеріалістичні тенденції з Арістотелевого вчення, роздула ідеалістичні елементи, перетворивши його на «мертву схоластику». Спотворене таким чином вчення Арістотеля стало філософською основою християнської церкви — як католицької, так і

православної, а сам Арістотель зробився внаслідок цього неспростовним авторитетом для теологів.

АРІСТОФАН (бл. 445—385 до н.е.) — великий грецький комедіограф, представник так званої староаттичної (або політичної) комедії. Твори Арістофана в історії літератури й театру — неповторний зразок політичної комедії, сповненої сатири, сміху та відвертого глузування.

АРТУР — один з королів стародавніх бриттів, герой народних кельтських сказань і легенд, що стали основою циклу лицарських романів «Круглого столу». Про Артура як історичну особу згадують кельтські та бретонські барди VIII ст., а також латинська хроніка.

АРХІЛОХ (2-а пол. VII ст. до н.е.) — грецький поет, представник сатиричної, так званої ямбічної лірики. Користувався величезною популярністю.

АСТРОЛОГ — псевдовчений, який, залежно від розміщення планет і сузір'їв під час народження людини, складав гороскоп, що визначав нібито її долю. На основі цього астрологи віщували майбутнє окремих людей і цілих народів, передбачали хід подій.

АТА (Ате) — в давньогрецькій міфології богиня, дочка Зевса, втілення божевілля, що затуманює розум людей і веде їх до згуби. Спочатку Ата мала владу й над богами, але розгніваний Зевс скинув її з Олімпу на землю, і відтоді вона стала владарювати лише над людьми.

АТЕЛЛАНА — невеличка з простим сюжетом народна комедія у Давньому Римі. Назва її походить від м. Ателли (місцевість Кампанія в Італії). П'єси ці веселі, сповнені невгамовних дотепів і кумедних жартів, мали постійних персонажів: ненажеру, дурня, набридлого блюдолиза, снгару, блазня тощо.

АТЛАНТ (Атлас) — згідно давньогрецького міфу, титан, брат Прометея. За участь у боротьбі титанів проти богів Атлант був покараний: мусив тримати на своїх плечах небо. Від його імені походять назви: Атлантичний океан, Атлас (гірське пасмо на півночі Африки), атлас (географічна карта).

АТТИК Тіт Помпоній (109—32 до н.е.) — римський багатий-епікурієць, друг Ціцерона; займався розмноженням і розповсюдженням творів своїх видатних сучасників, зокрема, Ціцерона.

АФІНА (Паллада) — дочка Зевса: вийшла в повному озброєнні з його голови, яку ударом молота (сокири) розколов Гефест. За давньогрецькими міфами, богиня мудрос-

ті, наук, мистецтва, ремесел, богиня-войовниця, покровителька міста Афін. Боролася разом з богами проти гігантів і з одного з них, Палланта, зідравши шкіру, натягнула її на свій щит. Звідси прізвисько Афін Паллада. Афіна зображувалась у вигляді суворой й величній діві в шоломі, зі списом і щитом. Постійний її атрибут — символ мудрості — сова.

АФІНИ — рабовласницьке місто-держава (поліс) у Давній Греції, основний центр грецької культури класичної епохи, священне місто богині Афін, з іменем якої пов'язувалась назва міста.

АФРОДІТА — за одними міфами — дочка Зевса, за іншими — народилася з піни морської і вперше ступила на берег острова Кіпр. Звідси її прізвисько Кіпріда. Вічно юна давньогрецька богиня кохання і вроди. Постійний атрибут богині — чарівний пояс, в якому схована таємниця її принадності. Грецькі філософи V—VI ст. до н.е., в тому числі й Сократ, розрізняли Афродіту Пандемос (всенародну) — втілення грубого тілесного кохання і Афродіту Уранію (небесну) — втілення високого, платонічного кохання.

АХІЛЛ (Ахіллес) — син царя Пелея і морської богині Фетіди, головний грецький герой у Троянській війні. Його образ яскраво змальований Гомером в «Іліаді»: Ахілл молодий, вродливий, меткий, прудкий, сильний, разом з тим запальний, насмішкуватий. Загинув од стріли Паріса, яку спрямував у єдине на його тілі вразливе місце — п'яту — бог Аполлон. Ахілл свідомо вибрав життя коротке, славне, замість довгого, бездіяльного.

АЯКС (Еант) — ім'я двох давньогрецьких героїв, що брали участь у Троянській війні. Переносно два Аякси — нерозлучні друзі. Один з них — Аякс Великий, — розгнівавшись на Одиссея за несправедливість, збожеволів і заколов себе мечем, а другий — Аякс Малий — був покараний Посейдоном за гордість і втонув у морі, повертаючись з-під Трої додому.

БАКАЛАВР — перший вчений ступінь у деяких західноєвропейських країнах. У середні віки присвоювався студентам-старшокурсникам та випускникам університетів. Бакалавр, ліценціат, доктор — вчені ступені богослов'я в порядку їх послідовності від нижчого до вищого.

БАЛЬБІН — ім'я, імовірно, запозичене в Горація «Сатири», перша книга, третя сатира).

БАТЬКО ВСІХ БОГІВ — див. Зевс.

- БЕГІНКИ** — релігійне жіноче товариство, яке виникло в XI ст. в Нідерландах, згодом поширилось у Німеччині і Франції, члени якого зміст життя вбачали в молитвах і добродійстві, догляді за хворими й допомозі бідним.
- БЕДА** (бл. 673—735) — богослов-чернець англосаксонський, який писав латинською мовою (найважливіший твір «Церковна історія англосаксів». Похований у церкві абатства у Даремі (Дургемі) на північному сході Англії. Епітафія на його гробниці, за переказом, була написана ангелом.
- БЕКОТ** Тома — архієпископ Кентерберійський, глава (примас) англійської церкви з 1162 р., був убитий в Кентерберійському соборі під час богослужіння з наказу короля Генріха II, що намагався обмежити привілеї церкви й духовенства, які відстоював Тома Бекот.
- БЕЛ** — у вавилонській міфології один з головних і найстаріших богів; вважався засновником міста Вавілона.
- БЕНЕДИКТИНЦІ** — члени найстарішого в Західній Європі католицького чернечого ордену, заснованого близько 530 року Бенедиктом Нурсійським. Бенедиктинці відіграли значну роль у зміцненні католицької церкви та папства.
- БЕРНАРД** Клервоський (1090—1153) — церковний і політичний діяч Західної Європи релігійно-містичного спрямування. Був одним з натхненників 2-го Хрестового походу. Зарахований до числа святих 1174 року.
- БЕРНАРДИНЦІ** — послідовники Бернарда Клервоського, члени однієї з сект католицького чернечого ордену цистерціанців, заснованого 1098 року.
- БОГОРОДИЦЯ** — з християнської міфології діва Марія, мати Ісуса Христа. Культ богородиці «заступниці людей» мав широке розповсюдження, особливо в католицькій церкві.
- БРАБАНТЦІ** — жителі Брабанту — історичної області в Північно-Західній Європі. Тепер південна її частина належить Бельгії, а північна — Нідерландам. Тут Ерзам натякає, очевидно, на голландське прислів'я: «З віком дурнішає брабантець, і чим старіший, тим тупіший голландець».
- БРИГІТТИНЦІ** — назва чернечого ордену, яка походить від імені святої Бригітти — покровительки Ірландії, що жила буцімто в VI ст.
- БРУТ** Марк Юній (85—42 до н.е.) — римський державний діяч, друг і соратник Цезаря. Заради відновлення рес-

публіканської влади разом з Кассієм вчинив змову. Під час вбивства Цезаря перший нібито наніс йому удар кинджалом. Звідси вислів, приписуваний Цезарю: «І ти, Бруте!» Потерпівши поразку, Брут вкоротив собі віку. Пізніше його образ як образ палкого республіканця часто іронізувався.

БУДЕЙ — латинізована форма прізвища французького вченого-гуманіста Гільома Бюде (1467—1540рр.), засновника класичної філології у Франції, друга Еразма; мова тут про його твір в галузі нумізматики «Про ас» (ас — римська мідна монета), в якій він досліджував грошову систему Стародавнього Риму.

БУІЛА — грамота, постанова або розпорядження папи римського.

БУСИРІД — син морського бога Посейдона, міфічний цар Єгипту. Віщун Фрасій напрозорив, що нещастя, яке спіткало Єгипет, припиниться, коли Бусирід принесе в жертву по чужинцю на рік. Першим був убитий сам Фрасій, а потім — усі, хто прибував до Єгипту з чужих країв. Самого Бусиріда умертвив Геракл.

БАВІЛОН — давнє місто в північній частині Дворіччя на березі Євфрату. Мав могутні оборонні укріплення: був оточений трьома рядами стін зі сторожовими вежами на них. Довгий час Вавілон славився як найбільший культурний центр всієї Передньої Азії.

БАВІЛОНСЬКА вежа — прадавній вавілонський міф, пізніше у переробленому вигляді введений у Біблію, розповідає про спорудження після потопу «стовпа» (стовпотворіння) — вежі «висотою до небес». Будівництво йшло успішно, але розгніваний людським зухвальством Бог переплутав мови будівельників так, що вони перестали розуміти один одного й будувати, внаслідок чого вежа розвалилася.

ВАРВАРА — одна з найпопулярніших святих у християнській церкві.

ВАРФОЛОМІЙ — у християнській міфології один з 12 апостолів Христа.

ВАСИЛЬ ВЕЛИКИЙ (330—379) — християнський церковний діяч, святий, один із стовпів православної церкви. Еразм протиставляє його як «отця церкви» середньовічним схоластам.

ВЕЙОВІС — давньоримський бог помсти. Його приймали часом то за Аполлона, то за «мстивого» Юпітера.

ВЕНЕРА — богиня кохання в римській міфології. Те ж саме, що Афродіта в даньогрецькій.

- ВЕРГІЛІЙ** Публій Марон (70—19 до н.е.) — славетний римський поет, автор поеми «Енеїда». Його творчість стала зразком епічної поезії для багатьох поколінь поетів Західної Європи. Здавна Вергілієві приписувались дві жартівливі поеми, на які й натякає Еразм.
- ВЕСТАЛКИ** — жриці храму Вести, богині домашнього вогнища в Стародавньому Римі. Вони давали обітницю дотримувати цноту.
- ВІЛЬЯМ ВОРХЕМ** (Уільям Уорхем) (бл. 1460—1532) — архієпископ Кентерберійський, лорд-хранитель печатки, згодом лорд-канцлер, був другом і покровителем Еразма.
- ВУЛКАН** — у римській міфології бог вогню й ковальського ремесла.
- ГАЛЛИ** — давні кельтські племена, що в VI—V ст. до н.е. населяли Галлію — територію сучасних країн Франції, Швейцарії та Бельгії.
- ГАНІМЕД** — син дарданського царя Троя, вродливий, якого викрав орел Зевса на небо. Там він став підчашим на учтах богів.
- ГАРПАЛ** і Несторій — штучні імена: ім'я Гарпал утворене від грецького «harpazo» — «грабувати»; Несторій — від імені гомерівського Нестора, найстарішого учасника Троянської війни, мудрого старця, досвідченого порадника.
- ГАРПІЇ** — богині вихору, крилаті страховища з жіночими головами, які хапали й викрадали людей. В переносному розумінні гарпія — лиха жінка.
- ГАРПОКРАТ** — давньоєгипетський бог, зображувався малям з пальцем біля рота. Давні греки, а потім римляни витлумачували це як ознаку мовчанки, а тому Гарпократ в античній міфології став богом мовчання.
- ГЕЛІКОН** — гора в Беотії (Середня Греція), на якій, як гадали давні греки, жили музи. Переносно: Гелікон — місце поетичного натхнення.
- ГЕНІЙ** — дух-заступник окремих людей або речей у давньоримській міфології. Пізніше — добрий або злий дух взагалі. В церковних письменників — злий дух. Тепер: 1) найвищий ступінь таланту; 2) найвищою мірою обдарована людина.
- ГЕОРГІЙ** Побідоносець — один із святих християнської церкви. Легенда розповідає про його чудесну перемогу над драконом. Пізніше він став заступником рицарів. У Давній Русі образ Георгія Побідоносця знаходимо на

княжих і царських гербах. Зображувався завжди верхи на коні. Георгія Еразм називає Гераклом, за його силу і славу.

ГЕОРГІЙ-ГЕРАКЛ — див. Георгій.

ГЕРАКЛ (Геркулес) — за давньогрецькою міфологією син Зевса, один з найпопулярніших грецьких героїв; здійснив 12 подвигів, які оспівувалися в піснях.

ГЕРЕННІЙ — давньоримський ритор, про якого згадується в анонімному творі під назвою «Риторика до Гереннія», написаному десь після 89 року. Твір помилково приписувався Ціцеронові, а тому зберігся серед його творів.

ГЕРМОГЕН Тігелій — відомий у свій час музикант і співак. Про нього як сучасника згадує Гораций «Сатири», I, III, 129).

ГЕСІОД — грецький поет VIII—VII ст. до н.е. Створив дві великі поеми: «Труди і дні» і «Теогонія» («Родовід богів»).

ГЕФЕСТ — син Зевса, бог вогню і ковальського ремесла в давньогрецькій міфології. Народився кульгавим. На прохання Зевса він розсік йому ударом молота голову, і звідти вийшла в повному озброєнні Афіна.

ГІГАНТИ — споріднені з богами й циклопами велетні, сини Геї-Землі й Урана-Неба. Давньогрецькі міфи часто ототожнювали гігантів з титанами, а тому водночас із міфом про боротьбу олімпійських богів і титанів існував міф про боротьбу богів з гігантами.

ГІМНОПОДІЙ — танок, який виконувався босоніж.

ГЛАВК — молодший брат Платона, автор низки діалогів, жоден з яких до нас не дійшов. Платон обезсмертив Главка у своєму творі «Держава» (II, 2).

ГНОМА — повчання, стисло викладене у віршах або риторичній прозі. Зустрічається вже в Гомера, Гесіода, Феогніда.

ГОЛЛАНДЦІ — піддані короля Голландії (Нідерландів). Еразм називає їх своїми тому, що сам був голландцем.

ГОМЕР (кінець IX—VIII ст. до н.е.) — легендарний давньогрецький поет, автор епічних поем «Іліади» та «Одіссеї». Зображувався у вигляді сліпого співця.

ГОМЕРІВСЬКІ БОГИ — ті боги, про яких згадує Гомер у своїх творах, тобто олімпійські. Вислів «гомеричний сміх» походить від імені Гомера, який описав нестримний регіт богів.

ГОРАЦІЙ Квінт Флакк (65—8 до н.е.) — римський поет. Широко відомі його ліричні вірші «Оди», сатири, послання, особливо «Послання до Пізонів», яке називають «Про поетичне мистецтво».

ГОРГОНА — було три сестри-горгони — чудовиська з гадюками на голові замість волосся. Одна з них, Медуза, обертала в камінь кожного, хто на неї дивився. Грецький герой Персей відрубав їй голову, а богиня Афіна прикріпила ту голову до свого щита.

ГРАКХИ — два брати: Тіберей (163—132 до н.е.) і Гай (153—121 до н.е.) — римські політичні діячі. З метою зміцнення Римської держави намагалися провести демократичні реформи. Обидва загинули в боротьбі з земельною аристократією.

ГРЕЦЬКИЙ ПЛАЩ — просторий плащ, який римляни називали палієм. Одна із ознак античних філософів.

ГРІЛЛ — один із супутників Одиссея, якого чарівниця Кірка перетворила на кабана. Про це розповідається у творі Плутарха «Розмова між Одиссеєм, Кіркою та Гріллом, або Про те, що нерозумні тварини також виявляють розум».

ДАВИД (кінець XI — середина X ст. до н.е.) — напівлегендарний цар, що створив сильну ізраїльсько-іудейську державу. За християнською традицією, його вважають автором релігійних гімнів (псалмів), а також переможцем Голіафа.

ДАНАЇДИ — п'ятдесят дочок Даная, царя Аргоса, міста на Пелопоннесі; вони побралися з п'ятдесятьма синами Єгипту, але з наказу батька повбивали своїх чоловіків, за що були покарані тим, що в підземному царстві мусили наливати воду в бездонну бочку.

ДЕЗИДЕРІЙ — див. Еразм Роттердамський.

ДЕЛОС — невеликий острів у Егейському морі (біля узбережжя Греції). Згідно давньогрецьких міфів, спочатку він мандрував по морю, гнаний хвилями. Після того, як там народився Аполлон і його сестра Артеміда, він застиг на місці. Був одним із центрів культу Аполлона.

ДЕМОКРІТ Абдерський (бл. 460 — бл. 370 до н.е.) — грецький філософ-матеріаліст, один з перших представників атомізму. Демокріт кепкував над усім, що складало суть не тільки життя його співвітчизників, але й сучасної йому філософії. За це вже в античні часи нарекли його «філософом, що постійно над чимось сміється». Майстром висміювання вважає Демокріта й Еразм Роттердамський.

ДЕМОСФЕН (384—322 до н.е.) — визначний афінський оратор і політичний діяч. Закликав до відсічі Філіппові Македонському, який намагався підкорити Грецію.

Пристрасні, запальні промови Демосфена проти Філіппа Македонського названі були філіппіками. Цей термін побутує й досі в ораторському мистецтві. Глупота спотворює факти: Демосфен не кидав щита і не втівав з поля бою; він був не шкідливим, а, навпаки, корисним для Афіньської держави.

ДЕЦІЙ — давньоримський рід. Два його представники добровільно наклали головами заради врятування батьківщини: Децій Мус-старший — 340 року до н.е. під час війни з латинянами, Децій Мус-молодший — 295 р. до н.е. у війні з самнійцями.

«ДЗЕРКАЛО ІСТОРИЧНЕ» — твір домініканського ченця Вікентія із Бове (пом. 1264 р.), автора величезної енциклопедії, до складу якої входить і «Дзеркало історичне» в 32-х книгах.

ДИСПЕНСАЦІЯ — дозвіл на порушення певного церковного закону, правила чи обітниці. Диспенсації видавав лише папа римський або, за його дорученням, єпископи. В середні віки це приносило церкві чималі прибутки.

ДІАЛЕКТИКИ — 1) знавці й учителі діалектики — мистецтва розмірковувати; 2) полемісти — умільці доводити й заперечувати, ставити запитання й відповідати. Тут: філософи, які в своїх бесідах користувалися всілякими хитрощами й викрутасами, аби надати висновкам правдоподібного вигляду.

ДІАНА — у давньоримській міфології богиня місяця, згодом — полювання, покровителька дикої природи. Тотожна грецькій Артеміді. Дочка Юпітера (Зевса), сестра-близнючка Аполлона. Діана — богиня-діва, горда, неприступна. Лише в одному міфі розповідається про її кохання до красеня Едіміона. В сиву давнину богині приносились людські жертви.

ДІДИМ — александрійський граматик I ст. до н.е. Написав понад 4 тисячі праць.

ДІОГЕН Синопський (бл. 404—323 до н.е.) — грецький філософ, учень і послідовник Антисфена — засновника школи кініків. Діоген — представник наївного матеріалізму. За переказом, вкоротив собі віку.

ДІОНІС (Бахус, Вакх) — син Зевса, бог рослинності й вина, з VIII ст. до н.е. один з найпопулярніших богів у давніх греків; Діоніс ходив ніби всюди по землі, творив чудеса і вчив людей робити вино. Міг з'являться у різних подобах: цапа, бика, лева, пантери; примушував текти з землі вино, молоко, мед тощо. На святах Діоніса

брали участь і жінки. Процесія була галаслива і невгамовна. Супутниці Діоніса (Вакха) називались вакханками. Звідси «вакханалії» — розгульні бенкети з безтямним пияцтвом.

ДІОНІСІЇ — імена двох сіракузьких тиранів (о. Сіцилія): Діонісія Старшого (406—367 до н.е.) та його сина і наступника Діонісія Молодшого (повалено 357 р.). Платон тричі їздив на Сіцилію з метою переконати їх, щоб створили ідеальну державу, на зразок описаної у відомому його творі «Держава». Але всі спроби закінчились невдачею, а остання навіть продажем Платона до рабства.

ДОДОНСЬКА МІДЬ. Перед храмом Зевса в м. Додоні (Північна Греція) стояли два стовпи: на одному була статуя хлопчика з батогом, а на другому мідна чаша. При найменшому подуві вітру батіг вдаряв по чаші, внаслідок чого дзвін майже ніколи не стихав. Переносно «додонська мідь» — джерело безперервного шуму.

ДОМІНІКАНЦІ — католицький орден, заснований був іспанським богословом Домініком (1170—1221) з метою боротьби з єретичними рухами.

ДОНАТ Елій (нар. бл. 350 р.) — римський граматик і ритор. Збереглася його фундаментальна праця «Граматичне мистецтво» в 3-х томах, а також короткий її вклад, призначений для початківців. Особливо популярною була в середні віки.

ДОНЬКИ Юпітера — див. Музи.

ЕВКЛІД (поч. III ст. до н.е.) — грецький математик. У своїй праці «Елементи» систематизував досягнення грецьких попередників і, таким чином, відіграв виняткову роль у подальшому розвитку математики.

ЕВКЛІОН — скупий дідуган, персонаж із комедії Плавта «Горщик».

ЕВРИПІД (бл. 480—406 до н.е.) — великий грецький драматург, автор 92 творів, з яких збереглося лише 18. Нині найвідоміша його трагедія «Медея».

ЕГІДА ЮПІТЕРА — щит зі шкури кози Аматеї, яка вигодувала його своїм молоком.

ЕДИЛИ — виборні особи в Давньому Римі, головними обов'язками яких були: міський благоустрій, організація народних видовищ, поліцейний нагляд, регулювання продовольчого постачання тощо.

«ЕККЛЕСІАСТ» — назва одного з творів ізраїльсько-іудейського царя Соломона.

- ЕЛЛІНІСТ** — знавець давньогрецької мови. (Греки називали себе еллінами, а свою країну Елладаю).
- ЕНДИМІОН** — у давньогрецькій міфології юнак-красень, якого покохала богиня Артеміда. За деякими міфами, богиня місяця Селена (за іншим варіантом — Артеміда) заспала Ендиміона, щоб цілувати його сплячого.
- ЕНЕЙ** — у давньогрецькій та римській міфології троянський герой, син Афродіти (Венери). Після зруйнування Трої царював над уцілілим троянським народом. В VI ст. до н.е. з'являється міф про переселення Енея до Італії, де його нащадки заснували Рим. Від Енея виводили свій родовід Юлій Цезар і перший римський імператор Октавіан Август. Щоб довідатись про свою долю, Еней з допомогою Сивілли спускався нібито до підземного царства.
- ЕНТИМЕМА** — умовивід, в якому відсутній один із засновків.
- ЕПІДАВРСЬКИЙ ЗМІЙ**. Епідавр — грецьке місто на березі Сардонської затоки. Про змія Епідаврського згадує Горацій «Сатири», 1, 3, 27).
- ЕПІКУР** (341—270 до н.е.) — грецький філософ, засновник філософської течії — епікуреїзму; стояв на матеріалістичних позиціях. Епікур надавав великого значення відчуттям людини, її сприйняттю зовнішнього світу. Метою життя він вважав розумну насолоду. «Стадо Епікура» — його послідовники, які возвели насолоду в принцип етики. Поросям з цього стада називав себе в одному із своїх віршів Горацій «Послання», 1, 4, 16).
- ЕРАЗМ** (Дезидерій Еразм Роттердамський) — літературний псевдонім Герхарда Герхардса (1466—1536), гуманіста епохи Відродження родом з Роттердама (Нідерланди). Найвідоміший його твір «Похвала Глупоті» (1509 р.) — гостра сатира на можновладців, як світських, так і церковних. Щоб хоч якось пом'якшити гнів тих, кого він викриває, Еразм кепкує часом і над собою, зараховуючи й себе до мазунів Глупоти.
- ЕРАЗМІЙ** — ідеться про Йоганна Еразмія Фробена, молодшого сина базельського друкаря Йоганна Фробена.
- ЄВАНГЕЛІЄ** — твори релігійного змісту, в яких розповідається про земне життя міфічного засновника християнства Ісуса Христа. Написані в період раннього християнства. Існує лише чотири, написані нібито учнями Христа. Ці твори складають так званий Новий завіт.
- ЄВХАРИСТІЯ** — таїнство причащення в християнській церк-

ві, яке надає буцімто людям надприродної сили — «благодаті божої».

ЄЛИСЕЙСЬКІ ПОЛЯ — згідно віровчення давніх греків, місцевість у підземному царстві або на далеких островах блаженства, куди боги переселяють своїх улюбленців, даруючи їм безсмертя.

ЄПИСКОП — вищий духовний сан служителів культу у християнській церкві, глава територіальних церковно-адміністративних одиниць — єпархій тощо.

ЄРУСАЛИМ — місто в Палестині. Вважається «святим містом» у християн, євреїв та мусульман.

ЖЕБРУЩІ (орден жебраючих) — один з католицьких орденів, заснованих папством у першій половині XIII ст., який проповідував бідність і благочестя. Згідно статуту, ченці цього ордену не могли мати приватної власності та постійного житла і повинні були харчуватися з жебрацтва. Насправді ж цього обіту майже ніхто не дотримувався. Жебрущі ордени — тобто францисканці, домініканці, августинці і кармеліти.

ЖЕНЕВ'ЄВА — свята покровителька Парижа, жила в V ст., провістила, що Парижу нічого не загрожує від нашествия Аттіли, вождя гуннських племен, похована в Парижі в храмі Петра і Павла.

ЖЕРСОН — Жан Шарльє з Жерсона, що на північному сході Франції, знаменитий богослов, державний і церковний діяч, людина виняткового благородства й мужності (1363—1429 рр.) Мається на увазі твір Жерсона «Про віросповідання і мистецтво вмирати».

ЗЕВКСИД (кінець V — поч. IV ст. до н.е.) — славетний грецький художник. Про дивовижну майстерність Зевксиди свідчать античні джерела, а також римські копії його картин.

ЗЕВС (у римлян — Юпітер) — син Крона (звідси — Кроніон або Кронід) — верховний бог, батько богів і людей. Місце перебування Зевса — гора Олімп (Греція). При потребі він кидає блискавиці, гримить, збирає і розганяє хмари. В Давньому Римі культ Зевса злився з культом місцевого бога Юпітера — володаря всього світу. Розподіляє на землі добро і зло, встановлює суспільний лад, дає людям закони, слідкує за мораллю, дотриманням традицій і звичаїв, виконанням релігійних культів. Переносно Зевс (Юпітер) — можновладець.

ЗЕЛАНДЦІ — жителі Зеландії, приморської частини Голландії з численними островами.

- ЗЕЛОТИП (Зел)** — син велетня Палланта і підземної річки Стікс, бог суперництва. Переносно — ревнивець, заздрісник.
- ЗОДІАК** (зодіакальне коло) — 12 знаків (сузір'їв) зодіаку (Овен, Телець, Близнюки, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козерог, Водолій, Риба), через які протягом року проходить по небу сонце.
- ІЄРОНІМ** (бл. 340—420) — відомий теолог; у християнській міфології — святий. Ієронім переклав латинською мовою біблію (відома під назвою «Вульгата»). Повне зібрання його творів 1516 року видав з власними примітками Еразм.
- «ІЛІАДА»** — давньогрецька епічна поема про події останнього року Троянської війни (XII ст. до н.е.). Творцем її вважається Гомер (кінець IX—VIII ст. до н.е.).
- ІНДУЛЬГЕНЦІЯ** — повне або часткове прощення гріхів у католицькій церкві, яке надавалось віруючому за гроші. Починаючи з XII ст., індульгенції видавались особливо широко і стали значним джерелом наживи католицької церкви.
- ІНТЕРДИКТИ** — заборона богослужіння або справляння інших релігійних обрядів. Як одна із форм покари широко застосовувалася католицькою церквою в XI—XIII ст. Інтердикти накладались переважно папами.
- ІОАНН Богослов** — згідно християнської міфології, один з 12 апостолів — учнів Ісуса Христа. Йому приписують складання «Євангелія від Іоанна», «Апокаліпсиса» і 3-х послань.
- ІПОЛІТ** — син афінського царя Тесея. За легендою, в нього закохалась мачуха, а коли потерпіла невдачу, звела перед батьком наклеп, що Іполіт хотів збезчестити її. Іполіт вважався умілим приборкувачем коней і по смерті був перетворений на сузір'я Візничого.
- ІСОКРАТ** (436—338 до н.е.) — відомий афінський оратор, автор численних промов і трактатів. Услід за софістом Полікратом написав промову «Бусирід», у якій вихваляв міфічного єгипетського царя Бусиріда.
- ІУДЕЇ** — жителі Іудеї, місцевості на півдні Палестини. Тут, очевидно, мова йде про єврейський народ взагалі.
- КАЛЛІМАХ** (310—240 до н.е.) — один з найбільших давньогрецьких поетів, представник олександрійської поезії. Мав численних наслідувачів у Давній Греції та Римі.
- КАМАРИНСЬКЕ БОЛОТО** — назва походить від Камарини — міста на острові Сіцилії, поблизу якого було велике болото.

- КАНІДА** — ім'я відьми, про яку згадує Горацій («Сатири», I, 8).
- КАРДИНАЛ** — найвища після папи римського духовна особа в католицькій церкві. Кардиналів призначає папа, а папу вибирає колегія кардиналів.
- КАРМЕЛІТИ** — засновником ордену вважався в часи Еразма пророк Ілля.
- КАРТУЗІАНЦІ** — ченці картузіанського ордену, заснованого бл. 1084 року. Назва походить від Картузії — латинської назви долини Шартрез у Франції. Картузіанці славилися суворістю свого статуту і скромністю.
- КАССІЙ Лонгін Гай** (пом. 42 р. до н.е.) — військовий і політичний діяч Давнього Риму, переконаний республіканець, учасник змови (разом з Брутом) проти Цезаря. В одному з боїв, побачивши, що перемога хилиться не на його бік, покінчив життя самогубством.
- КАСТОР і Поллукс** — брати-близнюки, сини Зевса і Леди, з яких Кастор був смертний, а Поллукс (Полідевк) — безсмертний. Після смерті Кастора Зевс дозволив, щоб брати проводили один день на небі, другий — у підземному царстві. У Стародавньому світі їх вважали покровителями мореплавства.
- КАТЕРИНА Сієнська** — свята Катерина, уродженка міста Сієни в Італії (XIV ст.), засновниця жіночого ордену домініканів.
- КАТОНИ** — 1) Катон, Марк Порцій Старший (234—149 до н.е.) — відомий державний діяч і письменник Давнього Риму. Перебуваючи на посаді цензора, він відзначився як захисник старих, суворих римських звичаїв; 2) Катон, Марк Порцій Молодший (бл. 95—46 рр. до н.е.) — державний діяч, активний і послідовний захисник республіканського ладу. Правнук Катона Старшого. Боровся з Цезарем. Після поразки наклав на себе руки.
- КВАДРАТУРА КОЛА** — задача про відшукування квадрата, рівновеликого даному колу. Спроби вирішення цієї задачі робилися ще в сиву давнину, але й досі вона залишається нерозв'язаною.
- КВІНТІЛІАН** Марк Фабій (бл. 35—95 н.е.) — відомий римський ритор, автор одного з найцінніших джерел по античній риторичі — трактату «Про освіту оратора». Вчителем і зразком для Квінтіліана був Ціцерон.
- КІПР** — острів у східній частині Середземного моря. Згідно давньогрецького міфу, саме на його берег зійшла Афродіта після того, як народилася з піни морської.

Звідси — її прізвисько Кіпріда. Острів Кіпр був давнім центром культу Афродіти.

КЛАВДІЙ — римський імператор (41—54 н.е.), хворобливий і слабкодушій, внаслідок чого влада належала фактично його дружині Агріппіні. Твір Сенеки «Огарбузнення Клавдія» — пародія на уявне обожнення Клавдія по смерті.

КЛАРА Ассізька (1193—1253) — послідовниця Франциска Ассізького, заснувала жіночий францисканський орден, відомий під назвою кларисок, свята.

КЛЕПСИДРА — водяний годинник у Стародавній Греції, який застосовували під час засідань суду для регламентація промов двох сторін.

«КНИГА ЧИСЕЛ» — четверта книга біблії, на початку якої описуються різні обчислення.

КОМО — місто в Північній Італії.

КОМПОСТЕЛЛА (повна назва: Сантьяго-де-Компостелла) — старовинне місто на північному заході Іспанії, столиця давнього королівства Галісії. За легендою, там поховано було тлінні останки апостола Якова, церковного покровителя Іспанії. Собор цього святого в Компостеллі належав до найбільш відвідуваних паломниками осередків культу християнських святих.

КОРДАК — нестримний комічний танок з непристойними рухами тіла. Бере початок у давній аттичній комедії.

КОРІНФЯНИ — жителі давньогрецького міста Корінфа, що на північному сході Пелопоннеського півострова (Греція).

КРЕЗ — цар Лідії (560—546 до н.е.) — країни на заході Малої Азії. Про його багатства ходили легенди.

КРОКОДИЛЯЧИЙ УМОВИВІД (крокодилячий силогізм) — термін середньовічної формальної логіки, один із типових парадоксів.

КРОНІОН — див. Зевс.

КСЕНОКРАТ Халкідський (бл. 460—314 до н.е.) — грецький філософ, учень і послідовник Платона; по смерті свого вчителя очолював Академію (339—314 рр.). Ксенократ розробляв, переважно в демонологічному напрямку, платонівську теологію.

КУМСЬКИЙ ОСЕЛ — осел з міста Куми, давньогрецької колонії на узбережжі Італії. Тут: натяк на відому байку Федра про «Осла в лев'ячій шкурі». Вислів «кумський осел» фігурував також як приказка.

КУПІДОН (Амур) — бог кохання у давньоримській міфології, ототожнювався з грецьким Еросом (Еротом). Вважав-

ся сином Венери. Зображувався у вигляді юнака або хлопчика з золотими крильцями, луком та сагайдаком. Його золоті стріли, вражаючи серце людини чи бога, породжують палке кохання. Сократ розрізняв кохання небесне, ідеальне, і кохання низьке, притаманне багатьом людям.

КУРЦІЙ — мова йде, очевидно, про римлянина Марка Курція, який заради врятування вітчизни кинувся був до прірви, що утворилася в центрі Риму.

ЛАБІРИНТ — в уяві давніх греків споруда з багатьма заплутаними ходами, звідки важко знайти вихід. Найвідоміший Критський лабіринт, збудований, за легендою, Дедалом для чудовиська Мінотавра.

ЛАЕРТ — батько Одиссея.

ЛАМІЯ — в давньогрецькій міфології осоружна стара карга — страховисько, яке пожирало дітей і живилося їхньою кров'ю (нею лякали дітей), щось на штиббаби-Яги.

ЛАМПСАК — місто в північно-східній частині Геллеспонту (Дарданелли); славилось чудовим вином. Тут, за переказом, Афродіта народила Пріапа, а тому саме Лампсак став центром його культу.

ЛАРВИ — в давньоримській міфології: 1) злі духи; 2) душі померлих, що живуть у підземному царстві. З'являючись уночі на землю у вигляді примар, вони переслідували людей, які їх чимось образили.

ЛАТЕРАНСЬКИЙ ХРАМ — храм у Римі під іменем св. Іоанна Хрестителя. Священні сходи, які склалися із 28 сходиночок у вестибюлі капелли Свята Святих, за переказом, були доставлені в Рим святою Єленою з Єрусалима як східці трибуналу, де судили Ісуса Христа.

ЛЕЛІЙ — оратор, сучасник Ціцерона, а в одному з процесів — суперник. Про нього як про великого оратора згадує Ціцерон в діалозі «Лелій, або Про дружбу».

ЛЕМУРИ — у давньоримській міфології духи померлих, привиди, тіні.

ЛЕТА — в давньогрецькій міфології річка, що протікає в підземному царстві. Попивши її води, душі померлих забували про своє земне життя.

ЛІДІЙСЬКИЙ ЦАР — див. Крез.

ЛІНКЕЙ — у давньогрецькій міфології герой, що мав незвичайно гострий зір: міг бачити навіть крізь землю.

ЛІОН — місто у Франції на річці Роні.

ЛОГОДЕЛЛА — надзвичайно умілий оратор, майстер словесних хитромудроств.

- ЛУКА** — один із святих християнської церкви, учень Христа. Йому приписують авторство «Євангелія від Луки» та «Діянь апостольських».
- ЛУКІАН** Самосатський (бл. 120—180) — славетний давньогрецький сатирик. Висміював як поганську, так і нову, християнську релігію. Еразм згадує персонажів або епізоди з таких творів Лукіана: 1) «Сновидіння, або Півень»; 2) «Похвала мусі»; 3) «Лукій, або Осел».
- ЛУКРЕЦІЙ** Кар Тіт (бл. 99—55 до н.е.) — відомий римський поет і філософ-матеріаліст, автор поеми «Про природу речей», в якій пропагує натурфілософію.
- ЛЮТЕР** Мартін (1483—1546 рр.) — німецький релігійний реформатор, засновник протестантської церкви; він заперечував культ святих.
- ЛЮЦИФЕР** — 1) в античні часи прізвисько багатьох богів «люцифер» означає «світлоносець»); 2) в середні віки — одне з імен диявола (сатани).
- МАГ** — назва жерця у Персії. Переносно — віщун, чаклун, ворожбит.
- МАКСИМІЛІАН** — імператор німецький в роках 1493—1529; Філіпп I, син Максиміліана, король Іспанії (1502—1506), Карл V, син Філіппа, імператор німецький (1519—1556).
- МАЛЕЙСЬКА СКЕЛЯ** — мис Малєя на південному узбережжі Пелопоннеського півострова в Греції, який вважався дуже небезпечним для плавання.
- МАРОН** — див. Вергілій.
- МАРПЕСІЙСЬКА СКЕЛЯ** — гора Марпес на острові Паросі, з якої давні греки добували славетний пароський мармур.
- МАРС** — бог війни у давньоримській міфології. Тотожний грецькому Аресові.
- МАРТИН** був єпископом у місті Тур у Франції (IV ст.), святий.
- МАССІЛІЯ** (сьогодні Марсель) славилася суворістю звичаїв і високою культурою.
- МЕГАРІЙЦІ** — жителі давньогрецького міста Мегари (материкова Греція).
- МЕДЕЯ** — дочка колхідського царя, дружина одного з аргонавтів Ясона, найвідоміша чаклунка в давньогрецькій міфології. Еразм натякає на епізод з міфу, як за порадою Медеї дочки ворожого царя, бажаючи омолодити батька, розрізали його на шматки й зварили в казані.
- МЕМНОН** — син богині світанку Еос і ефіопського царя Тітона, один з героїв Троянської війни; воював на боці троянців; убитий Ахіллом.

МЕНІПП — персонаж одного з діалогів Лукіана під назвою «Ікароменіпп», який змайстрував собі крила і злетів на місяць.

МЕРКУРІЙ — син Юпітера і його окличник, бог у давньоримській міфології. Ототожнювався з грецьким Гермесом. Вісник богів; вважався покровителем подорожніх і купців, а також злодіїв.

МЕСІЯ — в християнській міфології посланий богом «спаситель», який має встановити своє вічне царство. Віра в месію займає особливо важливе місце в іудаїзмі.

МИТРА — шапка, оздоблена прикрасами, яку одягають при богослужінні представники вищого духовенства (папи, єпископи та ін.) у православній та католицькій церквах.

МИЦИЛЛ — персонаж одного з діалогів Лукіана «Півень, або Сновидіння». Вві сні він побачив себе багатієм, але був несподівано розбуджений півнем, і з цього приводу дуже побивався.

МІДАС — міфічний цар Фрігії. Бувши суддею на змаганнях зі співу між Аполлоном і Паном, він присудив першість Панові. За це розгніваний Аполлон нагородив Мідаса осячними вухами. За переказом, за те, що гостинно він прийняв бога Діоніса, дістав від бога властивість перетворювати все, до чого тільки доторкнеться, на золото. Мідас став дуже багатим, але йому загрожувала смерть з голоду, бо їжа оберталась на золото. Мідас ублагав Діоніса зняти з нього чари. Бог наказав йому викупатися в річці Пактолі, яка з того часу несла золото.

МІЛЕТ — давньогрецька колонія на західному побережжі Малої Азії, славилась виробництвом високоякісних тканин.

МІЛЕТСЬКІ ДІВИ — дівчата з міста Мілета (узбережжя Малої Азії). Еразм натякає на оповідання римського письменника Авла Гелія (II ст. н.е.) про те, як ці дівчата, перебуваючи в стані безтямства, всі разом вдалися до самогубства.

МІЛОН — знаменитий грецький атлет-силач (VI ст. до н.е.).

МІНЕРВА — дочка Юпітера, богиня мудрості в давньоримській міфології. Ототожнювалася з грецькою Афіною.

МІНОС — син Зевса, міфічний цар острова Криту. Зображувався щедрим і справедливим правителем. По смерті став суддею у підземному царстві.

МІРІАДА — грецьке слово, означає десять тисяч.

МОЙСЕЙ — ім'я «пророка» в християнській і мусульманській

релігії. Згідно біблійського міфу, Мойсей був царем ізраїльського народу і його рятівником (вивів з єгипетської неволі).

МОЛІЙ (молі) — якесь невідоме чудодійне зілля, що вживалося як засіб проти відьомських чарів. Про нього згадує ще Гомер.

МОМ — бог лихослів'я в давньогрецькій міфології. В одному з міфів розповідається, що Мом, не знайшовши в Афінах ніякого ганджу, луснув од злості.

МОР Томас (1478—1535) — англійський гуманіст, державний діяч і письменник, автор знаменитої «Утопії» — книги, в якій описав ідеальний устрій. Еразм Роттердамський дружив з Томасом Мором і саме в його домі написав свою «Похвалу Глупоті», присвятивши її другові.

МОРІЯ (грецьке слово) — глупота.

МУЗИ — вважались дочками Зевса і богині пам'яті — Мнемосини. В давньогрецькій міфології богині мистецтв і наук. Жили на горі Гелікон і на горі Парнас. В мистецтві музи зображувалися вродливими дівчатами з відповідними атрибутами в руках. Давні греки нараховували 9 муз: Кліс — муза історії, Евтерпа — ліричної поезії, Талія — комедії, Мельпомена — трагедії, Терпсіхора — танців, Ерато — любовної лірики, Полігімнія — пантоміми, Уранія — астрономії, Калліопа — епічної поезії.

НЕМЕЗІДА — богиня людської долі, покровителька суспільного ладу, уособлення кари богів.

НЕПЕНТА — назва зілля, що посилювало сп'яніння, а також тамувало біль. Згадується в «Одіссей» Гомера.

НЕПТУН — брат Юпітера, бог морів у давньоримській міфології (те саме, що в греків Посейдон). Постійний атрибут Нептуна — тризуб, яким він збурює море.

НЕРОН Клавдій Цезар (37—68) — римський імператор, знаний в історії як самолюбивий, жорстокий і розбещений тиран.

НЕСТОР — один із грецьких вождів, які брали участь у Троянській війні. Був на той час старезним дідом, що правив уже третім поколінням людей. Гомер зображує його мудрим радником, красномовним оратором, досвідченим і хоробрим воїном.

НІМФИ — вродливі напівбогині, що втілювали в собі сили і явища природи. Були німфи морські й річкові, а також німфи джерел, струмків, гір, долин тощо. Всі вони мали веселу вдачу, жили безтурботно, постійно співали

пісень, танцювали, грали. В мистецтві німфи зображувались у вигляді вродливих, напівоголених дівчат, веселих і легковажних.

НІОБА — дочка Тантала, мати 6 синів і 6 дочок. Згідно міфів — дружина царя Фів. За кепкування над богинею Латоною, своєю матір'ю, Аполлон і Артеміда жорстоко покарали Ніобу: вбили усіх її дітей. З туги Ніоба обернулась в камінь.

НІРЕЙ — найвродливіший із грецьких юнаків, що брали участь у Троянській війні.

НОМІНАЛІСТИ — представники номіналізму — особливого напрямку у середньовічній філософії. Вони вважали, що реально існують лише поодинокі предмети, а загальні поняття — то лише назви, породжені людським розумом.

НУМА Помпій (715—673 до н.е.) — напівлегендарний римський цар. З метою зміцнення своєї влади оголосив, що в нього мудра німфа Егерія — постійна радниця.

ОБОЛ — дрібна мідна монета у стародавніх греків, яку клали в рот покійникові як плату Харону за перевіз через ріки підземного царства.

ОВІДІЙ Публій Назон (43 до н.е. — 18 н.е.) — відомий римський поет, автор збірок віршів «Любовні елегії», «Героїди», а також поем «Наука кохання», «Метаморфози».

ОГІГІЙ — ім'я міфологічного засновника міста Фів у Беотії, однієї з областей Середньої Греції, тут це слово означає «тупоумний, обмежений» (стародавні греки вважали жителів Беотії тупаками).

ОДІССЕЙ (Улісс) — легендарний володар острова Ітаки, учасник Троянської війни, персонаж «Іліади» й «Одіссеї». Гомер зображує його хоробрим, спритним, досвідченим, хитрим і розумним. Повертаючись з-під Трої, Одиссей зазнав багато пригод, перетерпів чимало злигоднів і поневірянь.

ОККАМІСТИ — прихильники й послідовники англійського філософа Вільяма Оккама (бл. 1300—1349), головно-го представника середньовічного номіналізму.

ОЛДРИДЖ Роберт — учений з Кембріджа, приятель Еразма, пізніше Карлайський єпископ.

ОЛІМП — у Північній Фессалії (Греція) гора, яку давні греки вважали оселею олімпійських богів.

ОРАКУЛ — у давніх греків, римлян та деяких інших народів пророцтво, яке давав віруючим бог. Посередниками виступали жерці, проорокуючи волю богів на свій роз-

- суд: по шелесту листя священного дуба, по безтямному белькотінню пророчиці Піфії тощо. Оракулом називалось також місце, де давалося пророцтво, і сам пророк.
- ОРБІЛІЙ** — шкільний учитель римського поета Горація, якого він згадує в «Посланнях» (П, I, 70—71) і називає «битливим».
- ОРІГЕН** Александрійський (185—254) — один з найбільших теологів раннього християнства.
- ОРК** (Оркус) — бог смерті, а також підземного світу в давньоримській міфології; ототожнювався з Плутоном (Аїдом).
- ОРФЕЙ** — міфічний винахідник музики, фракійський співак, який своїм співом зрушував з місця скелі й дерева, приборкував диких звірів.
- ПАВЛА** і **ЄВСТАХІЯ** — дві благочестиві, освічені й багаті римлянки, мати й дочка (IV ст. н.е.), які під впливом проповідей святого Ієроніма залишили Рим і заснували чотири монастирі у Віфілії.
- ПАВЛО** — один з апостолів раннього християнства. Йому приписувано 14 послань, що ввійшли до так званого Нового завіту.
- ПАЛЕМОН** Ремій — римський граматик I ст. н.е.
- ПАЛЛАДА** — див. Афінa.
- ПАМФАГ** — по-грецьки «всеїдний».
- ПАН** — син Гермеса (або Зевса), у давньогрецькій міфології бог лісів і гаїв. Пана зображували покритим шерстю, з рогами й козячими ратицями, з кривим носом, з бородою і хвостом. Пан — веселий бог, охоче танцює з німфами, граючи на винайденій ним сопілці. На такого, хто прогнівить його, насилає «панічний страх».
- ПАНАЦЕЯ** — в давньогрецькій міфології: 1) богиня-зцілювачка; 2) зілля, що виліковує всі хвороби. Пізніше, панацея — ліки від усіх хвороб, універсальний засіб проти будь-чого.
- ПАПА** — глава римсько-католицької церкви. Вибирається довічно на зборах вищих духовних осіб — кардиналів. Постійне місцеперебування папи — Ватікан (м. Рим).
- ПАРАДОКСИ** — суперечливі твердження, які одночасно можуть бути істинними й хибними. Особливо охоче займались парадоксами стоїки.
- ПАРІС** (Олександр) — син троянського царя Пріама. Згідно міфу, вкрав у спартанського царя Менелая його дружину Елену. Це начебто й стало причиною Троянської війни. В мистецтві зображувався вродливим юнаком.

ПАРКИ — дочки Юпітера й Феміди, в давньоримській міфології три богині людської долі (тотожні грецьким Мойрам). Парки зображувались у вигляді старих бабів, що прядуть нитку людського життя. Якщо нитка обірветься, людина вмирає.

ПАТРИК (372 — бл. 466) — святий, «апостол Ірландії». Печера, названа його іменем, вважалася входом у пекло.

ПЕНЕЛОПА — дружина давньогрецького героя Одиссея, персонаж поеми Гомера «Одіссея», ідеал жіночої вірності. Щоб відвадити женихів, які домагались її руки під час 20-річної відсутності Одиссея, Пенелопа пообіцяла вибрати одного з них в чоловіки, як тільки допряде покривало на труну свого тестя. Але вночі розпускала все, що в стані була наткати за день.

ПЕНИ — 1) втілення помсти, кари; 2) в давньоримській міфології — боги, що опікувалися певною сім'єю (пенати). Тут: гра слів.

ПЕРСІЙ (II ст. до н.е.) — римський оратор, сучасник Гракхів. Про нього як найбільшого знавця ораторського мистецтва згадує Цицерон.

ПЕТРО — головний апостол у ранньому християнстві. В «Євангелії від Матфія» проголошений каменем, на якому повинна будуватися церква.

ПІДЗЕМНЕ ЦАРСТВО (підземний світ, царство померлих) — у давньогрецькій міфології уявний потойбічний світ, яким відає бог Аїд.

ПІФАГОР (бл. 580—500 до н.е.) — грецький філософ-ідеаліст і математик, який абсолютизував число. На основі цього виросла сповнена забобонів містика чисел. Піфагор вірив у переселення душ. З цього приводу кепкує Еразм, натякаючи на діалог Лукіана «Півень, або Сновидіння», в якому півень заявляє, що він ніхто інший, як сам Піфагор. Деякі античні філософи вчили, що чотирма основами, або першоосновами всього сущого є: вогонь, вода, повітря, земля. Піфагор дотримувався іншої думки.

ПІФАГОРІЙЦІ — послідовники грецького філософа Піфагора, які проповідували відмову від приватної власності, а тому мали спільне майно.

ПЛАВТ Тіт Макцій (254—184 до н.е.) — видатний представник римської комедії.

ПЛАВТІВ ДІД — Еразм натякає на епізод з комедії Плавта «Купець» (II акт, 2-а сцена).

ПЛАТОН (427—347 до н.е.) — грецький філософ-ідеаліст,

учень Сократа. Заснував у Афінах філософську школу, звану Академія. В діалозі «Держава» Платон описав ідеальний державний лад. З метою втілити ці ідеї в життя звертався до деяких володарів, зокрема до сіцилійського тирана Діонісія. Але ніхто його не підтримав.

ПЛАТОНІВСЬКИЙ МУДРЕЦЬ — Еразм натякає на епізод з діалога Платона «Держава» (поч. VII кн.), де люди уподібнені в'язням, що сидять у темній печері і бачать лише тіні справжніх речей. На думку Платона, тільки мудрець, мов та людина, що вибралася з печери, спроможний побачити справжні речі.

ПЛУТАРХ (46—127) — грецький письменник і філософ. Головні його твори — «Паралельні життєписи» та «Настанови».

ПЛУТОН — брат Юпітера. У давньоримській міфології бог, володар підземного світу та царства померлих. Тотожний грецькому Аїдові.

ПЛУТОС — за давньогрецькою міфологією бог багатства. Арістофан, щоб підкреслити несправедливість розподілу багатств, зображує Плутоса сліпим і немічним.

ПОЕТИЧНІ БОГИ — боги, що, за уявою давніх греків, мешкали на горі Олімп (олімпійські боги). Особливо охоче прославляли їх і звертались до них у своїх віршах поети.

ПОЛІГРАФ (по-грецьки — «багатописець»), тобто Еразм Роттердамський, названий тут борзописцем.

ПОЛІКРАТ — тиран острова Самос (бл. 537—522 до н.е.). За його правління острів перетворився на могутню морську державу. При своєму дворі утримував відомих поетів і вчених.

ПОЛІФЕМ — син бога морів Посейдона. У давньогрецькій міфології — одноокий велетень (циклоп), осліплений Одисеєм.

ПОЛІФЕМ-ХРИСТОФОР. Зіставлення циклопа Поліфема зі святим Христофором у Еразма базується виключно на тому, що обидва зображувались велетнями.

ПОЛЛУКС — римська назва одного з Діоскурів — Полідевка, сина Зевса. Йому було подаровано безсмертя, яке він розділив зі своїм братом Кастором. Полідевк вважався дуже вправним кулачним бійцем.

ПРІАП — син Діоніса та Афродіти, у давньогрецькій та римській міфології бог родючості, покровитель садів, полів та виноградників. Пізніше вважався також богом хтивості та чуттєвих насолод. Зображення Пріапа робилися з дерева; служили вони за опудала. Горацій

розповідає, як одного разу Пріап, споглядаючи нічні таїнства відьом Каніди й Сагани, луснув од страху з таким тріском, що самі чаклунки повтікали з переляку («Сатири», I, 8).

ПРОЗЕРПІНА — володарка підземного царства, дружина Плутона.

ПРОМЕТЕЙ — у давньогрецькій міфології титан, що виступає як богоборець, захисник людей. Він викрав вогонь з Олімпу і приніс його людям. За це Зевс покарав Прометея, прикувавши його до скелі, а орел щодня клював печінку титана. Згідно інших міфів, Прометей створив людей з глини і вдихнув у них життя.

ПРОМОТОР — урядовець, який видав наданням почесних звань, посад, підвищень по службі.

РАДАМАНТ — один із трьох суддів підземного царства.

РАМНУЗІЯ — дочка богині ночі Нюкти. Епітет Немезиди, богині помсти і справедливості в давньогрецькій міфології.

РЕАЛІСТИ — представники реалізму, об'єктивно-ідеалістичного напрямку в середньовічній схоластичній філософії, згідно якого загальні поняття (універсалиї) є реальними духовними сутностями, що становлять, мовляв, першооснову речей. Цей філософський напрям виник у Західній Європі в XI—XIII ст. Найвідоміші філософи — реалісти — Ансельм Кентерберійський та Тома Аквінський.

РИМ — у середні віки — релігійний центр католиків, резиденція пап.

«РИМСЬКІ ДІЯННЯ» — анонімний твір, писаний латинською мовою, в якому розповідались різні вигадки. В середні віки користувався великою популярністю.

РІЧМОНД — невелике місто неподалік Лондона, тепер у межах столиці.

РОДОС — острів у Егейському морі біля південно-західного узбережжя Малої Азії.

РОТТЕРДАМСЬКИЙ — див. Еразм Роттердамський.

САГАНА — ім'я відьми, про яку згадує Гораций («Сатири», I, 8).

САПФО (кінець VII — поч. VI ст. до н.е.) — грецька поетеса з острова Лесбос. Представниця любовної лірики.

САРАЦИНИ — в середні віки назва всіх арабів та інших народів Близького Сходу, що сповідували іслам.

САТИРИ — в давньогрецькій міфології нижчі лісові божества, постійні супутники Діоніса. У мистецтві їх часто зображували напівкозлами, ледачими, хтивими, що напідпитку граються й танцюють з нимфами.

- САТУРН** — у давньоримській міфології спочатку бог посівів, покровитель хліборобів; пізніше — батько Юпітера. Ототожнювався з грецьким Кроном, а тому шанували його як родоначальника всіх богів.
- САУЛ** — засновник Ізраїльсько-іудейського царства (кінець XI ст. до н.е.).
- СЕНЕКА**, Луцій Анней (4—65) — відомий римський філософ-стоїк і письменник, вихователь імператора Нерона. Пізніше був звинувачений у республіканській змові і змушений був накласти на себе руки. Сенека — автор багатьох творів, зокрема сатири «Огарбування Клавдія», написаної з нагоди смерті імператора Клавдія, ряду трагедій.
- СЕРАФИМСЬКИЙ** — прикметник від слова «серафим», що давньоєврейською мовою означає «ангел». Переносно: серафимський — величний, шляхетний, видатний.
- СЕРТОРІЙ** Квінт (бл. 123—72 до н.е.) — римський полководець і державний діяч. Щоб зажити більшої слави, розповідав, що білого оленя, якого тримав при собі, подарувала йому богиня Діана і тепер, через оленя, боги сповіщають йому їхню волю.
- СЕЯНІВ КІНЬ** — очевидно, «Сеїв кінь», про якого розповідає Авл Гелій (III. 9, 6). Кінь спочатку ніби належав якомусь Сею, засудженому на смерть. Всі наступні власники цього коня також гинули від насильницької смерті. Переносно: «Сеїв кінь» — той, що приносить нещастя.
- СИВІЛЛА** — одна з міфічних пророчиць, про яких згадується в давньогрецьких і римських джерелах.
- СИКОФАНТИ** (грецьке слово) — донощики, наклепники.
- СИЛЕН** — у давньогрецькій міфології син Гермеса, вихователь і постійний супутник Діоніса. Силена зображували у вигляді веселого, завжди п'яного діда-здорованя, якого попід руки ведуть або везуть на ослі сатири.
- СИЛЕНИ** — лісові божки, близькі до сатирів.
- СИЛОГІЗМ** — дедуктивний умовивід, у якому з двох суджень, так званих засновків, одержують третє судження — висновок.
- СИРЕНИ** — в давньогрецькій міфології напівптахи-напівжінки, що заманювали своїм чарівним співом моряків, а потім пожирали їх. Переносно: звабліві красуні, які зачаровують своїм співом.
- СІДОНІЯ** — назва вигадана. Дослідники творчості Еразма Роттердамського припускають, що в цьому діалозі під

Сідонією мається на увазі Венеція і перебування в ній Еразма в 1508 р. з березня по грудень місяць, коли він підготував до видання «Адагія» — збірник латинських прислів'їв у друкарні знаменитого Мануція. Під іменем неймовірного скнари змальований Торрезано і Ортрогон — це Альд Мануцій; вчений Обрізаний — Джеронімо Алеандро, ворог Еразма, нібито єврейського походження; Стратег — Сципій Картеромах (Шіпіоне Фортігуерра), визначний знавець грецької мови, разом з А. Маруцієм засновник товариства вчених у Венеції під назвою «Нова академія».

СІЗІФ — у давньогрецькій міфології цар Корінфу, якому вдалося обдурити саму смерть і деякий час навіть потримати її в полоні. За це боги покарали його. Сізіф змушений був у підземному царстві викочувати на високу гору великий камінь, який скочувався знову до низу, як тільки сягав вершини. Переносно: «сізіфова праця» — безплідна й виснажлива робота.

СІНЕЗІЙ Киренський (370—413) — філософ-неоплатонік, митрополит Киренський жив у Північній Африці, — автор жартівливого «Похвального слова лисині».

СІР — часте ім'я рабів у римських комедіях, тут ім'я слуги і водночас секретаря на службі у вченого богослова.

СКОТ Іоанн Дунс (бл. 1264—1308) — англійський філософ-номіналіст. Викладав теологію в паризькій Сорбонні (Франція). За своє коротке життя написав багато творів на різну тематику, зокрема, і згадуваний «Кводлібетум», що в перекладі з латини означає «будь-що, що завгодно».

СКОТИСТИ — послідовники Дунса Скота.

СОКРАТ (469—399 до н.е.) — визначний грецький філософ і мораліст; проповідував на вулицях і майданах. Про вчення Сократа довідуємося від його учнів Платона і Ксенофонта, бо сам він нічого не записував. Сократ розрізняв дві різних Афродіти (кохання): Уранію (небесну) і Пандемос (всенародну, тобто земну, повсякденну).

СОЛОМОН (пом. бл. 928 р. до н.е.) — цар Ізраїльсько-іудейської держави (965—928), яка за його правління досягла найвищого розквіту. Соломонові приписують низку творів, що входять до біблії «Пісня пісень», «Екклесіаст», «Притчі» та ін.).

СОЛОН (бл. 638 — бл. 559 до н.е.) один з «семи мудреців» Давньої Греції, афінський державний діяч, знаменитий реформатор, елегійний лірик.

- СОРБОННА** — назва духовної колегії, заснованої в Парижі 1253 року Робертом де Сорбонном. В XVI ст. була центром католицької реакції.
- СОРИТ** — термін середньовічної формальної логіки, один із видів складного силогізму.
- СОФІСТИ** — представники одної з течій у давньогрецькій філософії (V—IV ст. до н.е.), головною метою яких було не відшукання істини, а краса та вишуканість доведення або спростування будь-якої думки.
- СОФОКЛ** (496—406 до н.е.) — один з трьох найбільших грецьких трагіків, автор «Царя Едіпа» і «Антигони».
- СТАРА КОМЕДІЯ** — мова йде про так звану давньоаттичну комедію в грецькій літературі, найвизначнішим представником якої був Арістофан. З Бахуса він кпив у комедії «Жаби».
- СТЕЛЕН** (Сфелен) — друг і соратник одного з героїв Троянської війни — Діомеда.
- СТЕНТОР** — грецький окличник, учасник Троянської війни. Мав незвичайно сильний голос, що дорівнював 50 голосам звичайних людей.
- СТІГІЙСЬКА ДРАГОВИНА** — тобто Стікс, через який старий човняр Харон переправляв на човні душі померлих. Стікс античні люди уявляли у вигляді річки або заболоченого озера.
- СТОЇКИ** — представники одної з головних течій в античній філософії — стоїцизму, що виникла в кінці IV ст. до н.е. Проповідували фаталізм, повну підкору людини долі, відмову од усіх людських пристрастей та почуттів і підпорядкування їх розумові, — риси, що вплинули на формування християнської релігії. Ідеал стоїків — мужність, здатність протистояти життєвим знегодам.
- СТОЇЧНІ ЕНТИМЕМИ** — ентимеми, притаманні стоїкам.
- СТОЇЧНІ ЖАБИ** — глузливий епітет стоїків.
- СТОЛА** — у стародавніх римлян жіноча шата, у пізні століття античності вбрання жерців, Еразм уживає це слово в значенні «священнича риза».
- СУБСТАНЦІЯ** — вічна й незамінна сутність, першооснова всіх речей. Вже в античній філософії нараховували 4 земних субстанцій (воду, вогонь, землю, повітря) і п'яту (квінтесенцію) — основний елемент небесних тіл. Така ж думка побутувала і в середні віки.
- СЦІПІОНИ** — одне з відгалужень патриціанського роду Корнеліїв у Давньому Римі. Найбільш відомими його

представниками були: 1) Публій Корнелій Сципіон Африканський Старший (бл. 235—183 до н.е.) — полководець у 2-й Пунічній війні, переможець Ганнібала (202 р. до н.е.); 2) Луцій Корнелій Сципіон Азійський — переможець селевкідського царя Антіоха III; 3) Публій Корнелій Сципіон Еміліан Африканський Молодший (бл. 185—129 до н.е.) — полководець, захопив і зруйнував Карфаген 146 р. до н.е.

ТАЛЕС (Фалес) Мілетський (бл. 624—547 до н.е.) — грецький філософ, родоначальник античної матеріалістичної філософії; один із семи грецьких мудреців.

ТАНТАЛ — син Зевса, батько Ніоби, цар Аргосу (Греція). За вчинені злочини був покараний богами: стояв у підземному царстві по шию в воді, але не міг втамувати спраги, — як тільки нагинався, щоб напиться, вода відступала; Тантал постійно страждав і від голоду, але гілки зі стиглими плодами, що звисали над ним, відхилялися, як тільки він простягав до них руку. Звідси вислів «танталові муки».

ТАРЕНТ — давньогрецька колонія в Італії. Заснована у VIII ст. до н.е. спартанцями, в 272 р. до н.е. захоплена римлянами. 125 року до н.е. на території Таренту виникла римська колонія Нептунія.

ТАРТАР — за грецькою міфологією, найглибша безодня в підземному царстві, країні померлих, місце кари злочинців.

ТАХО (Тежу) — ріка на Піренейському півострові. Про її золотий пісок згадують античні автори.

ТЕВТ (Тот) — єгипетський бог місяця, винахідник писемності й наук, зокрема математики та астрономії.

ТЕЛЕМАХ — син Одиссея, давньогрецького героя, учасника Троянської війни, один із головних персонажів Гомерової поеми «Одіссея».

ТЕНЕДОСЬКА ДВОЛЕЗА СОКИРА зроблена на острові Тенедос, що в Егейському морі, неподалік від Трої.

ТЕОФРАСТ (Феофраст, 372—287 до н.е.) — грецький філософ і дослідник природи, автор «Підручника риторики», учень Арістотеля.

ТЕРСІТ (Ферсіт) — учасник Троянської війни. В «Іліаді» Гомера зображений потворним, зухвалим, язикатим.

ТЕТРАГРАМА ІУДЕЇВ — чотири єврейські літери, що складають один з десяти епітетів бога Ягве, — в перекладі можуть означати «невиразний».

ТИТАНИ — діти Урана-Неба та Геї-Землі, в давньогрецькій міфології — велетні. Воювали з олімпійськими богами, але були переможені Зевсом і скинуті до підземного царства — Тартару.

ТІМОН (V ст. до н.е.) — афінський багатій. Зненавидівши людей, усамітнився. Його ім'я стало називним для людиноненависників ще в античні часи.

ТІМОТЕЙ (Тимофей) — афінський полководець IV ст. до н.е. (пом. 354 р. до н.е.); уславився обережністю, хоробрістю, передбачливістю.

ТІТОН (Тіфон) — у давньогрецькій міфології чоловік богині світанку Еос, яка випросила для нього в Зевса безсмертя, але забула випросити й вічної молодості. Тому Тітон із часом перетворився на старезного діда. В тексті Глупота переплутала кілька міфів.

ТІФОН — див. Тітон.

ТОМА (Фома) Аквінський (1225—1274) — італійський філософ, найвидатніший представник середньовічної схоластики; пристосував філософію Арістотеля до потреб церкви. Вчення Томи стало офіційною філософією католицизму.

ТОМІСТИ — послідовники Томи Аквінського.

ТОМАС МОР — див. Мор.

ТРАСІМАХ (Фразімах) — грецький філософ-софіт (V ст. до н.е.) родом із Халкедону. Ціцерон хвалив його стиль, зокрема, ритміку.

ТРЕТАНЕЛО — танок, що супроводжувався голосом.

ТРИНІЖОК АПОЛЛОНА — див. Аполлон.

ТРИРЕМА — римське судно з трьома рядами весел.

ТРИУМФ — у Давньому Римі вища нагорода полководцю, що полягала у врочистій церемонії вступу полководця з військом до столиці після особливо успішної війни.

ТРОПОЛОГІЧНО — в переносному значенні: образно (мовлене).

ТРОФОНІЄВА ПЕЧЕРА — оракул Зевса (названа по імені Трофонія, легендарного будівника храму Аполлона в Дельфах). Печера, в якій він був похований, стала відомою, завдяки оракулу: ті, хто вислуховував його, на все життя ставали сумними. За легендою, Трофоній разом з братом Агамедом побудував храм Аполлона в Дельфах, а також скарбницю для царя Беотії (область у Центральній Греції), залишаючи лише їм відомий таємний прохід, щоб викрасти скарб. Коли під час викрадання скарбу Агамед попав у пастку, Трофоній

відрубав братові голову, щоб той не видав його. За це земля в покару поглинула його. На цьому місці утворилась печера з оракулом Трофонія.

ТУЛЛІЙ — див. Ціцерон.

ТУЛУЗЬКЕ ЗОЛОТО. Як розповідає Авл Гелій (III, 9,7), усі, хто одержав частку золота, награбованого в храмах міста Тулузи (Галлія), закінчили життя нещасливо. Переносно: тулузьке золото — немічне, химерне щастя.

ТУСК, Фуск, Берр — латинізовані родові прізвиська лицарів, які вбивали Фому Кентерберійського. Були це: Уільям де Трасі, Реджінальд Фіцурс, Річард де Бретон і Хюгон де Морвіль (останнього Еразм не називає).

УІЛЬЯМ Уорхем — див. Вільям Ворхем.

УЛІСС — див. Одиссей.

УНІВЕРСАЛІЇ — філософський термін для позначання загальних понять. Широко вживався в середньовічній філософії і був каменем спотикання у боротьбі номіналістів та реалістів.

ФАБІЙ — див. Квінтіліан.

ФАВОРИН (бл. 85—150) — грецький ритор і філософ-стоїк родом з Арелате (Галлія).

ФАЛАРІД (VI ст. до н.е.) — жорстокий тиран з острова Сіцилії. Про нього писав Лукіан.

ФАЛЕС — див. Талес.

ФАОН — за давньогрецьким міфом, вродливий юнак, улюбленець Афродіти, яка його омолодила. Існувала легенда про нерозділене кохання до Фаона Сапфо, через яке вона скінчила життя самогубством.

ФЕАКИ — міфічний народ, який жив щасливим, безтурботним життям. Про феаків розповідає Гомер в «Одіссей» (пісні VI—VIII). Пізніше «феак» набрало значення: товстун, пестун, ледар.

ФЕБ — див. Аполлон.

ФЕБРА — в давньоримській міфології богиня пропасниці, лихоманки.

ФЕМІСТОКЛ (бл. 525 — бл. 460 до н.е.) — грецький державний діяч і полководець, вождь рабовласницької демократії в Афінах. Переможець у морській битві коло о-ва Саламіна 480 р. до н.е., де розгромив величезний флот персів. У 471 р. до н.е. був засуджений народними зборами до вигнання.

ФЕРСІТ — див. Терсіт.

ФЕСТ — місто на південному узбережжі острова Крит.

- ФЕЦІАЛИ** — жрецька колегія у Стародавньому Римі, до обов'язків якої належало відправляти обряди, зв'язані з міжнародним правом. Вони оголошували війну, укладали мир, входили до складу посольств.
- ФЛОРА** — у давньоримській міфології богиня квітів і весни. Пізніше ім'ям Флори стали називати всю сукупність рослин. Зображувалась богиня у вигляді юної, вродливої дівчини з квітами.
- ФОМА** — див. Тома.
- ФОРУМ** — майдан у містах Римської держави, на якому відбувались народні збори, ярмарки. Римський форум містився біля підніжжя Капітолію і Палатинського пагорбу, мав загальнодержавне значення.
- ФРАНЦИСК** Ассізький — італійський богослов, засновник ордену францисканців, або міноритів.
- ФУРІЇ** — в давньоримській міфології богині помсти. Ототожнювалися з грецькими ериніями. Переносно фурія — розлючена, сварлива жінка. Їх зображали старими, сивими жінками в чорному платті з лютим поглядом та зміями у волоссі, змії обвивають їхні тулуби, повзуть по плечах або шиплять у руках богинь.
- ХАЛДЕЙЦІ** (халдеї) — племена, що утворили разом з підкореними народами Нововавилонське царство (VI ст. до н.е.). Халдейців вважали винахідниками магії та астрології.
- ХАОС** — у давньогрецькій міфології безмежний простір, який породив Гею-Землю, Ероса-Кохання та ін.
- ХАРОН** — міфічний човняр похилого віку, що перевозив душі померлих через річки підземного царства.
- ХЕРУВИМСЬКИЙ** — ангельський, подібний до ангела.
- ХІРОН** — у давньогрецькій міфології мудрий кентавр, вихователь багатьох грецьких героїв, зокрема Ахілла. Добровільно передав своє безсмертя Прометееві. По смерті перетворений в сузір'я Стрільця.
- ХРЕСТОНОСЦІ** — німецький лицарський орден, заснований під час хрестових походів у XIII ст.
- ХРИСТОС** Ісус — у християнській міфології засновник християнства; нібито помер, розіп'ятий на хресті, а потім воскрес і піднявся на небо. Від його умовного народження ведеться нове літочислення (нова ера).
- ХРИСТОФОР** — святий православної й католицької церкви. До нього звертались у випадку заразної хвороби. Христофор Святий вважався захисником від раптової смерті.

ХРІЗІПП (бл. 280—205 до н.е.) — грецький філософ, головний представник стоїцизму, глава афінської Стої; був дотепним і вмілим діалектиком.

ХРІЗОСТОМ (Златоуст) Іоанн (347—407) — християнський проповідник, один з отців церкви, святий.

ЦЕЗАР Гай Юлій (100—44 до н.е.) — видатний державний діяч, полководець і письменник Давнього Риму. Убитий внаслідок змови Брутом і Кассієм.

ЦІРЦЕЯ (Кірка) — в давньогрецькій міфології могутня чаклунка, дочка бога сонця Геліоса; персонаж багатьох міфів. Гомер, зокрема, розповідає про те, як Цірцея перетворила супутників Одиссея на свиней, а його самого протягом року тримала біля себе.

ЦІЦЕРОН Марк Туллій (106—43 до н.е.) — видатний римський оратор, державний діяч, письменник, адвокат. Промови Ціцерона вважалися зразком ораторського мистецтва.

ЧОТИРИ ОСНОВИ — чотири першооснови всього суцього. В античній та схоластичній філософії це: вода, земля, вогонь, повітря.

ШАРТРЕЗ — див. картузіанці.

ЮВЕНАЛ Децій Юній (бл.60 — після 127) — римський поет-сатирик; викривав розбещеність панівних класів того-часного суспільства.

ЮНОНА — в даньоримській міфології богиня — охоронниця жінок, дружина Юпітера. Ототожнювалася з грецькою Герою — дружиною Зевса, храми якої були в містах Аргосі, Спарті, Мікенах та ін.

ЮПІТЕР — див. Зевс.

ЯКІВ — один із святих у християнській церкві, нібито страчений 400 року. Його мощі перебували спочатку в Єрусалимі, а згодом були перенесені до Ватикану (м. Рим).

ЯКОБІТИ (яковіти) — сірійські прихильники християнського релігійно-філософського вчення. Назва походить від Якова Барадея — проповідника цього вчення в Сирії.

ЯПЕТ — син Урана (Неба) і Геї (Землі), батько Прометея та Атланта, у давньогрецькій міфології титан. Разом з іншими титанами Япет боровся проти олімпійських богів і був скинутий Зевсом до підземного світу Тартару.

З М І С Т

Передмова	3
Похвала Глупоті, або Похвальне слово Дурості, виголошене Еразмом Роттердамським	13
Домашні бесіди	
Необачна обітниця	108
У пошуках прибуткової парафії	112
Сповідь солдата	117
Пан і слуга	121
Настанови вихователя	124
Клопоти школярів	126
Залицяльник і дівчина	128
Ганьбителька шлюбу, або Подружнє життя	142
Корабельна аварія	158
Заїзди	168
Юнак і розпусниця	175
Абат і вчена дама	180
Заклинання чорта, або Привид	186
Алхімік	195
Обманутий обманщик	203
Паломництво	207
Похорони	238
Харон	255
Рицар без коня, або Самозвана знатність	261
Мистецтво запам'ятовування	270
Скнарий достаток	273
Словник імен, назв, термінів	284

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ

**ПОХВАЛА ГЛУПОТІ
ДОМАШНІ БЕСІДИ**

Редактор В.Г. Струтинський

Художній редактор С.П. Савицький

Відповідальна за випуск В.В Кирилова

Технічний редактор О.М. Грищенко

Коректор Н.І. Прохоренко

Здано до набору 01.02.93. Підписано до друку 10.06.93.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.

Гарнітура Таймс. Ум. ф-відб. 16,8.

Ум. друк. арк. 16,8. Обл.-вид. арк. 17,78. Зам. 3 — 189

Видавництво «Основи».

252133, Київ, бульвар Лихачова, 5.

Київська книжкова фабрика.

252 054, Київ, вул. Воровського, 24.

